Meslier abbé testamentuma

KOSSUTH

MESLIER ABBÉ

TESTAMENTUMA

MESLIER ABBÉ

TESTAMENTUMA

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1961

A mű eredeti címe:

TESTAMENT DU CURÉ MESLIER

Éditions „Le Rouge et le Noir", Paris 1939.

A magyar fordítás némi rövidítéssel jelenik meg

Fordította:

NAGY GÉZA

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

ELŐSZÓ

Kevés időzített bomba robbant akkorát a szellemi életben, mint Meslier abbé testamentuma.

Elképzelhetjük, mekkora volt a meglepetése 1733-ban Étrépigny kelet-franciaországi falucska jámbor lakosainak, valamint Leroux úrnak, a mézières-i törvényszék tisztes ügyészének (mert a gondos pap neki is megküldte három példányban készült végrendeletének egyikét), amikor rájöttek, hogy a puritánságáról és jótékonyságáról ismert, szerény és csendes pap, aki amúgy is csekély jövedelmének maradékát évente szétosztotta a szegények közt, s aki halálakor is mindent a parókia rászorultjaira hagyott, az új eszméktől gomolygó, merész újításoktól forrongó XVIII. század egyik „legveszedelmesebb" ateista írását hagyta a megdöbbent utókorra.

Buzgó ájtatosságban töltött élete alatt mi sem mutatott arra, hogy az étrépignyi abbé jámbor egyszerűsége mögött olyan istentagadó gondolatok kavarognak, amelyek halála után jelentős szerepet játszottak a francia materializmus, az enciklopédisták nagy harcában, a nagy francia forradalom előkészítésében, s hogy az ismeretlen kis falusi papot egykor a nagy ateisták, Démokritosz, Epikurosz, Lucretius örököseként, Bayle, Diderot, Holbach, Helvétius, La Mettrie küzdőtársaként fogják em-

legetni. Azaz mégis volt életében egy incidens, amely gyanút keltett, és ki is hívta az éber egyházi hatóságok megtorlását: amikor Monsieur de Touilly, a falucska földesura, bántalmazott néhány jobbágyot, Jean Meslier nem akarta imábafoglalását ajánlani a híveknek, s amidőn azután a reimsi érsek rendreutasította, a bátor plébános e szavakkal hozta helyre a dolgot:

„Íme, ez a szegény vidéki papok szokásos sorsa; az érsekek, ezek a nagy urak, megvetik őket, nem hallgatnak rájuk. Foglaljuk hát imánkba e határ földesurát. Imádkozzunk istenhez Antoine de Touillyért, hogy térítse meg, és részesítse abban a kegyben, hogy többé ne bántalmazza a szegényt, és ne fossza ki az árvát!"

Ez a kihívó magatartás természetesen haragra gerjesztette az érsek urat, aki szigorúan megfeddte. Ettől az esettől eltekintve azonban Meslier abbé élete incidens nélkül telt el, hacsak nem lehet ilyen utolsó incidensnek nevezni magát a halálát, amelyről azt rebegték a környéken, hogy tulajdonképpen öngyilkosság volt: az élettől megundorodott pap nem volt hajlandó táplálékot magához venni betegsége alatt...

Az elhunyta után megtalált három kézirat közül az egyik a reimsi püspöki helynök kezén tűnt el, a másik az igazságügyi minisztériumba, a harmadik pedig a saintemenehould-i bíróság irodájába került. Természetesen az egyházi és világi hatóságok nem siettek közzétenni a felforgató írást. Nemsokára azonban már vagy száz másolat forgott közkézen Párizsban, és a sávolykötő munkás papfiából, holta után, olyan híresség lett, akinek írásáról maga Voltaire mondotta, hogy „kincs", meg hogy „mindenkinek a kezébe kellene adni", s akinek emlékét a Nemzeti Konvent a Forradalom II. évében, brumaire hó

27-én (1793. november 17.) hozott rendeletében így örökítette meg:

„A Nemzeti Konvent az Oktatásügyi Bizottság elé utalja a javaslatot, amelyet egyik tagja tett, és amely oda irányul, hogy szobrot emeljünk Jean Mesliernek, a champagne-i Étrépigny lelkészének, az első papnak, akiben megvolt a bátorság és a jóakarat, hogy megtagadja a vallásos tévedéseket."

Az 1793-as év vérzivatarában, a forradalom forgószelében nem tudták végrehajtani a porosz származású Anacharsis Cloots, az „emberi nem szószólója", a Notre-Dame székesegyházban lezajlott, Ész istennőnek szentelt ünnepség rendezőjének javaslatát, de a derék abbé meglepő testamentuma harci fegyverré vált a materialisták küzdelmében, Franciaország határain túl is, és igaznak bizonyult Voltaire megállapítása, hogy „nagy súllyal esett latba a szabadgondolkodók mérlegén".

No, de nézzük meg, mit is vallott maga Meslier abbé erről a különös esetről, erről a meglepő hivatásmegtagadásról? A híveinek szánt példány borítólapjára e szavakat rótta:

„Tudtam, ismertem az emberek tévedéseit, visszaéléseit, hiúságait, őrültségeit és gonoszságait; gyűlöltem és utáltam őket; éltemben nem mertem megmondani, de halálom óráján és halálom után legalább megmondom; azért írom ezt a visszaemlékezést, hogy tanúsítsa az igazságot mindazoknak, akik látják és olvassák majd, ha ez nekik is úgy tetszik."

Elöljáróban pedig így szólott nyájához:

„Testvéreim: ismeritek önzetlenségemet; nem valamilyen aljas érdeknek áldozom hitemet. Ha ezt, az érzéseimmel olyan nagyon ütköző mesterséget vállaltam, egy-

általán nem pénzsóvárságból tettem; szüleimnek engedelmeskedtem. Már korábban felvilágosítottalak volna benneteket, ha büntetlenül tehettem volna . . ." Ugyanebben a bevezetőben vallott hivatásának tragikus kettősségéről: „Mennyit szenvedtem lelkemben, hogy azokat a kegyes hazugságokat kellett nektek prédikálnom, amelyeket szívemben olyan nagyon utáltam!"

Meslier esetében az az érdekes, hogy éppen egy pap mondotta: „. . . ne higgyetek a papok Istenének" (Ady). Persze, maga az a tény, hogy egy egyházi ember odahagyja hitét és beáll az igazság bajnokai közé, és a helyzet, a körülmények ismeretében laikus társainál is ügyesebben, nagyobb szakértelemmel vívja az ateizmus harcát, még nem ritkaság. Thomas Woolston, cambridge-i teológus maga árulta Londonban *„Jézus Krisztus csodái ellen való Beszédei"*-t (el is adott vagy 60 000-ret!), vagy hogy francia földön maradjunk: Jean Martin de Prades abbé, a XVIII. századi nagy filozófusok barátja is összerúgta a patkót a pápával (igaz, hogy végül visszavonta „eretnekségeit"), és André Morellet abbé is, az Enciklopédia Bastille-ba zárt munkatársa, nagy polémikus tehetséggel vívta a harcot az egyház ellen, de később, hosszú élete (1727–1819) alkonyán ő is eltávolodott ifjúkori eszményeitől. Később, a nagy francia forradalomban sok pap vett részt, és közülük többen lelkes ateisták lettek. Mégis Meslier abbé esetében az a megható, az az egyedi, hogy ez a szürke kis falusi lelkész egész életében példátlan önuralommal szolgálta megtagadott istenét, szívében megvetett egyházát, lelkében gyűlölt hitét . . . Ezt a beletörődést lehet talán gyávaságnak, a szokás hatalmának, a harc elől való kényelmes kitérésnek is elkönyvelni, de a holta után nagyszerű fegyverként forgatott végrendelete

mindezért bőven kárpótol, sőt írását ez az élet-ellentmondás talán még hitelesebbé, még meggyőzőbbé teszi (különben is, miért rónánk fel neki, hogy nem merte bevallani elveit, hiszen – mint Napóleon megírta – az Akadémiában sem Laplace, sem Monge, sem Berthollet, sem Lagrange nem hitt istenben; csakhogy nem vallották be), s hogy megint csak Voltaire-t idézzük: „... Úgy látszik, hogy *»Jean Meslier Testamentuma«* nagy hatást gyakorol; mindenki, aki olvassa, meggyőződik igazságáról, mert ez az ember vitázik és bizonyít."

Vitázik és bizonyít... Kikkel vitázik, hogyan bizonyít?

Bizonyos mértékig őreá is áll az, amit Lenin mondott (*Művei*, 33. köt. Szikra 1953. 222. old.) „a régi, XVIII. századi ateisták friss, eleven, tehetséges, az uralkodó vallásos világnézetet szellemesen és nyíltan támadó" írásairól. Persze, a világtól visszahúzódó, falusi magányban élő, a főváros szellemi pezsgésétől messze időző vidéki lelkész, aki csak éppen Montaigne meg Descartes tanításait ismerhette, nem hadakozik olyan szellemi fölénnyel, olyan csillogó eszmei fegyverekkel, mint a nagy enciklopédisták vagy mint a kiváló nevelésben részesült párizsi arisztokrata-ateisták. Stílusa meg egyenesen göcsörtös. Már Voltaire is megállapította, hogy „durva egyszerűséggel" ír. Olykor belegabalyodik hosszú körmondataiba, itt-ott sántít egy-egy jelző, félrecsúszik egy-egy ige, de ez a verejtékes igyekezet talán még növeli meggyőző erejét. Ez esetben azonban nem is az irály számít, hanem a lényeg, a mondanivaló.

Mit is akart hát mondani Meslier abbé?

Egy szorgos élet gazdag tapasztalatainak tárházából merítve, józan, mondhatnók „paraszti" ésszel vette sorba

a vallás, különösen a kereszténység tanításait. Minden oldalukról igyekezett megvilágítani őket, és valóságos „ellen-katekizmust" szerkesztett, amelyben lerántja a leplet a katolikus hit valamennyi tantételéről, szertartásáról, minden hitbuzgalmi és vallásgyakorlati megnyilvánulásáról, abban a korban, amidőn Franciaország rendszere – Marx szavaival – „a megvetett, a megalázott, az emberiességéből kivetkőztetett emberen" épült. És tette ezt akkor, amikor „az egyház, mintha vesztét érezné, türelmetlenebb, mint valaha, egymást érik a pápai bullák, a kiátkozások és az indexre tételek, egyes fanatikus papok az inkvizíció behozatalát kérik, s a vallási babonák, »csodatételek« és zarándoklatok rég burjánoztak olyan számban, mint épp a felvilágosodás hajnalán" (Gyergyai Albert: *A francia felvilágosodás*, Budapest 1954. 8. old.). Ezeknek „az arcátlan fanatikusoknak" válaszol a falusi lelkész, amidőn „bocsánatot kér Istentől, amiért keresztény volt".

Meslier abbé kétszázhat „példázatában" a mai materialisták is szinte kimeríthetetlen fegyvertárra lelnek a még mindig fenekedő klerikalizmus ellen, a lelkekben még mindig megmaradt hiszékenység leküzdésére. Szinte nincsen egyetlen olyan hittétel vagy egyházi tanítás, amelyet abbénk meg ne cáfolna, hol szellemes érvekkel, hol csupán naiv okoskodással. Ha érvei ma már nem is mindig tudományosan helytállók, ha bizonyítása olykor gyermetegnek látszik is, elmélkedése javarészt ma is érvényes. Különösen figyelemre méltó az a nagyon pozitív tény, hogy a XVIII. század első felében élt vidéki pap milyen erővel leplezte le a keresztény vallás társadalmi szerepének reakciós jellegét. Nagyon érdekes az, amit az egyik példázatban mond arról, hogy „a vallás nem fé-

kezi . . . a királyok szenvedélyeit . . . akik csak arra használják a vallást, hogy minél inkább elbutítsák bilincsbevert rabszolgáikat", vagy egy másik példázat arról, hogy „a kereszténység csak a zsarnokság révén terjedt el, melynek, mint minden más vallás, a legerősebb támasza".

A kor sok más, egyébként kiváló ateistájával szemben, Meslier elég jól felismerte a vallás társadalmi szerepét. Míg általában a korabeli materialista filozófusokat osztálykorlátaik, valamint bölcseleti meggyőződéseik következetlensége (így például az idealista-individualista történelemszemlélet) megakadályozta abban, hogy a vallás mivoltának társadalmi forrását is felismerjék, Meslier abbé tudatában volt, illetve ösztönösen érezte, hogy a vallást szociológiailag az osztálytársadalom, a kizsákmányolás, a tömegek létbizonytalansága táplálja. Ennek ellenére ő sem következetesen társadalmi szemléletű gondolkodó, érveléseiben itt-ott felbukkannak az egyén (a jelen esetben a papok) szerepét túlzó nézetek. Néha túllő a célon és úgy tünteti fel a dolgokat, mintha a társadalom, az élet *minden* hibájáért a vallás, illetve a klérus lenne felelős, és ezzel némileg elhomályosul az a tény, hogy a vallás az uralkodó idealista eszmevilágnak csak *egyik* megnyilvánulása, hogy a papság az uralkodó osztálynak csak *egyik* támasza. Ez a túlzás azonban, amely majdnem minden polémikus írásra jellemző, általában nem von le semmit meggyőző erejéből.

Két évszázad után is éles fegyver maradt Meslier abbé könyve. Az anyag mozgásáról vallott felfogása, általános tudományos determinizmusa egészen modern; alapigazságai ma is érvényesek; az istenhit, a gondviselés ellentmondásairól, zavarosságairól, a paradicsom-pokol jutalmazó és büntető rendszeréről írt találó megállapításai, az

isteni „jóság" és „igazságosság" cáfolata, a halhatatlanság, a túlvilági élet tantételének leleplezése ma is hatásos, közérthető és sokszor leleményes érvekkel segítheti a magyar szabadgondolkodókat felvilágosító munkájukban. Bár materializmusa általában mechanikus, s noha racionalizmusa sokszor idealista jellegű, „példázatai" ma is jó szolgálatot tesznek a sötét erők ellen vívott, hazánkban még mindig időszerű és sokszor eléggé fáradságos küzdelemben. Az is figyelemre méltó, hogy nemcsak a pozitív vallás tanításait cáfolja, hanem bebizonyítja a deista elképzelések képtelenségét is, továbbá, hogy alapos érveléssel mutatja ki, hogy az ateizmus nem vezet erkölcstelenséghez („a becsület egészségesebb és hatalmasabb viszszatartó erő, mint a vallás"), sőt, hogy éppen „semmiféle erkölcs sem egyeztethető össze a vallási nézetekkel". Azért is hathatós és jó fegyver ez a könyv, mert sohasem marad meg az elvont bölcselkedés vagy a magasröptű elmélkedés régióiban; érvei, állításai, bizonyítékai a való életből származnak, közvetlen kapcsolatban vannak az ember mindennapi, mondhatni gyarló és parlagi életével. Meslier abbé kézzelfogható érvekkel szól konkrét kérdésekről, és éppen ezért kimeríthetetlen kincsestára a hétköznapi harcban használt fegyvereknek.

Örömmel adjuk a magyar olvasók kezébe ezt az éles kardot, amellyel sikeresen harcolhatnak a klerikalizmus hétfejű sárkánya ellen, és amely hozzájárul ahhoz, hogy a „tömjénfüstből kikeljen ragyogva, szabadon az ember" (Ady).

Bajomi Lázár Endre

Példázat

Van egy hatalmas birodalom; uralkodójának viselkedése rendkívül alkalmas arra, hogy megzavarja alattvalóinak lelkét. Azt akarja, hogy ismerjék, tiszteljék, engedelmeskedjenek neki; de nem mutatkozik meg előttük sohasem, és mindent elkövet, hogy bizonytalanná tegye a fogalmakat, melyeket róla alkothatnak. A hatalmának alávetett népek láthatatlan uralkodójuk jelleme és törvényei felől csak azokra az elképzelésekre vannak utalva, melyeket szolgái terjesztenek; de ők maguk is bevallják, hogy nekik sincs semmiféle fogalmuk gazdájuk felől, hogy útjai kifürkészhetetlenek, hogy nézetei és tulajdonságai teljességgel érthetetlenek; egyébként ezek a miniszterek korántsem tudnak megegyezni, hogy milyenek is azok a rendeletek, amelyek állítólag ettől az uralkodótól származnak, akinek közegeiként tartják számon magukat; ezeket a birodalom minden tartományában különféleképpen teszik közzé; egymást rágalmazzák, és kölcsönösen csalónak meg hamisítónak nevezik; a rendeletek és ediktumok, amelyeket ők adnak ki, homályosak; nem egyebek, mint oly módon kiagyalt rejtvények, hogy semmiképpen sem érthessék vagy fejthessék meg azok az alattvalók, akiknek felvilágosítására szánták őket.

Az elrejtőzött egyeduralkodó törvényeinek tolmácsok-

ra van szükségük; de azok, akik magyarázzák e törvényeket, mindig vitatkoznak egymással az értelmezés helyes módjáról. Ráadásul még saját magukkal sem vergődnek zöldágra; mindaz, amit elrejtezett fejedelmükről mesélnek, ellentmondások szövevénye; egyetlen szót sem ejtenek ki a szájukon, amely azonnal meg ne hazudtolódnék. Ezt az uralkodót a jóság megtestesülésének mondják; mégsem akad senki, aki ne panaszkodnék határozatai miatt. Végtelenül bölcsnek vélik; igazgatásában minden ellenkezni látszik az értelemmel és a józan ésszel. Igazságosságáról mesélnek; rendszerint legjobb alattvalói részesülnek a legcsekélyebb kedvezésben. Azt állítják, hogy mindent lát; jelenléte nem orvosol semmit. A rend barátja (mint mondják); államában minden a zűrzavar és a rendetlenség állapotában van. Mindent a maga kedvéért cselekszik; és az események ritkán igazolják terveit. Mindent előre lát; de semmit sem tud megakadályozni. Nehezen tűri el, hogy megsértsék; és mégis mindenki számára lehetővé teszi, hogy sértegesse. Csodálják tudását, tökéletességét műveiben; holott ezek a művek, telve tökéletlenségekkel, csak rövid életűek. Állandóan azzal van elfoglalva, hogy csinál, visszacsinál, azután javítja azt, amit csinált, de soha sincs alkalma elégedettnek lenni foglalatosságával. Mindezekben egyedül a saját dicsőségét tartja a szeme előtt; de aligha éri el azt, hogy dicsőítsék. Csakis az alattvalóinak jólétén fáradozik; s legtöbb alattvalója a legszükségesebbnek is híjával van. Azok, akiknek látszólag kedvez, rendszerint a legkevésbé elégedettek sorsukkal; szinte valamennyien örökösen lázadnak egy olyan úr ellen, akinek szüntelenül csodálják a nagyságát, dicsérik bölcsességét, magasztal-

ják jóságát, félik igazságtételét, s tiszteletben tartják parancsait, melyeket sohasem követnek.

Ez a birodalom: a világ, az uralkodó: isten, szolgái: a papok, alattvalói: az emberek.

Mi a teológia?

Van egy tudomány, amelynek tárgyát az érthetetlen dolgok alkotják. Minden egyébbel ellentétben csak olyasmivel foglalkozik, ami kívül esik az érzékek hatáskörén. Hobbes ezt a *sötétség országának* nevezi. Ebben az országban mindenki más törvényeket követ, mint amilyeneket az emberek megismerhetnek abban a világban, ahol élnek.

Ezen a csodálatos vidéken a fény nem egyéb, mint sötétség; a bizonyosság kétségessé vagy hamissá válik; a lehetetlen hihetővé lesz; az értelem megbízhatatlan vezető, a józan ész pedig őrületté változik. Ezt a tudományt *teológiának* nevezik, s ez a teológia állandó megcsúfolása a józan észnek.

Folytatás

A sok *ha, de,* meg *nem lehessen tudni* egymásra halmozásából olyan formátlan és összefüggéstelen rendszer alakult ki, mely annyira meg tudja zavarni az emberek szellemét, hogy elfelejtik a legvilágosabb fogalmakat, és bizonytalanoknak tartják a legjobban bebizonyított igazságokat is.

E rendszeres zagyvaság segítségével az egész termé-

szet megfejthetetlen rejtéllyé vált az ember számára; a látható világ eltűnt, hogy a láthatatlan régióknak engedje át a helyét; az értelem kénytelen volt engedni a képzeletnek, amelynek egyedül van módja arra, hogy az embereket az ábrándoknak csakis általa kitalált országa felé vezesse.

Az ember nem születik sem vallásosnak, sem deistának

Minden vallás alapelvei az istenről alkotott elképzeléseken alapulnak; márpedig az embereknek nem lehetnek helytálló fogalmaik egy olyan lényről, amelyik egyetlen érzékükre sem hat. Minden gondolatunk a velünk kapcsolatba kerülő tárgyakat jeleníti meg. Mit jelenthet számunkra az isten fogalma, amely nyilvánvalóan tárgy nélküli fogalom? Vajon nem éppoly képtelenség-e, mint az ok nélküli okozat? Egy fogalom, amelyre nincs látható példa, lehet-e más, mint ábrándkép? Mégis, néhány tudós azt állítja, hogy az isten eszméje *velünk született*, s hogy az emberek az anyjuk méhéből hozták magukkal ezt az eszmét! Minden elv ítélet; minden ítélet tapasztalás eredménye; tapasztalatra pedig csak az érzékek gyakorlása révén lehet szert tenni: miből az következik, hogy a vallási elvek nem lyukadnak ki semmire, és egyáltalán nem születtek velünk.

Nem szükséges hinnünk egy istenben; a legészszerűbb, ha nem gondolunk vele

Minden vallási rendszer csak az isten és az ember természetén és a köztük fennálló kapcsolatokon alapulhat. De hogy e kapcsolatok valóságosságáról megbizonyosodhassunk, valamelyes elképzelésünknek kell lennie az isteni természetről. Viszont mindenki azt bizonygatja, hogy isten lényege felfoghatatlan az ember számára, ugyanakkor pedig szüntelenül különféle tulajdonságokkal ruházzák fel ezt a felfoghatatlant istent, s azt erősítgetik, hogy az embernek szükségképpen törekednie kell e felfoghatatlan isten megismerésére.

Az emberek számára az a legfontosabb dolog, amit a legkevésbé sem tudnak megérteni. Ha isten megérthetetlen az ember számára, akkor az lenne ésszerű, ha soha nem is gondolna rá; de a vallás arra a következtetésre jut, hogy az ember bűnt követ el, ha csak egy pillanatra is megszűnik álmodozni felőle.

A vallás a hiszékenységen alapul

Azt mondják, az isteni tulajdonságok nem olyan természetűek, hogy a korlátolt elmék megismerhetik őket; ennek az elvnek az lenne a természetes következménye, hogy az isteni tulajdonságok nem a korlátolt elmék számára valók; mégis, a vallás arról biztosít bennünket, hogy a korlátolt elméknek sohasem szabad szem elől téveszteniük azt a megfoghatatlan lényt, amelynek tulajdonságait ők nem érthetik meg soha; mindebből az lát-

ható, hogy a vallás nem egyéb, mint a korlátolt emberi elmék olyasmivel való elfoglalása, ami felfoghatatlan számukra.

Minden vallás képtelenség

A vallás egyesíti az embert istennel, vagy pedig kapcsolatot teremt köztük; de ugyanakkor nem azt mondjátok-e, hogy isten végtelen? Ha pedig isten végtelen, akkor semmilyen véges lénynek nem lehet kapcsolata vele, nem lehet köze hozzá. Ahol nincs semmilyen viszony, ott nem lehet szó sem egyesülésről, sem kapcsolatról, sem kötelességekről. Ha nincsenek kötelességek az ember és istene között, akkor nem létezik semmiféle vallás az ember számára.

Így hát, ha azt mondjátok, hogy isten végtelen, akkor már eleve megsemmisítitek minden vallást az ember számára, aki véges lény. A végtelenség fogalma a mi szemünkben példa, mintakép, tartalom nélküli fogalom.

Isten fogalma lehetetlenség

Ha isten végtelen lény, akkor sem ezen a világon, sem egy másikban nem lehet semmiféle viszony az ember és istene között; ekképpen isten fogalma sohasem hatolhat be az emberi elmébe. Ha pedig egy olyan életet tételezünk fel, amelyben az ember felvilágosodottabb lesz, mint a mostaniban, isten végtelensége akkor is olyan nagy távolságot iktat mindig saját eszméje és az ember véges elméje közé, hogy az ember korántsem tudná az égben inkább felfogni, mint amennyire a földön tudja. Miből

nyilvánvalóan következik, hogy isten fogalma a túlvilági életben sem lesz hozzáférhetőbb az ember számára, mint ebben az életben. Ebből még az is következik, hogy az ember fölött álló lények, mint például az *angyalok*, a *szeráfok*, az *arkangyalok*, a *kiválasztottak* szintén nem alkothatnak teljesebb fogalmat maguknak istenről, mint az ember, aki idelenn a földön semmit sem ért az egészből.

A babona eredete

Hogyan sikerülhetett értelmes lényeket meggyőzni arról, hogy a legmegfoghatatlanabb dolog a leglényegesebb a számukra? Úgy, hogy alaposan megfélemlítették őket; ha pedig valaki fél, az nem gondolkozik; úgy, hogy bizonytalanná tették őket saját értelmük felől; ha pedig valakinek zavart az agya, az mindent elhisz, és többé semmit sem vizsgál meg.

Minden vallás eredete

Tudatlanság és félelem: íme a vallás két pillére. A bizonytalanság, amelyben az ember saját istenét illetően él, pontosan az az ok, amely őt a vallásához kapcsolja. Az ember fél a sötétben, fizikailag és morálisan egyaránt. Félelme megszokottá lesz, és szükségletté változik; úgy érzi, hogy ha semmitől sem kell félnie, akkor hiányzik neki valami.

A vallás segítségével a sarlatánok kihasználják az emberek őrültségét

Aki már gyermekkorától fogva megszokta, hogy bizonyos szavak hallatára reszketni kezdjen, annak szüksége van ezekre a szavakra, és szüksége van a reszketésre; következésképpen inkább hallgat arra, aki ébren tartja félelmeit, mint aki próbálja megnyugtatni. A babona félni akar; képzelődése követeli: azt mondhatnók, semmitől sem fél annyira, mint attól, hogy nincs félnivalója.

Az emberek képzelt betegek, akiket az érdekfűtötte sarlatánok gondosan megtartanak őrültségeikben, hogy jó pénzen mérjék nekik az orvosságot.

Az olyan orvosokra, akik számolatlanul írják fel a különféle gyógyszereket, sokkal inkább hallgatnak, mint azokra, akik egészséges életmódot ajánlanak, vagy szabad utat engednek a természetnek.

A vallás a csodálatos dolgok segítségével szédíti el a tudatlanságot

Ha a vallás világos volna, jóval kisebb vonzóerőt gyakorolna a tudatlanokra. Ezeknek szükségük van a sötétségre, a titokzatosságokra, a félelmekre, a mesékre, a csodákra, a hihetetlen dolgokra, amelyek állandóan foglalkoztatják az agyukat. A regényes históriák, a tündérmesék, a kísértet- és boszorkánytörténetek sokkal kedvesebbek a közönséges lelkek számára, mint az igaz események.

Folytatás

Vallás dolgában az emberek nagyra nőtt gyerekek. Minél képtelenebb és csodás elemekkel telítettebb egy vallás, annál nagyobb a hatalma rajtuk; a vakbuzgó azt hiszi, kötelessége, hogy ne szabjon határt hiszékenységének: minél inkább felfoghatatlanok a hallottak, annál istenibbnek tekinti őket; minél hihetetlenebbek, annál inkább érdemnek képzeli elfogadásukat.

Sohasem lett volna vallás, ha nem lettek volna ostoba és barbár századok

A vallási nézetek rendszerint azokból az időkből erednek, amikor a vad nemzetek még a gyermekség állapotában éltek. A vallásalapítók mindig ezekhez a durva, tudatlan és ostoba emberekhez fordultak, hogy isteneket, kultuszokat, mitológiákat, csodás és rettenetes meséket adjanak nekik. Ezek az atyák által kritikátlanul elfogadott agyrémek azután, több-kevesebb változással, átszálltak civilizáltabb gyermekeikre, akik gyakran nem gondolkodnak többet atyáiknál.

Minden vallás az uralkodás vágyából született

A népek első törvényhozói azt tűzték célul maguk elé, hogy uralmuk alá hajtsák őket; s ezt legkönnyebben úgy érték el, hogy megfélemlítették őket, s megakadályozták a gondolkodásban; kanyargó ösvényeken vezették, nehogy kitalálhassák vezetőik terveit; kényszerítették, hogy

a levegőbe tekintsenek, mert féltek, hogy különben a lábuk elé néznek; útközben mesékkel szórakoztatták: egyszóval, úgy bántak velük, mint a dajkák, akik dallal és fenyegetésekkel altatják el vagy kényszerítik hallgatásra a gyermekeket.

Az a legbizonytalanabb minden vallásban, ami az alapjául szolgál

Valamely isten létezése az alapja minden vallásnak. Látszólag kevés ember kételkedik ebben a létezésben: mégis ez az alaptétel a legalkalmasabb arra, hogy szöget üssön minden gondolkodó ember fejébe. Minden katekizmus első kérdése az, amelyre a legnehezebb volt a válasz a múltban, s a legnehezebb lesz a jövőben is.*

Lehetetlen meggyőződni isten létéről

Mondhatja-e magáról bárki is, hogy őszintén meg van győződve egy olyan lény létéről, akinek nem ismerjük a természetét, aki minden érzékünk számára valószerűtlen marad, s akivel kapcsolatban unos-untalan megbizonyosodunk afelől, hogy tulajdonságai megfoghatatlanok számunkra? Ha valaki meg akar győzni engem arról, hogy valamely lény létezik vagy létezhetik, legelsőbb meg kell mondania, mi is ez a lény; ha el akarja hitetni velem egy

* A vendôme-i oratoriánus atyák 1701-ben vita során védelmezték azt az állításukat, hogy – Szent Tamás szerint – isten léte nem tartozik, és nem is tartozhat a hit hatáskörébe.

ilyen lény létét vagy valószínűségét, akkor olyan dolgokat kell elmondania róla, amelyek nem mondanak ellent egymásnak, s amelyek nem semmisítik meg egymást kölcsönösen; végül, ha teljességgel meg akar győzni e lény létezéséről, akkor olyan dolgokat kell mondania róla, amelyeket meg tudok érteni, és be kell bizonyítania annak lehetetlenségét, hogy az a lény, amelyet e tulajdonságokkal ruháztak fel, ne létezzék.

Folytatás

Valamely dolog akkor lehetetlen, ha két olyan, egymást kölcsönösen kizáró eszmét foglal magában, amelyeket nem lehet sem felfogni, sem pedig gondolatilag kapcsolatba hozni egymással. Az emberek esetében a meggyőződés csakis érzékeink állandó tanúbizonyságán alapulhat; egyedül az érzékek keltenek bennünk gondolatokat, s azok teszik lehetővé számunkra, hogy megfelelőknek vagy összeegyeztethetetleneknek ítéljük őket. Az létezik szükségképpen, aminek nem-létezése ellentmondást von maga után. Ezek a mindenki által elismert elvek csődöt mondanak, mihelyt isten létéről van szó; amit erről eddig mondottak, az vagy érthetetlen, vagy teljességgel ellentmondásos, ebből következőleg szükségképp lehetetlennek tűnik minden józan ember számára.

Isten léte nincs bebizonyítva

Minden emberi tudás az idők folyamán többé-kevésbé felvilágosodott és tökéletesedett. Miféle végzetszerű-

ség okozza, hogy az istenről szóló tudomány sohasem tudott felvilágosodni? Ebben a dologban a legcivilizáltabb nemzetek és a legmélyebb gondolkodók is ugyanott tartanak, ahol a legvadabb nemzetek és a legtudatlanabb tuskók; sőt, ha közelebbről megnézzük, azt tapasztaljuk, hogy az istenről szóló tudomány, az álmodozás és a szőrszálhasogatás következtében, egyre inkább zavarossá válik. Eleddig minden vallás csak azon alapul, amit a logikában úgy neveznek, hogy *petitio principii**, alaptalanul feltételez valamit, azután ezekkel a feltételezésekkel bizonyít.

Azzal, hogy isten szellem, nem mondtunk semmit

A metafizika segítségével istenből sikerült *tiszta szellemet* csinálni; de a modern teológia ezen a téren lépett-e akárcsak egy lépéssel is tovább, mint a vadak teológiája? A vadak egy *nagy szellemet* ismernek el a világ urának. A vadak, a tudatlanokhoz hasonlóan, *a szellemeknek* tulajdonítanak mindent, aminek valóságos okait tudatlanságuk miatt nem tudják kideríteni. Kérdezzetek meg egy vadat, mi mozgatja az órát? Ezt feleli: *egy szellem.* Kérdezzétek meg teológusainkat, mi mozgatja a világegyetemet? Így válaszolnak: *egy szellem.*

* *Petitio principii* (lat. ejtsd: petíció . . .), bizonyítás olyasmivel, ami maga is bizonyításra szorul. – *Szerk.*

Valaminek a szellemi természete nem más, mint agyrém

A vad, amikor *szellemről* beszél, legalább valamilyen értelmet kapcsol e szóhoz; a szélhez, a mozgó levegőhöz, a szellőhöz hasonló közeget ért rajta, amely láthatatlanul hozza létre az észlelt okozatokat. Az apróságokon való rágódás miatt a modern teológus éppoly kevéssé érti saját magát, mint bárki más. Kérdezzétek meg tőle, mit ért *szellemen?* Azt válaszolja, hogy az egy ismeretlen szubsztancia, amely teljesen egyszerű, amelynek nincs kiterjedése, s amelynek semmi köze sincs az anyaghoz. De hát akad-e olyan jóhiszemű halandó, akinek bármilyen halvány fogalma van egy ilyen szubsztanciáról? A *szellem* szó, a mai teológia tolvajnyelvén, jelent-e mást, mint az eszmék, gondolatok hiányát? A *spiritualitás* megint csak olyan eszme, amely mögött nincs kézzelfogható valóság.

Minden, ami létezik, az anyagból veszi eredetét

Vajon nem természetesebb és nem érthetőbb-e mindent, ami létezik, az anyagból származtatni, amelynek létezését valamennyi érzékszervünk bizonyítja, amelynek hatásait lépten-nyomon tapasztaljuk, amely szünet nélkül, szemünk láttára hat, mozog, közvetíti a mozgást és létrehozza – mint a dolgok keletkezését egy olyan ismeretlen erőnek, egy olyan szellemi lénynek tulajdonítani, amely nem tudja előteremteni azt, amivel őmaga sem rendelkezik, és amely, neki tulajdonított szellemi lényegénél fogva, képtelen bármit is cselekedni és bármit is mozgásba hozni? Mi sem nyilvánvalóbb, mint az, hogy

egy szellemnek az anyagra gyakorolt hatása – amelyet erőnek erejével ránk akarnak tukmálni – teljesen tartalmatlan és a valóság minden elemét nélkülöző eszme.

Mi a modern teológia metafizikus istene?

A régiek anyagi természetű Jupitere tudott mozgatni, alkotni, megsemmisíteni és létrehozni önmagához hasonló lényeket; de a modern teológia istene meddő, terméketlen lény. Neki tulajdonított természetéből ítélve, semmiféle helyet nem tud elfoglalni a térben, nem tudja mozgatni az anyagot, nem tud látható világot létrehozni, sem pedig akár embereket, akár isteneket nemzeni. A metafizikus isten kéz nélküli munkás; egyéb nem telik tőle, mint az, hogy felhőket, álomképeket, őrültségeket és veszekedéseket „teremt".

Kevésbé ésszerűtlen a napot imádni, mint egy szellem-istent

Ha már kellett isten az embereknek, miért nem választották maguknak erre a célra a napot, ezt a látható istent, amelyet annyi nemzet imád? Melyik lénynek van több joga arra, hogy a halandóktól tiszteletet kapjon, mint a nappal csillagának, amely világít, melegít, éltet minden élőlényt, amelynek jelenléte feléleszti és megfiatalítja a természetet, s amelynek távolléte szomorúvá teszi és elernyeszti? Ha van olyan lény, amely az aktivitás, a hatalom, a jótékonyság, a tartósság érzetét kelti az emberekben, akkor kétségkívül a nap ez, amelyre min-

dig úgy kellett tekinteniük, mint a természet atyjára, a világ lelkére, az istenségre. Legalábbis józan ésszel nem vonhatták kétségbe a létezését, vagy pedig nem tagadhatták meg hatásának és jótéteményeinek elismerését.

Egy szellem-isten képtelen akarni és cselekedni

A teológus azt vágja szemünkbe, hogy istennek a cselekvéshez nincs szüksége kézre vagy karra: ő *az akarata révén cselekszik.* De milyen hát az az isten, akinek akarata van? És milyen lehet az alanya ennek az isteni akaratnak?

Nevetségesebb vagy nehezebb-e hinni a tündérekben, a manókban, a kísértetekben, a boszorkányokban, az ember formájú állatokban, mint abban, hogy egy szellem mágikus vagy lehetetlen módon hatást gyakorol a testre? Mihelyt elfogadunk egy ilyen istent, nincs többé jogunk felháborodni semmiféle mesén és ábrándon. A teológusok az embereket gyerekszámba veszik, akik sohasem akadékoskodnak, vajon lehetségesek-e a mesék, amelyekkel traktálják őket.

Mi az isten?

Hogy kételyeink támadjanak isten léte felől, egyebet nem kell tenni, mint beszéltetni róla egy teológust: mihelyt az kinyitja a száját, az első szóból látjuk, hogy amit mond, összeegyeztethetetlen azokkal a tulajdonságokkal, melyeket istenére ruházott. Mi hát az isten? Egy elvont szó, mely a természet rejtett erejét jelzi, vagy pedig egy

matematikai pont, melynek nincs sem hossza, sem szélessége, sem mélysége. A teológusokról szólva egy filozófus* azt mondta igen szellemesen, hogy *megtalálták a híres Arkhimédész-probléma megoldását: egy pontot az égben, ahonnan megrendítik a földet.*

A teológia figyelemre méltó ellentmondásai

A vallás térdre kényszeríti az embert egy kiterjedés nélküli lény előtt, amely azonban végtelen, és hatalmasságával mindent betölt; egy mindenható lény előtt, amely sohasem hajtja végre azt, amit kíván; egy tökéletesen jó lény előtt, amely csak elégedetlenséget kelt magával szemben; egy lény előtt, amely barátja a rendnek, kormányzásában mégis rendetlenség uralkodik. Ebből bárki megláthatja, milyen is a teológusok istene.

Istent imádni nem más, mint egy koholmányt imádni

A zavarok elkerülése végett azt mondják nekünk: „Egyáltalán nem szükséges tudnunk, mi az isten; imádnunk kell, anélkül, hogy ismernénk; s tilos vakmerő tekintettel tulajdonságait kifürkésznünk." De mielőtt tudnánk, hogy imádnunk kell valamely istent, vajon nem kell-e megbizonyosodnunk arról, hogy létezik, nem kell-e megvizsgálnunk, hogy a neki tulajdonított különféle

* David Hume.

vonások valóban megvannak-e benne? Istent imádni tulajdonképpen nem más, mint saját agyunk koholmányait imádni, vagy inkább semmit sem imádni.

Isten végtelensége és az isteni lényeg megismerésének lehetetlensége megokolja és igazolja az ateizmust

Nyilván azzal a céllal, hogy még inkább összezavarják a dolgokat, a teológusok elhatározták: sohasem mondják meg, mi az ő istenük; mindig csak azt mondják meg, mi nem. A tagadások és absztrakciók révén egy valóságos és tökéletes lényt képzelnek megalkotni, holott ebből csak egy ésszel kiagyalt lény származhatik. Szellem az, aminek nincs teste; végtelen lény az, ami nem véges; tökéletes lény az, ami nem tökéletlen. Akadhat-e valaki, aki jóhiszeműen valóságos fogalmakat alkothat magának a csonkításoknak és az eszmenélküliségnek ekkora halmazáról? Az, ami minden gondolatot kizár, lehet-e más, mint a semmi?

Azt állítani, hogy az isteni tulajdonságok túl vannak az emberi szellem körén, nem más, mint elfogadni azt, hogy isten nem az emberek számára való. Ha azt erősítgetik, hogy istenben minden végtelen, akkor beismerik, hogy közte és teremtményei között semmiféle közös dolog nem lehetséges. Isten végtelenségéről beszélni annyi, mint megsemmisíteni az ember számára, vagy legalábbis szükségtelenné tenni.

„Isten – mondják erre nekünk – értelmesnek teremtette az embert, de nem tette mindentudóvá, vagyis alkalmassá arra, hogy mindent megtudjon." Ebből az követ-

kezik, hogy nem tudta az isteni lényeg megismeréséhez szükséges elég széleskörű tulajdonságokkal felruházni. Ebben az esetben bebizonyított dolog, hogy isten nem akart, de nem is tudott olyan lenni, mint az emberek. Milyen jogon neheztelhet meg hát ez az isten az olyan lényekre, akik természetüknél fogva képtelenek bármiféle fogalmat alkotni maguknak az isteni lényegről! Isten a legigazságtalanabb és legfurcsább zsarnok lenne, ha megbüntetne egy ateistát azért, amiért nem ismerte meg azt, amit természeténél fogva nem ismerhetett meg.

Sem kevésbé biztos, sem kevésbé bűnös dolog hinni istenben, mint nem hinni benne

Az emberek legtöbbje számára semmi sem meggyőzőbb érv, mint a félelem. Ezen elv alapján mondják nekünk a teológusok, hogy *a legbiztosabb utat kell választani,* hogy nincs nagyobb bűn a hitetlenségnél, hogy isten könyörtelenül megbünteti azokat, akik merészelték kétségbe vonni a létezését, s hogy haragja jogos, mert csak az őrültség és a romlottság sugallhatja egy olyan koronázott uralkodó létezésének megtagadását, aki kíméletlenül bosszút áll az ateistákon. Ha nyugodtan megvizsgáljuk ezeket a fenyegetéseket, úgy találjuk, hogy azok mindig feltételezik a kérdéses dolgot. Először kielégítő módon be kellene bizonyítani isten létét, s csak azután beszélni arról, hogy bizonyosabb hinni benne, s hogy borzalmas dolog kétségbe vonni vagy tagadni őt. Továbbá be kellene bizonyítani azt is, hogy egy igazságos isten igenis kegyetlen büntetéssel sújthatja az embereket, amiért az őrültség állapotában nem hitték el egy olyan

lény létezését, amelyet megzavart elméjük képtelen felfogni. Egyszóval, be kellene bizonyítani, hogy isten, aki, mint mondják, maga az igazságosság, mértéktelenül büntetheti az embert az isteni lényeghez viszonyított elháríthatatlan és szükségszerű tudatlanságáért. Hát nem furcsa a teológusok efféle gondolkodásmódja? Fantomokat találnak ki; ezeket ellentmondásokból állítják össze; azután azt állítják, hogy a legbiztosabb út: nem kétségbe vonni e fantomok létezését, amelyeket ők maguk agyaltak ki! E módszert követve nincs olyan képtelenség, amelyet ne lenne biztosabb elhinni, mint nem elhinni.

Minden gyermek ateista; fogalmuk sincs istenről; bűnösek talán e tudatlanságuk miatt? Milyen kortól fogva kell hinniük istenben? Azt mondjátok, az értelmesség korától fogva. De mikor kell megkezdődnie ennek a kornak? . . . Különben is, ha maguk a legtudósabb teológusok nem látják az isteni lényeget, amelynek megértésével egyáltalán nem dicsekednek, miféle fogalmuk lehet róla a világiaknak, az asszonyoknak, a kézműveseknek, egyszóval azoknak, akik az emberiség zömét alkotják?

Az istenhit nem más, mint a gyermekkor gépies megszokása

Az emberek csak azoknak szavára hisznek istenben, akik maguk sem tudnak többet róla. Dajkáink az első teológusok; úgy beszélnek a gyermekeknek istenről, mint ahogy az emberbőrbe bújt farkasról mesélnek nekik; a legzsengébb kortól fogva megtanítják őket, hogy gépiesen összetegyék a kezüket; de hát világosabb képük van-e a dajkáknak istenről, mint a gyermekeknek, akiket imádkozásra kényszerítenek?

Balítélet ez, amely az atyákról a gyermekekre száll

A vallás az atyákról a gyermekekre száll, mint a családi vagyon, a terhekkel együtt. A világon nagyon kevés embernek volna istene, ha nem történt volna gondoskodás arról, hogy kapjanak. Mindenki a szüleitől, tanítóitól kapja az istent, kit ők szintén szüleiktől és tanítóiktól kaptak; de, saját természete szerint, mindenki a maga képére alakítja, módosítja, festi át.

A balítéletek eredete

Az emberi agy, főleg a gyermeké, lágy viasz, amely befogad minden hatást, amelyet gyakorolnak rá: a nevelés készen ad neki csaknem minden véleményt, olyan korban, amikor még képtelen önmaga ítéletet alkotni. Azt hisszük, a természettől kaptuk, vagy születésünkkor magunkkal hoztuk e világra azokat a helyes vagy helytelen nézeteket, amelyeket még mint kicsiny gyermekeknek a fejünkbe vertek: s ez a meggyőződés tévedéseink egyik legbővízűbb forrása.

Hogyan terjednek és vernek gyökeret

A balítélet nagyban megszilárdítja bennünk azoknak a vélekedését, akiknek az volt a feladatuk, hogy tanítsanak bennünket. Tanítóinkat jóval jártasabbaknak tartjuk magunknál mindenben; azt hisszük róluk, hogy mélységesen meg vannak győződve mindarról, amire bennünket

tanítanak. A legnagyobb bizalommal viseltetünk irányukban. Abból a gondoskodásból ítélve, amellyel körülvettek bennünket akkor, amikor nem tudtunk önmagunkon segíteni, nem feltételezzük róluk, hogy rá akarnak szedni bennünket. Következésképp csak azért fogadunk el ezernyi tévedést, mert azoknak a veszedelmes szavára hagyatkozunk, akik neveltek bennünket; bizalmunkat egy cseppet sem csökkentette az, hogy megtiltották a gondolkodást a hallottakon, sőt, ezáltal gyakran csak nőtt a szemünkben nézeteik tekintélye.

Az emberek sohasem hittek volna a modern teológia vallási elveiben, ha csak abban az életkorban ismerkedtek volna meg velük, amikor már tudnak gondolkodni.

Az emberiség teológusai nagyon bölcsen járnak el abban, hogy előbb verik az emberek fejébe a maguk vallási elveit, mintsem azok meg tudják különböztetni az igazat a hamistól, a bal kezet a jobbtól. Éppoly nehéz volna egy negyvenéves férfi agyát hozzászoktatni az istenségről hangoztatott eltérő nézetekhez, mint kiűzni ezeket a nézeteket egy olyan ember fejéből, akit már zsenge gyermekkorától fogva átitattak velük.

A természet csodái nem bizonyítják isten létét

Azt bizonygatják nekünk, a természet csodái elegendők arra, hogy rávezessenek bennünket valamely isten létének elismerésére és teljességgel meggyőzzenek bennün-

ket e fontos igazságról. De vajon hány ember akad a világon, akinek van elég szabad ideje, képessége, tehetsége arra, hogy elmélkedjék a természeten és gondolkodjék működésén? Az emberek legtöbbje egyáltalán nem törődik ezzel. A parasztra semmiféle hatást sem gyakorol a nap szépsége, amelyet állandóan lát. A matróz egyáltalán nem lepődik meg az óceán rendszeres mozgásán: esze ágában sincs ebből teológiai következtetéseket levonni. A természet jelenségei csak az olyan emberek számára bizonyítják valamely isten létét, akiknek már eleve felhívták a figyelmét arra, hogy isten ujjmutatását keressék mindama dolgok mögött, amelyek mechanizmusa zavarba hozza őket. A balítéletektől mentes természettudós a természet csodáiban nem lát egyebet, mint a természet hatalmát, mint szakadatlan és különféle törvényeket, mint a csodálatos mértékben differenciálódott anyag különféle változatainak szükségszerű okozatait.

A természet csodái természetes okokból fakadnak

Mi sem meglepőbb, mint ama tudálékos teológusoknak logikája, akik, ahelyett hogy bevallanák a természeti mozgató erőkkel kapcsolatos tudatlanságukat, a természeten kívül, vagyis a képzelet régióiban keresnek egy jóval ismeretlenebb mozgató erőt a természetnél, amelyről legalább némi fogalmat alkothatnak maguknak. Azzal, hogy istent tartják a látott jelenségek szerzőjének, vajon nem titkos, rejtett okkal magyarázzák ezeket a jelenségeket? Mi az isten? Mi a szellem? Olyan okok ezek, amelyekről semmit sem tudunk. Tudósok! tanulmányoz-

zátok a természetet és annak törvényeit, és ha sikerül kibogoznotok a természetes okok hatását, ne folyamodjatok természetfölötti okokhoz, amelyek egyáltalán nem teremtenek világosságot a fejetekben, hanem csak egyre jobban megzavarnak benneteket, olyannyira, hogy önmagatokat sem értitek meg.

Folytatás

A természet, mondjátok, teljességgel megmagyarázhatatlan valamiféle isten nélkül; vagyis annak megmagyarázásához, amihez vajmi keveset értetek, egy olyan okra van szükségetek, amelyről a leghalványabb fogalmatok sincs. Úgy akarjátok elűzni a sötétséget, hogy megkettőzitek a homályt. Úgy hisztek kibogozni egy csomót, hogy megsokszorozzátok. Ti lelkes természettudósok, ha be akarjátok bizonyítani nekünk isten létét, tanulmányozzátok a botanikai kézikönyveket; gondosan, a legtüzetesebben vizsgáljátok az emberi test részeit; szárnyaljatok a magasba, és szemléljétek a csillagok forradalmát; azután térjetek vissza a földre, és csodáljátok a vizek áradását; lelkesedjetek a pillangók, a rovarok, a polipok, a szervezett atomok láttán, amelyekben istenetek nagyságát vélitek felfedezni; de mindezek a dolgok nem fogják bebizonyítani ennek az istennek a létét; csak azt, hogy nincs meg a szükséges tudástok az anyag mérhetetlen változatosságának és azoknak az okozatoknak a megértéséhez, amelyeket a világegyetemben foglalt végtelenül sokrétű kombinációk hívnak életre. Mindez azt igazolja, hogy nem tudjátok, mi is az a természet; hogy fogalmatok sincs erőiről, mikor azt hiszitek, hogy képtelen megalkotni a for-

mák és az élőlények tömegét, amelynek szemetek, még ha mikroszkóp segítségét veszi is igénybe, csak töredék részét pillanthatja meg; végül mindez azt bizonyítja, hogy nem tudván megismerni a megismerhető mozgató erőket, a dolog könnyebbik végét fogjátok meg, s egy olyan mozgató erőt jelző szóhoz folyamodtok, amelyről sohasem alkothattok valóságos, igazi fogalmat.

A világot nem teremtették, az anyag önmagától mozog

Nagy komolyan azt mondogatják, hogy *nincs okozat ok nélkül;* unos-untalan azt hajtogatják, hogy *a világ nem magától keletkezett.* A világegyetem azonban ok, nem okozat; nem alkotás; egyáltalán nem hozták létre, mert ez lehetetlenség. A világ mindig volt; létezése szükségszerűség. A világ önmagának az oka. A természetnek, amelynek lényege láthatóan a cselekvés és az alkotás, feladata betöltéséhez – mint erről meggyőződhetünk – nincs szüksége egy nála jóval ismeretlenebb, láthatatlan mozgató erőre. Az anyag saját energiájának, saját heterogén jellegének szükségszerű következményeképpen mozog; a mozgások vagy a cselekvési módok eltérése tesz egyedül különbséget az anyag formái között; az egyes lényeket attól függően különböztetjük meg egymástól, hogy milyen benyomásokat vagy mozgásokat közvetítenek érzékszerveinknek.

Folytatás

Látjátok, hogy a természetben minden mozog, tevékenykedik, mégis azt állítjátok, hogy a természet önmagánál fogva halott, és híján van minden energiának! Azt hiszitek, hogy ennek a lényegénél fogva cselekvő egésznek szüksége van valamilyen mozgató erőre? Ugyan, milyen hát ez a mozgató erő? Szellem, vagyis egy teljességgel érthetetlen és ellentmondásos lény. Én mondom nektek, vonjátok le azt a következtetést, hogy az anyag önmaga által cselekszik; ne törjétek többé a fejeteket semmilyen szellemi mozgató erőn, amely semmiképpen sem teheti cselekvővé az anyagot. Hagyjatok fel a hiábavaló kitérőkkel; a képzelt világból térjetek vissza a valóságos világba; *a másodlagos okokat* tartsátok szemetek előtt; engedjétek át a teológusoknak az ő *elsődleges okukat*, erre ugyanis a természetnek semmi szüksége sincs ahhoz, hogy létrehozza mindazokat az okozatokat, amelyeket láttok.

További bizonyítékok arra, hogy a mozgás az anyag lényegéhez tartozik

Csakis a különféle anyagok, különféle testek által ránk gyakorolt benyomásoknak vagy hatásoknak a különbözősége okozza, hogy érezzük, percipiáljuk őket, hogy fogalmat alkotunk róluk, megkülönböztetjük, és tulajdonságokkal ruházzuk fel őket. Hogy észleljünk vagy érezzünk valamely tárgyat, ahhoz ennek a tárgynak hatnia kell érzékszerveinkre; s csak úgy tud hatni ránk, ha valamely mozgást idéz elő bennünk; e mozgás pedig nem

jöhet létre, ha az a bizonyos tárgy önmaga nem mozog. Hogy egy test láthatóvá váljék számomra, ahhoz hatást kell gyakorolnia a szememre; nem tudom felfogni sem a világosságot, sem a látást a kiterjedt, színes, világító testben történő mozgás nélkül, amely átterjed a szememre, vagy amely hat a recehártyámra. Ahhoz, hogy érezzem egy test szagát, a szagot árasztó testből kiáradó részecskéknek izgalomba, vagyis mozgásba kell hozniuk a szaglószervemet. Ahhoz, hogy meghalljak egy hangot, a hangot kibocsátó test által – amely egyáltalán nem hatna, ha önmaga nem mozogna – mozgásba hozott levegőnek meg kell rezegtetnie a dobhártyámat. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy mozgás nélkül nem tudom sem érezni, sem észlelni, sem megkülönböztetni, sem összehasonlítani, sem megítélni a testeket, és sehogyan sem tudok gondolkodni.

Az iskolában azt mondják, hogy *valamely lény lényege nem más, mint az, amelyből az illető lény minden tulajdonsága ered.* Márpedig nyilvánvaló, hogy minden tulajdonság a mozgásból származik, amely egyedül tájékoztat létezésükről, s amely az első fogalmakat nyújtja róluk. Saját létezésemről csak ama mozgások révén szerezhetek tudomást vagy bizonyosodhatom meg, amelyeket önmagamon tapasztalok. Kénytelen vagyok hát levonni azt a következtetést, hogy a mozgás éppoly lényeges tulajdonsága az anyagnak, mint a kiterjedés, s hogy az anyagot mozgás nélkül nem lehet felfogni.

Ha pedig valaki akadékoskodva kétségbe vonná azokat a nyilvánvaló bizonyítékokat, melyek szerint a mozgás minden anyag lényegbevágó és sajátos tulajdonsága, akarva-akaratlan legalább azt kénytelen elismerni, hogy a látszólag halott vagy minden energiától megfosztott

anyagok önmaguktól mozgásba jönnek, mihelyt lehetővé tesszük, hogy egymásra hassanak. A *pirofor,* amely üvegbe téve vagy a levegő elől elzárva nem gyullad meg, nem kap-e rögtön lángra, mihelyt szabad levegőre tesszük? A liszt meg a víz nem kezdenek-e erjedni, mihelyt összekeverjük őket? Így hát a halott anyagok önmaguktól mozgást hoznak létre. Az anyagnak tehát megvan a képessége, hogy mozogjon; és a természetnek a cselekvéshez nincs szüksége egy olyan mozgató erőre, amely a neki tulajdonított lényegénél fogva megakadályozna bárminő cselekvést.

Az ember léte egyáltalán nem bizonyítja isten létét

Honnan jön az ember? Mi az első ember eredete? Talán az atomok véletlen összetalálkozásából jött létre? Vagy talán az első ember teljesen kialakulva vált ki a föld sarából? Nem tudom. Az ember az én szememben a természet terméke, mint minden más lény, amely benne él. Éppoly zavarban volnék, ha meg kellene mondanom, honnan jöttek az első kövek, az első fák, az első oroszlánok, az első elefántok, az első hangyák, az első makkok stb., mint akkor, ha meg kellene magyaráznom az ember eredetét.

Ismerjétek fel – kiáltozzák nekünk szüntelenül – istennek, ennek a végtelenül értelmes és hatalmas mesternek a kezenyomát egy olyan csodálatos műben, mint amilyen az ember. Minden további nélkül elismerem, hogy az emberi gépezetet valóban meglepőnek tartom; de minthogy az ember a természetben létezik, nem ér-

zem magam feljogosítva annak kijelentésére, hogy létrehozása meghaladja a természet erőit; sőt, jóval kevésbé tudom megérteni az emberi gépezet létrejöttét, ha azt a magyarázatot hallom, hogy egy tiszta szellem, amelynek nincs sem szeme, sem lába, sem keze, sem feje, sem tüdeje, sem szája, sem lehelete, úgy teremtette az embert, hogy vett egy kevés sarat és ráfújt.

A Paraguayban lakó vademberek azt mondják, hogy a holdból származnak, s félkegyelműnek tartjuk őket; az európai teológusok azt mondják, hogy egy tiszta szellemtől származnak. Ez az állítás talán sokkal értelmesebb?

Az ember értelmes; ebből azt a következtetést vonják le, hogy csakis értelmes lénynek lehet a műve, nem pedig az értelemtől megfosztott természetnek, bár mi sem ritkább, mint az, hogy az ember hasznát is veszi ennek az értelemnek, melyre oly büszke; az én véleményem az, hogy értelmes, hogy a szükségletei fejlesztik ki benne ezt a tulajdonságot, melynek ápolását főleg a többi ember társasága segíti elő. De ami az emberi gépezetet és az értelmet illeti, amellyel el van látva, én ebben semmi olyasmit nem látok, ami félreérthetetlenül tanúságot tesz ama végtelenül értelmes mesterről, akit emiatt tisztelettel vesznek körül; én azt látom, hogy ez a csodálatos gépezet ki van téve a romlásnak; azt látom, hogy bámulatos értelme ez esetben megzavarodik, néha pedig teljességgel eltűnik; s ebből azt következtetem, hogy az emberi értelem a test anyagi szerveinek bizonyos diszpozíciójától függ, és az ember értelmességéből éppoly kevés joggal lehet arra következtetni, hogy istennek értelmesnek kell lennie, mint az ember anyagi természetéből. Az ember értelme semmivel sem bizonyítja inkább az isteni értelem létét, mint az ember rosszindulata annak az is-

tennek a rosszindulatát, aki állítólag az embert teremtette. Bárhogy érvel a teológia, isten mindig olyan ok marad, amelynek ellentmondanak okozatai, s amelyet lehetetlen megítélni alkotásaiból. A szemünk láttára mindig csak rossz, tökéletlenség, őrültség származik egy olyan okból, amelyről azt mondják, hogy telve van jósággal, tökéletességgel, bölcsességgel.

Az ember és a világmindenség mégsem a véletlen következménye

Tehát, vethetitek ellen, az értelmes ember, hasonlatosan a világmindenséghez és mindahhoz, ami benne foglaltatik, a *véletlen* következménye! Nem, mondom én újra, *a világmindenség nem következmény,* hanem oka minden következménynek; minden lény, amelyet magában foglal, szükségszerű következménye ennek az oknak, amely néha megmutatja, de sokkal többször elrejti előlünk működését. Az emberek a *véletlen* szót arra használják fel, hogy leplezzék tudatlanságukat az igazi okokat illetően; de attól még, hogy az emberek nem ismerik őket, ezek az okok nem hatnak kevésbé bizonyos törvények szerint. Nincs következmény ok nélkül.

A természet szó arra szolgál, hogy vele jelezzük az élőlények, a különféle anyagok, a végtelen számú vegyületek, a szemünkkel észlelt változatos mozgások mérhetetlen összességét. Minden test, akár szerves, akár szervetlen, szükségszerű következménye bizonyos okoknak, amelyek arra valók, hogy pontosan az általunk látott okozatot hozzák létre. A természetben semmi sem keletkezhet véletlenül; minden meghatározott törvények szerint megy

végbe; ezek a törvények nem egyebek, mint az a szükségszerű viszony, amelyben bizonyos okok az okozataikkal vannak. Az anyagnak egy atomja nem találomra, nem *véletlenül* találkozik egy másik atommal; ez a találkozás állandó törvényekkel magyarázható, amelyek hatására minden élőlény szükségszerűen cselekszik úgy, ahogy cselekszik, s az adott körülmények közt nem is cselekedhetik másként. Ha valaki az *atomok véletlen egyesüléséről* beszél, vagy bizonyos okozatokat a *véletlen* hatásának tulajdonít, ezzel nem mond semmit, ha csak azt nem, hogy nem ismeri azokat a törvényeket, amelyek szerint a testek viselkednek, egymással találkoznak, elegyednek vagy egymástól szétválnak.

Minden a *véletlen* műve azok számára, akik nem ismerik a természetet, az élőlények tulajdonságait és azokat az okozatokat, amelyeknek bizonyos okok összeműködéséből szükségszerűen létre kell jönniük. Egyáltalán nem a véletlen helyezte a napot bolygórendszerünk középpontjába; ez azért van így, mert az anyagnak, amelyből összetevődik, lényegénél fogva kell elfoglalnia ezt a helyet, hogy aztán onnan szétterjedve éltesse a bolygókon levő élőlényeket.

A világmindenség rendje sem bizonyítja isten létezését

Isten imádói főleg a világmindenség rendjében vélik felfedezni egy őket kormányzó értelmes és bölcs lény létének megdönthetetlen bizonyítékát. De ez a rend nem egyéb, mint ránk nézve hol kedvező, hol ártalmas okok és körülmények által szükségszerűen előidézett mozgások

láncolata: egyeseket helyeslünk, mások miatt pedig panaszkodunk.

A természetben minden egyazon módon zajlik le; vagyis: ugyanazok az okok ugyanazokat a következményeket idézik elő, hacsak működésüket meg nem zavarják más okok, melyek eltérő okozatok létrehozására kényszerítik az előbbieket.

Ha az általunk tapasztalt következmények előidéző okait működésükben vagy mozgásukban más okok zavarják meg, amelyek – bár nem ismerjük őket – semmivel sem kevésbé természetesek és szükségszerűek, elképedve *csodát* emlegetünk, s azt mondjuk, hogy a hatást lényegesen ismeretlenebb ok hozta létre, mint azoknak összessége, amelyek a szemünk láttára működnek.

A világmindenségben mindig a rend érvényesül: számára nem létezhetik rendetlenség. Csakis a mi gépezetünkben van a hiba, ha rendetlenségről panaszkodunk. A világban levő testek, okok és élőlények szükségképpen cselekednek, úgy, ahogyan mi cselekedni látjuk őket, akár helyeseljük az okozataikat, akár helytelenítjük. A földrengések, a vulkánok, az árvizek, a ragályok, az ínségek épp oly szükségszerű okozatok, illetve éppúgy beleilleszkednek a természet rendjébe, mint a nehézkedés, a folyók folyása, a tengerek periodikus mozgása, a szelek, a termékenyítő esők és más kedvező okozatok, amelyek miatt dicsérjük a gondviselést, és hálát adunk neki jótétményeiért.

Csodálkozni azon, hogy a világban bizonyos rend uralkodik, nem más, mint azon meglepődni, hogy ugyanazok az okok mindig ugyanazokat az okozatokat hozzák létre. Megütközni a rendetlenségen nem egyéb, mint elfeledkezni arról, hogy ha működésük során az okok

megváltoznak vagy más irányba térülnek, akkor az okozatok sem lehetnek többé ugyanazok. Elámulni a természet rendje láttán nem más, mint elámulni azon, hogy létezik egyáltalán valami, csodálkozni önnön létezésünkön. Ami egy bizonyos lény számára rend, az rendetlenség egy másiknak a számára. A rosszindulatú emberek mindent rendben levőnek találnak, ha mindent felforgathatnak büntetlenül; s úgy tartják, hogy semmi sincs rendjén, ha megzavarják őket gonosz cselekedeteik elkövetésében.

Folytatás

Ha feltételezzük, hogy isten a természet teremtője és mozgató ereje, akkor vele kapcsolatban szó sem lehet semmiféle rendetlenségről; mert vajon az általa létrehozott okok nem ama tulajdonságok, lényeges sajátosságok és indítékok szerint hatnának szükségképpen, amelyekkel felruházta őket? Ha isten megváltoztatná a dolgok rendes menetét, nem lehetne megváltoztathatatlan. Ha a világmindenség rendje, amelyben isten létének, értelmének, hatalmának és jóságának leginkább meggyőző bizonyítékát vélik felfedezni, ellentmondana önmagának, akkor kétségbe lehetne vonni isten létét, vagy legalábbis azzal lehetne megvádolni, hogy állhatatlan, tehetetlen, hogy nem előrelátóan és bölcsen rendezte el eleve a dolgokat; joggal illethetné a vád, hogy rosszul választotta meg azokat az erőket és eszközöket, amelyeket létrehoz, előkészít és működtet. Végül, ha a természet rendje az istenség hatalmát és értelmét bizonyítja,

akkor e rend tökéletlensége nyilván ugyanannak gyengeségét, állhatatlanságát, értelmetlenségét tanúsítja.

Azt mondjátok, hogy isten mindenütt jelen van, hogy végtelenségével mindent betölt, hogy semmi sem megy végbe nélküle, hogy az anyag nem működhet nélküle mint mozgató erő nélkül; de ez esetben el kell ismernetek, hogy a ti istenetek a rendetlenségnek is a szülője, hogy ő zökkenti ki a természetet kerékvágásából, hogy a zűrzavarnak is ő az atyja, hogy jelen van az emberben is, s ő irányítja akkor is, amikor az bűnt követ el. Ha isten mindenütt jelen van, akkor jelen van bennem is, velem együtt cselekszik, velem együtt téved, velem együtt káromolja istent, velem együtt vonja kétségbe isten létét. Ó, teológusok! sohasem tudtok egymással egyetérteni, amikor istenről beszéltek!

Egy tiszta szellem nem lehet értelmes; az isteni értelmet imádni nem más, mint agyrém

Hogy valaki az legyen, amit mi *értelmesnek* nevezünk, ahhoz eszmékkel, gondolatokkal, akarattal kell rendelkeznie; hogy valaki eszmékkel, gondolatokkal, akarattal rendelkezzék, ahhoz érzékszervekre, testre van szükség; hogy valaki hatást gyakorolhasson más testekre, ahhoz neki magának is testtel kell rendelkeznie; hogy valaki fel tudja fogni a rendetlenséget, ahhoz szenvedni kell tudnia. Mindebből világosan következik, hogy egy tiszta szellem nem lehet értelmes, hogy nem érintheti őt mindaz, ami a világmindenségben végbemegy.

Az isteni értelemnek, az isteni eszméknek, az isteni nézeteknek, mondjátok, nincs semmi közös vonása az

emberiekkel. Rendben van. De ebben az esetben hogyan ítélhetik meg az emberek – akár jól, akár rosszul – ezeket a nézeteket, hogyan elmélkedhetnek ezekről az eszmékről, hogyan csodálhatják ezt az értelmet? Hiszen ez azt jelentené, hogy olyasmit ítélnek meg, olyasmit csodálnak és imádnak, amiről nekik maguknak fogalmuk sem lehet. Az isteni bölcsesség mély meggondolásait bámulni nem azzal egyértelmű-e, hogy olyasmit bámulunk, amit nem lehet megítélni? Csodálni e meggondolásokat vajon nem azt jelenti-e, hogy nem tudják, mit és miért csodálnak? A csodálat mindig a tudatlanság gyermeke. Az emberek csak azt csodálják és imádják, amit nem értenek.

Képtelenség azt mondani, hogy az emberi nem a világmindenség kialakulásának tárgya és célja

A saját érdemeitől megittasult ember azt képzeli, hogy istene a világmindenség létrehozásakor csakis az emberi nemben látta a teremtés tárgyát és célját. Min alapszik ez az olyannyira hízelgő vélemény? Mint mondják, azon, hogy egyedül az ember van felruházva olyan értelemmel, amely révén megismerheti az istenséget, s hozzá méltó tiszteletben részesítheti. Azt bizonygatják, hogy isten csakis a maga dicsőségére teremtette a világot, s az emberi nemnek ebben a tervben az a szerepe, hogy csodálja és dicsőítse művéért istent. De ha mindezt észbe vesszük, vajon nem kell-e megállapítanunk, hogy isten nyilvánvalóan eltévesztette a célját? 1. Az ember számára, szerintetek is, mindig teljességgel lehetetlen lesz, hogy megismerje istenét, s a legtökéletesebben megismer-

hetetlen lesz annak isteni lényege. 2. Valamely lény számára, amelyhez nincs hasonlatos, semmit sem jelenthet a dicsőség; dicsőség csak abból származhatik, ha saját kiválóságát másokéval hasonlítja össze. 3. Ha isten, természeténél fogva, végtelenül boldog, ha önmagában telik gyönyörűsége, akkor mi szüksége lehet gyenge teremtményeinek tiszteletadására? 4. Istennek, minden műve ellenére, nincs része a dicsőségben; ellenkezőleg: a világ minden vallása úgy állítja elénk, mint akit állandóan sérelem ér; valamennyinek az a célja, hogy a bűnös, hálátlan és lázadó embert kibékítse haragvó istenével.

Isten nem az emberért van, és az ember nem az istenért

Ha isten végtelen, akkor még kevésbé van az emberért, mint az ember a hangyákért. Egy kert hangyái helyesen gondolkodnak-e, ha bele akarnak avatkozni a kertész elgondolásaiba, vágyaiba, terveibe? Igazuk van-e, ha azt állítják, hogy a versailles-i parkot csakis az ő kedvükért ültették, s hogy egy pompakedvelő uralkodó jósága csakis őnekik akart fenséges lakóhelyet nyújtani? A teológia szerint az ember jóval alább való istennél, mint a legalantasabb féreg az embernél. Így, magának a teológiának a bizonysága szerint, a teológia, amely nem tesz mást, mint hogy az istenség tulajdonságaival és elgondolásaival foglalkozik, a legteljesebb őrültség.

Nem igaz, hogy a világmindenség teremtésének célja az ember boldogsága

Azt állítják, hogy a világmindenség teremtésével istennek nem volt más célja, mint az, hogy boldoggá tegye az embert. De hát az egyenesen neki teremtett és a mindenható isten által kormányzott világban valóban boldog-e az ember? Tartósak-e az élvezetei? Örömeibe nem keveredik-e üröm? Sokan vannak-e, akik elégedettek sorsukkal? Az emberiség vajon nem állandó áldozata-e a fizikai és erkölcsi bajoknak? Ez az emberi gépezet, amelyet a teremtő alkotásának remekműveként állítanak elénk, nem halad-e ezer úton a romlás felé? Megcsodálnók-e a mesterember ügyességét, ha egy olyan bonyolult gépezetet mutatna nekünk, amely folytonosan megakad, és bizonyos idő múlva önmagától összetörik?

A gondviselés nem egyéb, mint értelmetlen szó

Azt a nemeslelkű törődést nevezik *gondviselésnek*, amelyről az istenség tanúbizonyságot tesz, amidőn kielégíti kedves teremtményeinek szükségleteit és őrködik boldogságuk felett. De ha nyitott szemmel körülnézünk, azt találjuk, hogy isten semmin sem őrködik. A gondviselés alszik, ha e világ lakóinak legnagyobb részéről van szó. Az emberiség boldognak tartott töredékrészével szemben a szerencsétleneknek micsoda hatalmas tömege görnyed az elnyomás alatt és szenved a nyomortól! Vajon nem kénytelenek-e egész nemzetek megvonni szájuktól a falatot, hogy kiszolgálják néhány sötét zsarnok

szeszélyeit, akik maguk sem boldogabbak az általuk tönkretett rabszolgáknál?

Miközben teológusaink lelkesen taglalják a gondviselés jótéteményeit, miközben arra buzdítanak bennünket, hogy bizalmunkat őbelé helyezzük, nem kiáltanak-e fel a váratlan katasztrófák láttán, hogy *a gondviselés ím keresztülhúzza az emberek hiú számításait,* hogy felborítja terveiket, hogy neveti erőfeszítéseiket, s hogy mélységes bölcsességében jónak látja tévútra vezetni a halandó lelkeket? Hogyan lehet hát bízni egy rosszindulatú gondviselésben, amely kineveti az emberi nemet és játszik vele? Hogyan kívánhatják, hogy csodáljam egy elrejtezett bölcsesség ismeretlen útjait, hiszen ténykedése megmagyarázhatatlan számomra?

Azzal vélik igazolni a gondviselést, hogy az emberi nem minden egyedének sokkal több jó jut osztályrészéül ebben a világban, mint rossz. De ha feltételezzük, hogy a gondviselés-adta jó számban kifejezve mondjuk *száz,* a rossz pedig *tíz,* vajon nem az következik-e ebből, hogy a gondviselés száz jócselekedetére mindig tíz rossz jut? Ez pedig összeegyeztethetetlen a neki tulajdonított tökéletességgel.

Az összes könyvek telve vannak a gondviselés figyelmes törődéséről szóló leghízelgőbb dicshimnuszokkal, s úgy látszik, hogy az evilági boldogsághoz az embernek a kisujját sem kell megmozdítania. Holott munkája nélkül az ember egy napig sem lehetne meg. Hogy élhessen, kénytelen szüntelenül izzadni, túrni a földet, vadászni, halászni, fáradozni; e másodlagos okok közreműködése nélkül az *elsődleges ok* (legalábbis a legtöbb helyen) semmiféle igényét sem elégíti ki. Bármelyik részét veszem szemügyre ennek a glóbusznak, a vadembert és a

civilizált embert egyaránt állandó harcban látom a gondviseléssel; kénytelen kivédeni a csapásokat, amelyeket az orkánokkal, viharokkal, fagyokkal, jégverésekkel, árvizekkel, szárazságokkal és más egyéb természeti erőkkel mér rá, s amelyek gyakorta hiábavalóvá teszik minden munkáját. Egyszóval azt látom, hogy az emberi nemnek folytonosan védekeznie kell annak a gondviselésnek önkényével szemben, amely, mint mondják, az ő boldogságával törődik.

A jámbor hívő csodálja az isteni gondviselést, amiért arrafelé irányította a folyókat, ahol az ember a nagy városait építette. Az ilyen emberek okoskodása vajon mennyiben értelmetlenebb sok tudósénál, aki szüntelenül a *végső okokról* beszél nekünk, s aki világosan felismerni véli a dolgok keletkezésében isten jótékony előrelátását?

Ez az állítólagos gondviselés kevésbé törekszik a világ fenntartására, mint megzavarására, kevésbé barátságos az emberekhez, mint ellenséges irántuk

Vegyük szemügyre, hogy az isteni gondviselés érezhető módon nyilatkozik-e meg ama csodálatos alkotások fenntartásában, amelyek miatt dicsőítik? Ha ez a gondviselés uralkodik a világon, akkor úgy találjuk, hogy legalább annyira rombol, mint amennyire alakít, legalább annyira pusztít, mint alkot. Nem taszítja-e lépten-nyomon, ezerszámra pusztulásba azokat az embereket, akiknek megtartása, jóléte állítólag a legnagyobb gondja? Minden pillanatban elfordítja szemét kedves teremtményéről: hol lakását rombolja le, hol vetését teszi tönkre,

hol földjeit árasztja el; hol perzselő aszállyal ejti kétségbe; az egész természetet az ember ellen fegyverzi fel; magát az embert saját embertársai ellen uszítja; s végül fájdalmak közepette halálra adja. Ez hát az, amit a világmindenség fenntartásának nevezünk?

Ha elfogultság nélkül vizsgáljuk a gondviselésnek az emberi nem és valamennyi érző élőlény iránt tanúsított kétséges magatartását, úgy találjuk, hogy korántsem valami gyöngéd és gondos anyára hasonlít, hanem inkább azokra a gonosz anyákra, akik megtagadják buja szerelmük szerencsétlen gyümölcsét, elhagyják újszülött gyermeküket, s akik, megelégedvén azzal, hogy a világra hozták őket, minden segítség nélkül kiteszik a sors kénye-kedvének.

A hottentották, akik ennyiben sokkal bölcsebbek az őket barbároknak nevező nemzeteknél, mint mondják, azért nem hajlandók imádni istent, mert *bár gyakran cselekszik jót, gyakran rosszat tesz.* Vajon ez az okoskodás nem helyesebb-e, nem inkább egyező-e a tapasztalattal, mint sok olyan emberé, akik makacsul csak a jóságot, csak a bölcsességet, csak a gondoskodást látják istenükben, s akik nem hajlandók meglátni, hogy az a töméntelen rossz, amelynek ez a világ színhelye, abból a kézből fakad, amelyet áhítattal csókolnak?

Nem, a világot nem valamely értelmes lény kormányozza

A józan ész logikája arra tanít bennünket, hogy valamely okot nem lehet és nem is szabad másból megítélni, mint a következményéből. Egy bizonyos okot csak akkor

lehet állandóan jónak tartani, ha állandóan jó, hasznos, kellemes okozatot hoz létre. Az az ok, amely jót és rosszat egyaránt előidéz, az részben jó, részben pedig rossz ok. De a teológia logikája mindezt romba dönti. Szerinte a természeti jelenségek, vagy azok az okozatok, amelyeket e világban tapasztalunk, egy végtelenül jó ok létét bizonyítják; ez az ok pedig nem más, mint az isten. S bár e világ tele van rosszal, bár igen gyakran zűrzavar uralkodik benne, s bár az emberek unos-untalan szenvednek a rájuk nehezedő sorstól, mégis azt kell tartanunk, hogy ezek a következmények egy jóságos és változhatatlan októl származnak; s ezt igen sok ember elhiszi, vagy úgy tesz, mintha elhinné!

Mindaz, ami a világban végbemegy, a legvilágosabban bizonyítja, hogy a világot egyáltalán nem értelmes lény kormányozza. Valamely lény értelméről csak azoknak az eszközöknek az egyezéséből alkothatunk ítéletet, amelyeket felhasznál, hogy elérje kitűzött célját. Isten célja, azt mondják, nemünk boldogsága; mindazonáltal ugyanaz a szükségszerűség határozza meg a sorsát mindazoknak az érző lényeknek, akik nem születnek egyébre, mint arra, hogy sokat szenvedjenek, keveset élvezzenek és meghaljanak. Az emberek pohara örömmel és keserűséggel van telve; a jó mellett mindenütt ott van a rossz; a rendet kiszorítja helyéből a rendetlenség; a születést a romlás kíséri nyomon. Ha pedig azt mondjátok nekem, hogy isten homályba burkolja terveit, és hogy kedvteléseit lehetetlen kifürkészni, akkor ez a válaszom: ebben az esetben lehetetlen ítéletet alkotnom az isteni értelemről.

Isten nem lehet változhatatlan

Azt állítjátok, hogy isten változhatatlan! De hát akkor honnan származik az állandó változékonyság ebben a világban, amelyet az ő birodalmának mondanak? Van-e állam, amely gyakoribb és kegyetlenebb forradalmaknak van kitéve, mint ezé az ismeretlen uralkodóé? Miképpen lehet egy változhatatlan, művei állandóságának biztosítására elég hatalmas istent ama természet kormányzójának tartani, amelyben minden szakadatlanul változik? Ha egy állandó istent vélek felfedezni az emberiség számára kedvező következményekben, akkor milyen istent láthatok azokban a szakadatlanul bekövetkező szerencsétlenségekben, amelyek az emberiséget sújtják? Azt mondjátok, a mi bűneink kényszerítik istent a büntetésre; erre azt válaszolom, hogy isten a saját érveléstek szerint sem változhatatlan, hiszen az emberek bűnei késztetik rá, hogy megváltoztassa magatartását irányukban. Egy olyan lény, aki hol haragra gyúl, hol pedig megbékél, hogyan lehet állandóan ugyanaz?

A jó és a rossz nem egyéb, mint természetes okok szükségszerű következménye. Milyen lehet hát az az isten, aki ezen mit sem tud változtatni?

A világmindenség olyan, amilyen lehet: minden érző lény, amely benne él – örül és szenved, vagyis hol kellemes, hol kellemetlen hatásoknak van alávetve. E hatások szükségszerűek; olyan okok szükségszerű következményei, amelyek csak sajátosságaiknak megfelelően ér-

vényesülnek. Ezek a hatások saját természetemnek megfelelően szükségképp tetszenek vagy nem tetszenek nekem. S maga a természet késztet arra, hogy egyeseket közülük elkerüljek, visszautasítsak, leküzdjek, másokat pedig kívánjak, megszerezzek magamnak. Vajon az olyan világban, amelyben minden szükségszerű, lehet-e az isten, aki semmit sem orvosol, aki szükségszerű menetük szerint szabadjára engedi a dolgokat, más valami, mint a *vaksors* vagy a megszemélyesített szükségszerűség? Süket ez az isten, aki semmit sem tud változtatni azokon az általános törvényeken, amelyek őrá magára is érvényesek. Mit számít nekem a végtelen hatalma egy olyan lénynek, aki vajmi keveset akar tenni az érdekemben? Hol a végtelen jósága egy olyan lénynek, aki nem törődik a boldogságommal? Mit jelent számomra a kegye egy olyan lénynek, aki bár végtelen jóban részesíthet engem, még csak véges jót sem juttat osztályrészemül?

Az élet keserűségeit enyhítő teológiai vigaszok hiábavalósága. A paradicsom, a túlvilági élet reménye a képzelet játéka

Amikor megkérdezzük, miért van annyi nyomorult egy jóságos isten birodalmában, azzal vigasztalnak bennünket, hogy ez a világ csak átmeneti tartózkodási hely, ahonnan egy boldogabb világba jut az ember; azt bizonygatják, hogy a földi élet próbatétel; végül azzal fogják be a szánkat, hogy isten nem részesíthette teremtményeit a végtelen boldogságban, amely egyedül őt illeti meg. Hogyan elégedhetünk meg az efféle válaszokkal? 1. A túlvilági élet létezésének egyetlen biztosítéka az emberek

képzelődése, akik ezt az életet feltételezve, csupán formát adnak ama vágyuknak, hogy túléljék önmagukat, s hogy haláluk után tartósabb és tisztább boldogságot élvezzenek, mint amilyenben most részük van. 2. Miképpen lehet egyetérteni azzal, hogy egy olyan istennek, aki mindent tud, s akinek alaposan ismernie kell teremtményei hajlandóságait, oly sok próbatételre van szüksége ahhoz, hogy megbizonyosodjék e hajlandóságok felől? 3. Tudósaink számításai szerint a föld, amelyen élünk, hatvagy hétezer éve létezik, azóta a nemzetek, különféle formákban, a legsúlyosabb viszontagságokat és csapásokat szenvedték el szakadatlanul; a történelem úgy állítja elénk az emberiséget, mint amelyet mindig zaklattak és nyomorgattak a zsarnokok, a hódítók, a hősök, a háborúskodások, az árvizek, az éhínségek, a járványok stb. Vajon e hosszan tartó megpróbáltatások természetüknél fogva alkalmasak-e arra, hogy mélységes bizalmat ébresszenek bennünk az istenség rejtett céljait illetően? E sok, hosszan tartó nyomorúság után ugyan mit várhatunk attól a jövendő sorstól, amelyet az isteni jóság tartogat számunkra? 4. Ha isten annyira hajlik az emberek felé, mint állítják, akkor, ha nem adja is meg nekik a végtelen boldogságot, nem részesíthetné-e őket legalább a boldogság olyan mértékében, amelynek élvezésére mint véges lények alkalmasak idelenn a földön? Ahhoz, hogy boldogok legyünk, szükségünk van-e a végtelen, isteni boldogságra? 5. Ha isten nem tudja boldogabbá tenni az embereket, mint amilyen boldogságban itt a földön részük van, akkor mit mondjunk a *paradicsomról,* ahol a kiválasztottak állítólag örökké tartó, kimondhatatlan boldogságban élnek? Ha isten nem tud és nem is akar megszabadítani minket a bajoktól itt a földön, mely az

egyedüli elképzelhető lakóhely a számunkra, akkor milyen alapon gondoljuk, hogy távol tartja tőlünk a rosszat egy másik világban, amelyről semmiféle fogalmunk sincs?

Lactantius szerint a bölcs Epikurosz ezt mondotta több mint kétezer esztendővel ezelőtt: „Isten vagy meg akarja akadályozni a bajokat, de nem tudja; vagy meg tudja akadályozni őket, de nem akarja; vagy nem is akarja, és nem is tudja; vagy pedig akarja is, és tudja is. Ha akarja, de nem tudja, akkor tehetetlen; ha tudja, de nem akarja, akkor rosszakaratú; ez viszont olyan tulajdonság, amely nem méltó hozzá; ha nem is akarja, és nem is tudja, akkor rosszakaratú is, és tehetetlen is; tehát nem isten; ha pedig akarja is, és tudja is, akkor hogyan lehetségesek a bajok, vagy miért nem akadályozza meg őket?" A jótét lelkek több mint kétezer éve várják a nehézségek észszerű megoldását, a mi teológusaink pedig azt mondják, hogy megnyugtató választ csak a túlvilági életben kapunk.

Más, nem kevésbé regényes ábránd

Az *élőlények* állítólagos *hierarchiájáról* beszélnek nekünk; azt mondják, isten különböző osztályokba sorolta teremtményeit, amelyekben mindenki a boldogság őt megillető mértékét élvezi. E csodálatos elrendezés szerint valamennyi élőlény – az osztrigától az égi angyalokig – a neki megfelelő jólétben él. A tapasztalat határozottan ellentmond e magasztos ábrándnak. A világban, amelyben élünk, azt látjuk, hogy az összes érző élőlények a veszélyek közepette szenvednek és élnek. Az ember egy lépést sem tehet anélkül, hogy ne sebezné meg, ne

gyötörné és pusztítaná el az útjába kerülő érzékeny lények sokaságát; ő maga is lépten-nyomon ki van téve az előre látott vagy váratlan bajok tömegének, amelyek mind romlásba vihetik. Egyedül a halál gondolata nem elegendő-e ahhoz, hogy a legnagyobb élvezetek közben is elkomorodjék? Egész életében a gyötrelmek rabja; egyetlen pillanatig sem bizonyos a létezése, amelyhez pedig oly görcsösen ragaszkodik, s amelyet az istenség legnagyobb ajándékának tekint.

A teológia hiába próbálja mentesíteni istenét az ember hibáitól: vagy nem szabad ez az isten, vagy pedig inkább rosszindulatú, mint jó

A világban, azt állítják, megtalálható mindaz a tökéletesség, amit el tud érni; azon érv alapján, mely szerint a világ nem azonos az őt teremtő istennel, szükségszerű, hogy nem voltak sem kiváló tulajdonságai, sem súlyos hibái. De erre azt válaszoljuk, hogy mivel a világban szükségképpen vannak súlyos hibák, sokkal inkább megfelelt volna egy jóságos isten természetének, ha egyáltalán meg sem teremti a világot, amelyet nem tudott teljesen boldoggá tenni. Ha isten, mint mondjátok, tökéletesen boldog volt a teremtett világ nélkül, akkor miért nem maradt nyugton? Miért kell léteznie az embernek? Mit számít az ember léte istennek? Semmit vagy valamit? Ha nem számít semmit, ha nem hasznos vagy szükséges neki, akkor miért nem hagyta meg a semmiben? Ha pedig szükséges a dicsőségéhez, akkor mégiscsak kellett neki az ember, s akkor híján volt valaminek, az ember létrejötte előtt! Egy ügyetlen munkásnak meg lehet bo-

csátani, ha tökéletlen művet alkot, hiszen az éhhalál szélén, jól vagy rosszul, de dolgoznia kell; e munkás számára van mentség; de isten számára nincs. Szerintetek isten elégséges önmaga számára, ez esetben miért kellenek neki az emberek? Mint mondjátok, mindene megvan ahhoz, hogy boldoggá tegye az embereket; miért nem teszi hát boldoggá őket? Vonjátok csak le azt a következtetést, hogy istenetekben több a rosszindulat, mint a jóság; hacsak el nem ismeritek azt, hogy isten kénytelen volt azt tenni, amit tett, nem állván módjában másként cselekedni. Ugyanakkor azt bizonygatjátok, hogy istenetek szabad; azt is mondjátok, hogy változhatatlan, jóllehet, hasonlatosan minden állhatatlan lényhez a világon, az időben kezdte el, és az időben hagyta abba hatalmának gyakorlását. Ó, teológusok! hiába erőlködtök, hogy mentesítsétek isteneteket az ember összes hibáitól: e tökéletes isten palástja alól mindig kilóg az *ember-láb.*

Nem lehet hinni az isteni gondviselésben, a végtelenül jó és hatalmas istenben

„Isten nem szuverén módon rendelkezik-e a kegyelmével? Nincs-e joga hozzá, hogy saját belátása szerint osztogassa jótéteményeit? Nem veheti-e vissza őket? A teremtményeknek nincs joguk számon kérni tőle viselkedésének okát; tetszése szerint határozhat a saját maga alkotta művek felől. Mint a halandók korlátlan ura, úgy osztja a jót és a rosszat, ahogy jónak látja." Íme, ezzel vigasztalnak minket a teológusok, ha panaszkodunk, hogy isten rosszat tett nekünk. Azt válaszoljuk erre, hogy a

végtelenül jóságos isten nem szuverén módon rendelkezik a kegyelmével, hanem természeténél fogva köteles azt teremtményeire árasztani; azt válaszoljuk, hogy egy valóban jótékony lény nem tartózkodhatik a jócselekedettől; azt válaszoljuk, hogy egy igazán nagylelkű lény nem veszi vissza azt, amit egyszer adott, s bárki, aki ilyesmit cselekszik, megfosztja magát az elismeréstől és a köszönettől, s nem panaszkodhatik, ha hálátlanok vele szemben.

Hogyan egyeztessük össze a teológusok által istennek tulajdonított önkényes és különc viselkedést a vallással, amely kölcsönös szerződést, megállapodást tételez fel isten és az emberek között? Ha isten semmivel sem tartozik a teremtményeinek, akkor ők sem tartozhatnak semmivel istenüknek. Minden vallás alapja az a boldogság, amelyről az emberek úgy vélekednek, hogy joggal várhatják el istenüktől, aki így szól hozzájuk: *Szeressetek engem, imádjatok engem, engedelmeskedjetek nekem, s én boldoggá teszlek benneteket.* Az emberek pedig ezt mondják neki: *Tégy minket boldoggá, teljesítsd ígéreteidet, és mi szeretni fogunk téged, imádni fogunk téged és engedelmeskedni fogunk törvényeidnek.* Amikor isten nem törődik teremtményeinek boldogságával, amikor kénye-kedve szerint osztogatja kegyelmét és jótetteményeit, amikor visszaveszi ajándékait, vajon nem szegi-e meg azt a szerződést, amely minden vallásnak az alapja?

Joggal mondja Cicero, hogy *ha isten nem teszi magát kellemessé az emberek számára, akkor nem lehet az istenük.*

Az istenség lényegét a jóság teszi, s e jóság az ember számára csakis az általa tapasztalt jótetteményekben nyilvánulhat meg; mihelyt az ember szerencsétlenné válik,

eltűnik ez a jóság, s önmagával együtt eltünteti az istenséget is. A végtelen jóság nem lehet sem pártatlan, sem kizárólagos. Ha isten végtelenül jó, akkor kötelessége boldoggá tenni valamennyi teremtményét; egyetlen boldogtalan lény elég ahhoz, hogy többé ne beszélhessünk korlátlan jóságról. A végtelenül jó és végtelenül hatalmas isten létezése esetén el lehet-e képzelni, hogy szenvedjen akárcsak egy ember is? Egyetlen szenvedő állat, egyetlen szenvedő rovar megdönthetetlen bizonyíték az isteni gondviselés és a végtelen isteni jóság ellenében.

Folytatás

A teológusok szerint az evilági élet sok bánata és baja nem egyéb mint büntetés, amellyel az istenség a bűnös embereket sújtja. De hát miért bűnösek az emberek? Ha isten mindenható, mennyivel esik inkább nehezére azt mondania, hogy e világon mindenütt a rend uralkodjék, hogy összes alattvalóim legyenek jók, ártatlanok, szerencsések, mint azt mondania, hogy *minden létezzék?* Nehezebb dolog-e ennek az istennek jól megalkotnia a művét, mint ilyen rosszul? Nagyobb-e a távolság az emberek nem-lététől bölcs és boldog létükig, mint e nem-léttől értelmetlen és nyomorúságos létükig?

A vallás *pokolról* beszél nekünk, arról a szörnyű helyről, ahol isten, jósága ellenére, örökös gyötrelmet tartogat a legtöbb ember számára. Ily módon, miután isten nagyon is szerencsétlenné tette a halandókat ezen a világon, a vallás azzal kecsegteti őket, hogy isten a túlvilágon még sokkal szerencsétlenebbé teszi őket! Ezellen azzal védekeznek, hogy isten jósága akkor majd

átadja a helyét igazságos ítélkezésének. De hát az olyan jóság, amely a legszörnyűbb kegyetlenséggé változik, nem lehet végtelen jóság. S különben is, változhatatlan lénynek tarthatjuk-e az olyan istent, aki végtelenül jóból végtelenül rosszá válik? Abban az istenben, aki telve van engesztelhetetlen haraggal, fel lehet-e fedezni a kegyelem vagy a jóság nyomát?

Nincs valódi különbség a vallás meg a legsötétebb és legkegyetlenebb babona között

Ha istenről alkotott elképzeléseinket a dolgok természetén mérjük le, és ott váltakozva találunk rosszat és jót, akkor ez az isten, az általunk tapasztalt jó és rossz alapján, természetszerűen szeszélyesnek, állhatatlannak, sőt rosszindulatúnak mutatkozik számunkra; ennélfogva szeretet helyett gyanakvást, félelmet, bizonytalanságot kelt a szívünkben. Nincs tehát valódi különbség a természeti vallás meg a legsötétebb és legszolgalelkűbb babona között. A deista csak jó oldaláról látja istent, a babonás pedig a legutálatosabb oldaláról. Az egyik bolondsága vidám, a másiké komor, de mind a kettő elvesztette a józan eszét.

A teológiának az istenségről alkotott nézetei alapján lehetetlen szeretni az istent

Ha istenre vonatkozó nézeteimet a teológiából merítem, akkor isten csakis olyan tulajdonságaiban mutatkozik meg előttem, amelyek a legalkalmasabbak arra,

hogy kiöljék belőlem az iránta való szeretetet. Azok a hivők, akik azt mondják, hogy őszintén szeretik istenüket, vagy hazugok, vagy bolondok, akik csak egy bizonyos szemszögből látják az istent; lehetetlen szeretni egy olyan lényt, akinek már a puszta gondolata is csak rémületet kelt, s akinek ítéletei rettegéssel töltik el az embert. Hogyan tekinthetünk félelem nélkül az olyan istenre, akit elég kegyetlennek tartanak ahhoz, hogy a kárhozatba taszítson bennünket?

Csak ne beszéljenek nekünk semmiféle gyermeki félelemről vagy tisztelettudó és szeretettel elegy félelemről, amelyet az embereknek istenük iránt kell érezniük. Semmiképpen sem szeretheti atyját a fiú, amikor eléggé kegyetlennek tudja ahhoz, hogy válogatott gyötrelmekkel sújtsa őt, büntetésül a legcsekélyebb hibáért is. A földön egyetlen emberben sem éghet a szeretetnek még a szikrája sem egy olyan isten iránt, aki gyermekei kilencvenkilenc százalékának, tartamát és kegyetlenségét tekintve, végtelen büntetést tartogat.

A pokolbéli kínok örökkévalóságáról szóló hittétel kiagyalásával a teológusok megvetésre méltó lénnyé, elvetemült és céltalanul, kéjjel kegyetlen zsarnokká tették istenüket, aki roszszabb a legalávalóbb embernél

A pokolbéli kínok örökkévalóságáról szóló hittétel kiagyalói istent, akit oly jóságosnak mondanak, a legmegvetésreméltóbb lénnyé tették. A kegyetlenség az emberekben a rosszindulat végső foka; nincs érző lélek, aki ne indulna meg és ne lázadozna ama gyötrelmek hal-

latára, amelyeket a gonosztevők legnagyobb része elszenved; de a kegyetlenség még inkább felkelti méltatlankodásunkat, amikor alaptalan, ok nélkül való. A legvérengzőbb zsarnokoknak, a Caligulának, a Nerónak, a Domitianusoknak is volt valamilyen okuk arra, hogy gyötörjék áldozataikat és nevessenek szenvedésükön; vagy saját biztonságukat féltették, vagy a bosszúállás dühe fűtötte őket, vagy szörnyűséges példát akartak statuálni, vagy talán hiúságból hatalmukat fitogtatták, esetleg barbár kíváncsiságukat akarták kielégíteni. De vajon isten esetében beszélhetünk ezeknek az okoknak akármelyikéről is? Haragjának áldozatait gyötörve olyan lényeket büntet, akik valójában sem megdönthetetlen hatalmát nem veszélyeztethették, sem boldogságát nem zavarhatták meg, amelynek semmi sem árthat. Ezenkívül a túlvilági büntetés semmit sem használ az élőknek, hiszen nem lehetnek tanúi; ez a büntetés semmit sem használ az elkárhozottaknak, hiszen a pokolban már nem térhetnek meg: a megbocsátás ideje elmúlt. Mindebből az következik, hogy örökké tartó bosszúja gyakorlásában istennek csak az a célja, hogy szórakozzék és hogy gúnyolódjék teremtményeinek gyöngeségén.

Az egész emberi nemhez szólok. Akad-e a természetben olyan ember, aki elég kegyetlennek érzi magát ahhoz, hogy hidegvérrel gyötörjön nem is egy másik embert, de akármilyen érző élőlényt, ha nem fűződik hozzá haszna, érdeke, ha nem kíváncsiság hajtja, s ha nem kell tartania semmitől? Lássátok be, ó teológusok, hogy istenetek, saját érveitek szerint is, összehasonlíthatatlanul rosszabb a legalávalóbb embernél.

Talán azt hozzátok fel ellenem, hogy *végtelen sértések végtelen büntetést érdemelnek.* Én erre azt válaszolom,

hogy nem lehet megsérteni istent, akinek boldogsága végtelen; azt válaszolom még, hogy a véges lények sértései nem lehetnek végtelenek; azt válaszolom, hogy ha isten nem akarja, hogy megsértsék, akkor nem tűrheti, hogy teremtményei örökké sértegessék; azt válaszolom, hogy egy végtelenül jóságos isten nem lehet végtelenül kegyetlen, s nem teheti teremtményeit örökéletűvé csak azért, mert gyönyörködni akar gyötrelmeikben.

Csak a legvadabb barbárság, a legalávalóbb ravaszság, a legkorlátoltabb nagyravágyás agyalhatta ki az isteni büntetés örökkévalóságáról szóló hittételt. Ha volna isten, akit sértegetni vagy káromolni lehet, akkor nem volna a földön nagyobb istenkáromló annál, mint aki azt meri mondani, hogy ez az elfajzott zsarnok az öröklétig élvezi gyenge teremtményeinek hasztalan gyötrelmeit.

A teológia nem egyéb, mint nyilvánvaló ellentmondások sorozata

Az az állítás, hogy istent sérthetik az emberek cselekedetei, mindama eszmék megsemmisítésével egyenlő, amelyeket egyébként erről a lényről a fejünkbe akarunk tölteni. Ez ugyanis annyit jelent, hogy az ember felforgathatja a világmindenség rendjét, hogy meggyújthatja a villámot istene kezében, hogy keresztülhúzhatja terveit, vagyis, hogy az ember erősebb istenénél, hogy ura saját akaratának, hogy őtőle függ, vajon kegyetlenséggé akarja-e változtatni isten jóságát. A teológia nem tesz egyebet, mint egyik kezével lerombolja azt, amit a másikkal felépít. Ha minden vallás olyan istenen alapszik, aki hol

haragra gerjed, hol megbékél, akkor minden vallás mélyén egy nyilvánvaló ellentmondás rejlik.

Minden vallás egyetért abban, hogy lelkesen hirdeti az istenség végtelen bölcsességét és hatalmát; de mihelyt feltárja viselkedését, nem bukkanunk másra, mint oktalanságra, az előrelátás hiányára, gyengeségre és ostobaságra. Isten, mint mondják, a maga számára teremtette a világot, s mégsem tudta mindeddig elérni azt, hogy érdeme szerint tiszteljék érte! Isten azért teremtette az embereket, hogy birodalmában legyen alattvaló, aki tisztelettel adózik neki; s azt látjuk, hogy az emberek szüntelenül lázadnak ellene!

Isten állítólagos alkotásai semmiképpen sem bizonyítják azt, amit isteni tökéletességnek neveznek

Nem győznek hivalkodni az isteni tökéletességgel; s midőn bizonyítékokat kérünk, olyan alkotásokat mutatnak nekünk, amelyekről azt állítják, hogy e tökéletesség letörölhetetlenül ragyog rajtuk. De mindezek a művek mégis tökéletlenek és múlandók, az ember pedig, akit az istenség legcsodálatosabb remekművének tartanak, telve van tökéletlenséggel, amely miatt az őt teremtő mindenható mester nem néz rá kedves szemmel; e meglepő mű végül is oly felháborítóvá, oly gyűlöletessé válik alkotója számára, hogy kénytelen tűzre vetni. De ha az istenség legértékesebb alkotása tökéletlen, akkor miből ítélhetjük meg az isteni tökéletességet? Egy olyan mű, amellyel maga az alkotója is elégedetlen, ébreszthet-e bennünk csodálatot a mester ügyessége iránt? Az ember fizikai

részének ezernyi betegség, számtalan baj s végül a halál az osztályrésze; morális része telve van hibákkal; mégis erőnek erejével azt állítják, hogy ő a legtökéletesebb lény leggyönyörűbb alkotása!

A föld valamennyi vallási rendszere szerint isten a legszeszélyesebb és a legértelmetlenebb lény

Nincs furcsább szerep, mint amelyet a világ minden táján a teológia játszat az istenséggel. Ha valóságos dologról volna szó, akkor az ember a legszeszélyesebb és a leghatalmasabb lényt látná benne; kénytelen volna azt hinni, hogy isten csak azért teremtette a világot, mert ott akarta vívni szégyenletes harcát a teremtményeivel; hogy csak azért teremtette az angyalokat, az embereket, a démonokat, a gonosz szellemeket, mert ellenfelekre akart szert tenni, akikkel éreztetheti hatalmát. Engedi sértegetni magát, s azok elég ravaszak ahhoz, hogy felforgassák a terveit, elég makacsak, hogy ne adják meg magukat soha: s az egész história azzal a gyönyörűséggel jár isten számára, hogy megharagudhat, kiengesztelődhet, lecsillapulhat és helyrehozhatja azt a rendetlenséget, amelyet teremtményei idéztek elő. Ha már eleve olyanokká formálta volna teremtményeit, amilyeneknek lenniük kellene ahhoz, hogy elnyerjék tetszését, mennyi gondot takarított volna meg magának az istenség, vagy legalábbis mennyi fejtöréstől szabadította volna meg teológusait!

A föld valamennyi vallási rendszere szerint isten nem foglalkozik egyébbel, mint azzal, hogy rosszat tesz saját

magának; úgy viselkedik, mint azok a sarlatánok, akik mély sebet ejtenek magukon, hogy megmutassák a közönségnek, mennyire használ a gyógyírjuk. De mindeddig még nem látjuk, hogy az istenség alaposan meg tudta gyógyítani azt a sebet, amelyet az emberek kezével ejtett magán.

Képtelenség azt mondani, hogy a rossz nem istentől ered

Isten mindennek a teremtője; mégis azt bizonygatják, hogy a rossz nem istentől ered. Hát akkor honnan ered? ... talán az emberektől? S az embereket vajon ki teremtette? – isten: tehát istentől ered a rossz. Ha nem olyanoknak teremtette volna az embereket, mint amilyenek, akkor az erkölcsi rossz vagy a bűn nem létezne a világon. Istent kell tehát felelőssé tenni azért, amiért az ember ilyen romlott. Ha az embernek hatalmában áll rosszat cselekedni vagy megsérteni istent, akkor kénytelenek vagyunk ebből azt a következtetést levonni, hogy istent saját akaratából sértik meg; hogy a teremtő isten döntése alapján viszi véghez az ember a rosszat: máskülönben az ember olyan okozat lenne, amely ellenkezik a létét előidéző okkal.

Az istennek tulajdonított előretudás feljogosítja az általa megbüntetett bűnös embereket, hogy panaszkodjanak kegyetlensége miatt

Istent azzal a képességgel ruházzák fel, hogy előre lát és előre tud mindent, ami a világban bekövetkezik; de

ez az előretudás nemigen válik dicsőségére, s nem is védi meg azoktól a szemrehányásoktól, amelyek az emberek részéről jogosan érhetik. Ha isten előre tudja a jövőt, vajon nem kellett volna előre látnia boldogságra szánt teremtményei bűnbeesését? Ha elhatározta, hogy megengedi ezt a bűnbeesést, akkor ezt nyilván azért tette, mert akarta, hogy az bekövetkezzék; enélkül szó sem lehetne a bűnbeesésről. Ha isten szükségszerűségből vagy kényszerűségből tudná előre teremtményeinek bűneit, akkor feltételezhetnénk, hogy igazságosságánál fogva kénytelen megbüntetni a bűnösöket; de vajon nem istentől függ-e – akinek megvan a képessége, hogy mindent előre lásson és a hatalma, hogy mindent előre meghatározzon –, hogy ne szabjon ki magának kegyetlen törvényeket, vagy meg se teremtse azokat a lényeket, akiket későbbi ítéletével büntet vagy tesz szerencsétlenné? Mit számít az, hogy isten az embereket az előretudásából adódó megelőző elhatározása alapján vagy pedig az igazságosságából adódó későbbi ítélete alapján szánja boldogságra vagy szerencsétlenségre? Elhatározásainak, ítéleteinek sorrendje változtat-e bármit is a szerencsétlenek helyzetén? Nincs-e joguk mindkét esetben szemrehányással illetni azt az istent, aki bár a nem-lét állapotában hagyhatta volna őket, mégis életet adott nekik, pedig nagyon jól tudta, hogy igazságosságánál fogva előbb-utóbb kénytelen lesz kiszabni rájuk büntetésüket?

Az eredendő bűnről és a sátánról szóló teológiai mesék képtelensége

„Az ember – azt mondjátok – tiszta, ártatlan és jó volt, amikor kikerült isten kezéből; de vétkének büntetéseképpen természete rosszra hajló lett." Márpedig az embernek, ha képes volt vétkezni alighogy kikerült az isten kezéből, mégsem lehetett tökéletes a természete! Miért engedte isten, hogy vétkezzék, és természete rosszra hajlóvá legyen? Miért hagyta elcsábítani, amikor nagyon jól tudta, hogy nincs elég ereje ellenállni a kísértőnek? Miért teremtette isten a *sátánt,* a rossz szellemet, a kísértőt? Isten, aki annyi jót akar az embereknek, miért nem semmisítette meg egyszer s mindenkorra azt a sok rossz szellemet, amely természeténél fogva ellensége boldogságunknak? Vagy miért teremtett egyáltalán rossz szellemeket, hiszen előre kellett látnia győzelmüket és az egész emberiségre gyakorolt szörnyű hatásukat? Végül, micsoda végzet az oka, hogy a rossz elv a világ minden vallásában oly határozottan felülkerekedett a jó elvén, vagyis az istenségen?

Az ördögöt, miként a vallást, a papok meggazdagodása érdekében agyalták ki

A következő naiv história egy itáliai szerzetes áldott jó szívéről tanúskodik. Egy napon ez a jóember prédikálás közben indíttatva érezte magát, hogy bejelentse hallgatóságának: hosszas elmélkedések után, istennek hála, végre megtalálta a biztos módját annak, miképpen teheti boldoggá az embereket.

„Az ördög – úgymond – csak azért kísérti meg az embereket, hogy szerencsétlenségéhez legyenek sorstársai a pokolban; forduljunk tehát a pápához, aki kezében tartja mind a paradicsom, mind a pokol kulcsait; kérjük meg, könyörögjön istenhez az egész egyház élén, hogy nyújtson békejobbot az ördögnek, vegye vissza kegyeibe és helyezze vissza magas rangjába: ez bizonyára romba dönti majd az ördög sötét terveit, amelyeket az emberiség ellen sző." A derék szerzetes talán nem értette meg, hogy az ördög a szerzeteseknek éppoly hasznos, mint isten a papoknak; kapóra jön nekik kettejük veszekedése, mert kitűnően megtalálják számításukat a két ellenség között, akiknek küzdelme biztosítja létüket és jövedelmüket. Ha az emberek nem lennének többé kitéve a kísértésnek, és nem vétkeznének többé, akkor nem lenne szükségük a papok szolgálataira. A manicheizmus* nyilvánvalóan minden vallás tengelye; de sajnos, az ördög, akit azért találtak ki, hogy eltereljék az istenségről a rosszindulat gyanúját, lépten-nyomon bebizonyítja nekünk égi ellenfelének tehetetlenségét vagy ügyetlenségét.

Ha isten az emberi természetet nem tudta mentesíteni a bűntől, akkor nincs joga büntetni az embert

Az ember természetének, mint mondják, szükségképpen meg kellett romlania; isten nem ruházhatta fel a bűntelenséggel, amely az isteni tökéletesség elidegenít-

* Mani perzsa vallásalapító (i. u. III. század) óperzsa és keresztény elemekből álló tanítása. – *Szerk.*

hetetlen tartozéka. De ha isten nem tehette az embert bűntelenné, akkor miért vette magának egyáltalán a fáradságot, hogy megteremtse az embert, akinek szükségképpen rosszrahajlóvá kellett válnia, s aki, ennek következtében, szükségképpen megsérti istent? Másrészt viszont, ha isten maga nem tudta mentesíteni az emberi természetet a bűntől, akkor mi jogon bünteti az embereket, amiért nem bűntelenek? Ez csak az erősebb jogán lehetséges. De az erősebb jogát más néven erőszaknak hívják; az erőszak pedig nem férhet össze a legigazságosabb lény természetével. Isten a legnagyobb mértékben igazságtalan volna, ha azért büntetné az embereket, mert nem osztozhatnak az isteni tökéletességben, vagy mert nem lehetnek istenek, mint ő.

De hát miért nem emelte isten az embereket a tökéletességnek legalább arra a fokára, amelyre természetük alkalmassá teszi őket? Ha isten egynéhány embert jónak vagy kedvesnek talál, akkor miért nem részesített ugyanebben a kegyben, vagy ugyanezekben a hajlandóságokban minden embert? A rosszak száma miért haladja meg olyan erősen a jóravaló emberekét? Miért jut istennek egyetlenegy barátjára tízezer ellenség egy olyan világban, amelynek becsületes emberekkel való benépesítése csak őtőle függött? Ha valóban az volt isten terve az égben, hogy olyan szentek, kiválasztottak, olyan emberek koszorújával vegye magát körül, akik itt a földön az ő elképzelései szerint éltek, akkor miért nem gyarapította ezt a koszorút, miért nem tette ragyogóbbá és dicsőbbé azáltal, hogy minden embert felemel magához, beléjük oltva annyi jóságot, amennyi az örök boldogsághoz szükséges? Végül, nem lett volna egyszerűbb életre sem hívni az embert, mint olyanná formálni, hogy tele legyen hibával, lá-

zadozzék teremtője ellen, s a szabadságával való végzetes visszaélés révén állandóan a kárhozatnak tegye ki saját magát?

Egy tökéletes istennek emberek helyett csak engedelmes és szolgálatkész angyalokat kellett volna teremtenie. Az angyalok, mint mondják, szabadok: némelyek közülük vétkeztek; de legalább nem mindannyian; nem mindannyian használták fel szabadságukat az uruk elleni lázadásra. S vajon nem tudott volna isten csak jó angyalokat teremteni? Ha pedig isten tudott bűntelen angyalokat teremteni, akkor miért nem tudott teremteni bűntelen embereket is, akik sohasem élnek vissza szabadságukkal, hogy rosszat cselekedjenek? Ha a kiválasztottak képtelenek vétkezni az égben, akkor miért nem alkotott isten olyan embereket, akik képtelenek a bűnre a földön?

Képtelenség azt mondani, hogy isten viselkedése szükségképpen rejtély az ember számára, s hogy az embernek nincs joga vizsgálat alá venni és megítélni e viselkedést

Állandóan azt mondogatják nekünk, hogy az isten és az ember között tátongó óriási távolság következtében ennek az istennek a viselkedése szükségképpen rejtély számunkra, s hogy semmiféle jogunk nem lehet urunktól számon kérni bármit is.

Hát kielégítő ez a válasz? És ha, mint mondjátok, örök boldogságomról van szó, akkor sincs jogom vizsgálat alá venni magának istennek a viselkedését? Hiszen az emberek csak azért reménykednek istenben, csak azért vetik alá magukat hatalmának, mert boldogok akarnak lenni.

Egy zsarnok, akinek az emberek csak félelemből engedelmeskednek, egy úr, akitől semmit sem lehet számon kérni, egy uralkodó, akinek lehetetlen a színe elé jutni, nem érdemelheti meg az értelmes lények tiszteletét. Ha isten viselkedése rejtély számomra, akkor ahhoz semmi közöm. Az ember nem imádhat, nem csodálhat, nem tisztelhet és nem utánozhat olyan viselkedést, amelyet képtelen megérteni s amelyről gyakran csak felháborító véleményt alkothat; hacsak azt nem mondják, hogy csodálnunk kell minden olyan dolgot, amit nem ismerünk, és hogy minden, amit nem értünk, ezáltal csodálatra méltóvá lesz.

Papok! szüntelenül azt prédikáljátok, hogy isten szándékai kifürkészhetetlenek; hogy *útjai nem a mi útjaink,* hogy *gondolatai nem a mi gondolataink;* hogy őrültség panaszkodni kormányzása miatt, amelynek indítékai és rugói teljességgel ismeretlenek számunkra; hogy vakmerőség igazságtalannak tartanunk ítéleteit csak azért, mert érthetetlenek számunkra. Hát nem látjátok, hogy ha ezen a hangon beszéltek, saját kezetekkel romboljátok szét valamennyi bonyolult rendszereteket, melyeknek célja nem egyéb, mint az, hogy megmagyarázzátok nekünk az istenség általatok *kifürkészhetetleneknek* tartott útjait? Hát valóban mélyére hatoltatok ezeknek az ítéleteknek, ezeknek az utaknak és ezeknek a szándékoknak? Ezt nem meritek mondani; s hiába elmélkedtek fölöttük vég nélkül, nem értitek meg jobban őket, mint mi. Ha pedig véletlenül mégis ismeritek isten szándékait, amelyeket csodáltattok velünk, s amelyeket rengeteg ember oly kevéssé tart méltóknak egy igazságos, jó, értelmes, ésszerű lényhez, akkor ne beszéljetek nekünk e szándékok *kifürkészhetetlenségéről.* Ha meg, hozzánk hasonlóan, nem isme-

ritek őket, akkor legyetek egy kissé elnézőek azok iránt, akik őszintén bevallják, hogy semmit sem értenek belőlük, vagy pedig semmi istenit sem látnak bennük. Ne zaklassatok másokat olyasmikért, amikhez magatok sem értetek semmit; ne gyötörjétek egymást olyan álmok és feltevések miatt, amelyek mind egymással ellentmondani látszanak; az ember számára érthető és valóban hasznos dolgokról beszéljetek nekünk, s ne emlegessétek többé az isten *kifürkészhetetlen* útjait, amelyekről csak dadogni tudtok, ellentmondásokba keveredve.

Midőn a teológusok szüntelenül az isteni bölcsesség beláthatatlan mélységéről fecsegnek, midőn megtiltják nekünk, hogy lebocsátkozzunk ebbe a mélységbe, midőn azt mondják, hogy arcátlanság istent a mi hitvány elménk ítélőszéke elé idézni, midőn bűnül róják fel, ha ítéletet mondunk urunk felől, csak zavarodottságukat leplezik le, hiszen képtelenek elfogadhatóan számot adni isten viselkedéséről, melyet csak azért tartanak csodálatra méltónak, mert ők maguk az égvilágon semmit sem értenek belőle.

Az olyan isten, aki büntetést szab ki a hibákért, melyeket megakadályozhatott volna, az igazságtalanságot ostobasággal párosító őrült

Mit mondhatunk arról az atyáról, aki állítólag szüntelenül őrködik gyenge és meggondolatlan gyermekei életén és jólétén, de aki mégis szabadon engedi őket bolyongani a sziklák, szakadékok és örvények között; aki csak ritkán tartja vissza őket féktelen mohóságuk kielégítésétől; aki hagyja, hogy meggondolatlanul játszadozzanak a gyilkos fegyverekkel, melyekkel súlyosan megsebesíthetik magu-

kat? S hogyan vélekedjünk ugyanerről az atyáról, midőn a legkegyetlenebb büntetéssel sújtja szegény gyermekeit, ahelyett, hogy saját magát marasztalná el az őket ért szerencsétlenségért? Joggal mondanánk, hogy ez az atya az igazságtalanságot ostobasággal párosító őrült.

Az olyan istenben, aki büntetést szab ki a hibákért, melyeket megakadályozhatott volna, nyoma sincs sem a bölcsességnek, sem a jóságnak, sem a méltányosságnak. Egy jövőbelátó isten elejét venné a rossznak, s akkor nem volna miért büntetést kiszabni. Egy jóságos isten nem büntetne olyan gyengeségekért, amelyekről tudván tudja, hogy az emberi természet velejárói. Egy igazságos isten, ha már megteremtette az embert, nem büntetné azért, mert nem adott neki elég erőt ahhoz, hogy ellenálljon vágyainak. A gyöngeséget nem bünteti más, csak a legigazságtalanabb zsarnok. Ugye káromoljuk az igazságos istent, amikor azt mondjuk, hogy még az evilági életben is bünteti az embereket hibáik miatt? Hogyan is büntethetné azokat a lényeket, akiknek megjavítása csakis tőle függ, s akik nem cselekedhetnek másként, mint ahogy cselekednek, ha nem részesültek az isteni *kegyelemben?*

Maguk a teológusok mondják, hogy romlottságának jelenlegi állapotában csak a rosszra képes az ember, hiszen az isteni kegyelem híján nincs is ereje a jó végbevitelére. De ha a magára hagyott vagy az isteni segítségtől megfosztott embert természete szükségképpen a rosszra determinálja, illetőleg képtelenné teszi a jóra, mivé válik akkor az ember *szabad akarata?* E meggondolások alapján az ember nem lehet sem érdemes, sem érdemtelen; ha isten az általa véghezvitt jóért jutalmazza, akkor saját magának adózik elismeréssel; ha büntetéssel sújtja

rossz cselekedeteiért, akkor saját magát bünteti, amiért nem részesítette kegyelmében, mely nélkül az ember képtelen a jóra.

A szabad akarat ábránd

A teológusok azt hangoztatják, hogy az ember szabad, holott minden tételük arra irányul, hogy tönkretegye az ember szabadságát. Midőn igazságot akarnak szolgáltatni az istenségnek, valójában a legsötétebb igazságtalansággal vádolják. Azt állítják, hogy kegyelem híján az ember kénytelen rosszat cselekedni; s ugyanakkor azt mondják, hogy isten megbünteti, amiért nem részesítette a jócselekedethez szükséges kegyelemben!

Bármily felületesen gondoljuk is végig a dolgot, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy minden cselekedetében kényszer hatása alatt áll az ember, s hogy szabad akarata még a teológusok rendszerében sem egyéb, mint ábránd. Az embertől függ-e, hogy világra jöjjön vagy ne jöjjön világra, s megválaszthatja-e szüleit? Az embertől függ-e, hogy átvegye vagy ne vegye át szüleinek vagy nevelőinek nézeteit? Ha bálványimádó vagy mohamedán szülőktől származtam volna, tőlem függött volna-e, hogy keresztény legyek? Teológusaink mégis azt bizonygatják, hogy az igazságos isten kíméletnélkül a kárhozatra taszítja mindazokat, akiket kegyelme híján nem vezetett a keresztények vallásának ismeretére!

Az ember születése semmiképpen sem a saját választásától függ; nem kérdezik meg tőle, hogy óhajt-e a világra jönni vagy sem; a természet nem kéri ki a véleményét szülőföldje és szülei felől; eszméi, véleményei, helyes vagy

helytelen nézetei szükségszerű gyümölcsei neveltetésének, amelynek nem ő volt az ura; szenvedélyei és vágyai szükségképpen következnek jelleméből, mely a természet adománya, s eszméiből, melyeket beléje oltottak; akaratát és cselekedeteit egész élete folyamán meghatározzák kapcsolatai, szokásai, ügyei, örömei, beszélgetései, gondolatai, melyek akarata ellenére támadnak benne, egyszóval azok az események és körülmények, amelyek kívül esnek hatalmán. Képtelen lévén előre látni a jövőt, nem tudja sem azt, hogy mit akar, sem azt, hogy mit fog cselekedni a mostanit közvetlenül követő pillanatban. Az embert úgy éri a vég, hogy születésének percétől halála percéig egyetlen pillanatra sem volt szabad.

Az ember, vetitek ellen, akar, mérlegel, választ, határoz; s ebből arra következtettek, hogy cselekedeteiben szabad. Igaz, az ember akar, de nem ura sem akaratának, sem vágyainak; csak olyat tud kívánni és akarni, amit kedvezőnek ítél a maga számára; nem tudja szeretni a fájdalmat és megvetni a gyönyört. Azt mondják, az ember a fájdalmat néha előbbre helyezi a gyönyörnél; de ez olyankor fordul elő, amikor azért választja a múló fájdalmat, hogy azután nagyobb és tartósabb gyönyörben legyen része. Ez esetben a nagyobb jó gondolata készteti szükségképpen arra, hogy a kevésbé jelentős jótól megfossza magát.

Nem a szerető ruházza fel hölgyét azokkal a vonásokkal, melyeket elragadtatással szemlél, következésképp nem ura annak, hogy szeresse vagy ne szeresse gyöngéd vonzalmának tárgyát; nem ura a lelkét hatalmában tartó képzelődéseknek és érzelmeknek. Mindebből világosan következik, hogy az ember nem uralkodik a lelkében tőle függetlenül ébredő akaraton és vágyakon. De az ember,

mint mondjátok, ellen tud állni vágyainak; tehát szabad. Az ember akkor áll ellen vágyainak, ha az indítékok, melyek elfordítják valamely dologtól, erősebbek azoknál, amelyek feléje taszítják; de az esetben ellenállása szükségszerű. Ha valakiben erősebb a félelem a becstelenségtől vagy a büntetéstől, mint a pénz szeretete, az szükségszerűen ellenáll a vágynak, hogy megszerezze másokét.

Nem vagyunk-e szabadok, amikor mérlegelünk? De hát tőlem függ-e az, hogy tudok vagy nem tudok, bizonytalan vagyok avagy bizonyos? A mérlegelés szükségszerű következménye annak a bizonytalanságnak, amelyben cselekedetünk eredményét illetően vagyunk. Mihelyt az eredmény felől bizonyosak vagyunk vagy bizonyosnak véljük magunkat, szükségképpen határozunk; s akkor szükségszerűen cselekszünk is, aszerint, hogy jól ítélünk-e avagy rosszul. Helyes vagy helytelen ítéleteink sem szabadok; szükségképpen meghatározzák őket azok az eszmék, amelyeket környezetünktől kaptunk vagy amelyeket saját szellemünk alakított ki.

Az ember egyáltalán nem szabad a választásában; nyilvánvalóan az kényszeríti a döntésre, hogy mit tart leghasznosabbnak vagy legkellemesebbnek a maga szempontjából. Nem szabad akkor sem, ha választását felfüggeszti; kénytelen elállni a választástól mindaddig, amíg úgy nem véli, hogy már megismerte vagy megismerni vélte az előtte álló tárgyak tulajdonságait, vagy amíg fontolóra nem vette cselekedeteinek következményeit. Azt is mondjátok, hogy az ember lépten-nyomon olyan cselekedetekre határozza el magát, amelyek ártalmasságáról meg van győződve; néha meg is öli magát: tehát szabad. Ezt tagadom. Az embertől függ-e, hogy jól vagy rosszul okoskodik? Esze és bölcsessége vajon nem egyrészt nézetei-

től, véleményeitől, másrészt testi adottságától függ-e? Minthogy egyik is, másik is független az akaratától, ez semmiképp sem bizonyítja a szabadságát.

„Ha fogadok, hogy megteszek vagy nem teszek meg valamely dolgot, nem vagyok-e szabad? Nem tőlem függ-e, hogy megteszem avagy sem?" Korántsem, válaszolom én; a fogadás megnyerésének vágya szükségképpen arra kényszerít, hogy megtedd vagy ne tedd meg a szóban forgó dolgot. „De ha beleegyezem, hogy elveszítsem a fogadást?" Akkor a vágy, hogy bebizonyítsd nekem szabadságodat, háttérbe szorította benned a fogadás megnyerésének vágyát; tehát ez az indíték késztet szükségképpen arra, hogy megtedd vagy ne tedd meg a dolgot, amelyről szó volt köztünk.

De, erősködtök, szabadnak érzitek magatokat. Ez nem egyéb, mint illúzió. Ama mesebeli légy jut eszünkbe, amelyet egy nehéz kocsi rúdjára tettek, és amely boldogan hitte, hogy ő kormányozza a kocsit, holott az vitte őt. Az önmagát szabadnak hivő ember nem más, mint az ilyen légy, mert azt hiszi, ő mozgatja a világmindenség gépezetét, pedig az viszi magával őt, tudtán kívül.

Az a benső érzés, amely elhiteti velünk, hogy szabadon teszünk meg vagy nem teszünk meg valamely dolgot – puszta illúzió. Ha cselekedeteink valóságos indítékaiig hatolunk, azt találjuk, hogy azok nem mások, mint a hatalmunktól mindig független akaratunk és vágyaink szükségszerű következményei. Szabadnak hiszed magad, mert azt teszed, amit akarsz; de vajon szabadon döntöd el magadban, hogy akarj-e vagy ne akarj, kívánj-e vagy ne kívánj? S vajon akaratodat és vágyaidat nem olyan tárgyak vagy tulajdonságok ébresztik fel szükségképpen, amelyek semmiképp sem tőled függenek?

A fentiekből nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a társadalom ne büntesse a rosszakat

„Ha az emberek cselekedetei szükségszerűek, ha az emberek nem szabadok, akkor a társadalom milyen jogon bünteti a rosszakat, akik megfertőzik szervezetét? Nem igazságtalanság-e büntetéssel sújtani olyan lényeket, akik nem tehettek másként, mint ahogyan cselekedtek?" Ha a rosszak szükségképpen gonosz természetük indítéka alapján cselekednek, akkor a társadalom, midőn bünteti őket, a maga részéről szükségképpen önmaga fenntartásának vágyától hajtva jár el. Bizonyos tárgyak szükségképpen a fájdalom érzetét keltik fel bennünk; természetünk tehát arra kényszerít minket, hogy gyűlöljük őket és taszítsuk el magunktól. A tigris, éhségtől űzve, ráront az emberre, hogy felfalja; az ember pedig, aki nem maga határozza el, hogy féljen-e tőle avagy sem, szükségképpen elpusztításán fáradozik.

A szabad akarat mellett szóló érvek cáfolata

„Ha minden szükségszerű, akkor az emberek véleményei és gondolatai végzetszerűek; ez esetben pedig miképpen és miért akarják megjavítani őket?" Az emberek tévedései szükségszerű következményei tudatlanságuknak; tudatlanságuk, konokságuk, hiszékenységük szükségszerű következménye tapasztalatlanságuknak, nemtörődömségüknek, meggondolatlanságuknak: hasonlatosan az elmezavarhoz vagy a levertséghez, amelyeket valamilyen betegség idéz elő szükségszerűen. A tudatlanság, a

fanatizmus, az őrültség alkalmas gyógyszere az igazság, a tapasztalás, a megfontolás, a józan ész, hasonlatosan az érvágáshoz, amely lecsillapítja az elmezavart. De, vetitek ellen, miért nem gyakorol az igazság ilyen hatást sok beteg fejre? Azért, mert vannak betegségek, amelyekkel szemben hasztalan minden gyógyszer; azért, mert lehetetlen meggyógyítani az olyan megrögzött betegeket, akik visszautasítják a nekik nyújtott orvosságot; azért, mert egyeseknek érdeke, másoknak ostobasága megakadályozza az igazság felismerését.

Valamely ok csak akkor hozza létre okozatát, ha hatása közben nem akadályozzák más, erősebb okok, amelyek gyengítik vagy éppen hasztalanná teszik működését. Teljességgel lehetetlen dolog józan érvekkel hatni az olyan emberekre, akiknek érdekük fűződik a tévedéshez, akik elfogultak, akik nem hajlandók gondolkodni, viszont annál inkább kívánatos, hogy az igazság felvilágosítsa a becsületeseket, akik azt jóhiszeműen keresik. Az igazság is ok; s szükségképpen létrehozza okozatát, ha tevékenységében nem akadályozzák más, gátló okok.

Folytatás

„Ha az embert megfosztják szabad akaratától, ezzel – mint mondják – puszta gépezetté, automatává változtatják; szabadság nélkül pedig kivész belőle mind az érdem, mind az erény." Mi hát az érdem az emberben? Nem más, mint az olyan cselekvés, amely megbecsülttté teszi az emberiséghez tartozó más egyedek szemében. S mi az erény? Az a készség, hogy mások javán munkálkodjunk. Miért volnának megvetésre méltók az olyan gépezetek

vagy automaták, amelyek képesek e nagyon is kívánatos okozatok előidézésére? Marcus Aurelius igen hasznos rugó volt a római birodalom hatalmas gépezetében. Valamely gépezet miféle jogon vethet meg egy másikat, amelynek rugói saját működését segítik elő? A becsületes emberek olyan rugók, amelyek segítik a társadalmat a boldogság felé irányuló törekvésében; a rosszak pedig hibás rugók, amelyek megzavarják a társadalom rendjét, működését, harmóniáját. A társadalom saját haszna érdekében becsüli és jutalmazza a jókat, viszont gyűlöli, megveti és kitaszítja magából a rosszakat mint haszontalan és ártalmas rugókat.

Az embereknek istenhez intézett imái eléggé bizonyítják, hogy nem elégedettek a dolgok istentől megszabott rendjével

Bár az emberek szüntelenül csodálják a gondviselés bölcsességét, jóságát, igazságosságát, ésszerűségét, valójában sohasem elégedettek vele; az egek felé küldött szüntelen imáik nem azt mutatják-e, hogy semmiképpen sincs ínyükre a dolgok istentől megszabott rendje? Ha valaki imádkozik istenhez, és valamilyen jótéteményt kér tőle, ez azt jelenti, hogy nem bízik éber gondoskodásában; ha valamilyen rossz eltávoztatásáért vagy megszüntetéséért folyamodik hozzá, ez azt jelenti, hogy meg akarja akadályozni igazságosságának érvényesítésében; ha nehézségei közepette isten segítségéért fohászkodik, ez azt jelenti, hogy magához e nehézségek okozójához fordul, s előadja, hogy módosítania kellene tervét, amely egyáltalán nem egyezik érdekeinkkel.

Az optimistának vagy annak, aki szerint ebben a világban *minden jól van,* s aki szüntelenül azt hajtogatja, hogy *a lehetséges világok legjobbikában* élünk, sohasem lenne szabad imádkoznia, ha következetes akarna lenni; sőt, egyáltalán nem lenne szabad várnia egy jobb világra, amelyben boldogabb lesz. Hát létezik egy olyan világ, amely jobb a lehetséges világok legjobbikánál?

Némely teológus istentelennek bélyegezte az optimistákat, amiért azzal érvelnek, hogy isten nem tudott jobb világot teremteni annál, amelyikben élünk; e teológusok szerint ez isten hatalmának korlátozásával és isten káromlásával egyértelmű. Hát nem látják ezek a teológusok, hogy kevésbé sérelmes az istenre nézve azt állítani, hogy a világ teremtésekor mindent megtett, amire csak képes volt, mint azt mondani, hogy bár jobb is telt volna tőle, mégis rosszat teremtett? Ha az optimista, nézeteinél fogva, árt az isten hatalmának, akkor a teológus, aki őt ezért istentelennek bélyegzi, maga is istentelen, mert az isteni mindenhatóság védelmének ürügyén sérti az isten jóságát.

Az evilági méltánytalanságoknak és nyomorúságoknak a másvilágon való megjutalmazása nem más, mint ábránd, képtelen feltételezés

Midőn panaszkodunk a bajok miatt, melyeknek a világ a színhelye, egy másik világot emlegetnek nekünk, s azzal érvelnek, hogy isten ott jóváteszi mindazokat a méltánytalanságokat és nyomorúságokat, amelyeket itt egy időre megenged. Márpedig, ha isten, elég hosszú időn át parlagon hevertetve örök igazságosságát, beleegyezik a rosszba bolygónk egész élettartamára, akkor mi

biztosítékunk lehet afelől, hogy abban a másik világban nem fog szemet hunyni az isteni igazságosság lakóinak nyomorúságán?

Bajaink közepette azzal vigasztalnak bennünket, hogy isten türelmes, s hogy igazságossága, bár lassan, de bizonyosan érvényesül. Hát nem tudják az ilyenek, hogy a türelem nem fér össze egy igazságos, változhatatlan és mindenható lény fogalmával? Vajon eltűrheti-e isten az igazságtalanságot, akárcsak egyetlen pillanatra is? Egy ismert rossz körüli huzavona vagy a gyöngeségnek, vagy a bizonytalanságnak, vagy a cinkosságnak a jele; eltűrni a rosszat, amelyet meg lehetett volna akadályozni, nem egyéb, mint beleegyezni abba, hogy a rossz bekövetkezzék.

> *A teológia csak úgy tudja elfogadtatni az istene által megengedett rosszat és igazságtalanságokat, ha felruházza ezt az istent az erősebb jogával, vagyis minden jog megsértésének jogával, vagy ha az embereket ügyefogyott jámborságra kényszeríti*

Szinte hallom a teológusok tömegét, amint mindenünnen azt kiáltozzák, hogy isten végtelenül igazságos, de *igazságossága nem az emberek igazságossága.* Milyen jellegű, milyen természetű hát ez az isteni igazságosság? Miként vélekedhetem az olyan igazságosságról, amely oly gyakran az emberi igazságtalanságra emlékeztet? Vajon nem zavarják-e össze az igazságosról és az igazságtalanról alkotott összes fogalmainkat, midőn azt mondják, hogy ami istenben igazságos, az teremtményeiben igazságtalan? Hogyan lehet példaképnek tekinteni egy olyan

lényt, amelynek isteni tökéletessége éppen a visszája az emberi tökéletességnek?

„Isten – mondjátok – sorsunk korlátlan irányítója; szuverén hatalma, amelyet semmi sem korlátozhat, feljogosítja arra, hogy keze művéből azt csináljon, amit jónak lát; egy féregnek, mint amilyen az ember, még zúgolódni sincs joga." Ezt a dölyfös hangot nyilván a zsarnokok szolgáitól kölcsönözték, akik rendszerint ily módon fogják be az önkényüktől szenvedő alattvalók száját; ez semmiképp sem lehet egy olyan isten szolgáinak nyelve, akinek dicsérik igazságosságát; de olyan sem, amellyel felül lehet kerekedni egy gondolkodó lényen. Szolgái az igazságos istennek! Én mondom nektek, hogy még a legnagyobb hatalom sem jogosíthatja fel magát a ti isteneteket sem arra, hogy igazságtalanul bánjon akár a legalantasabb teremtményeivel. Egy zsarnok nem isten. Egy olyan isten, aki vindikálja magának a jogot, hogy rosszat cselekedjék, nem más, mint zsarnok; egy zsarnok nem példakép az emberek számára, hanem szükségképpen utálatos szörny.

Nem különös, hogy midőn igazolni akarják az istenséget, lépten-nyomon a legigazságtalanabb lény színében tüntetik fel? Ha panaszkodunk viselkedése miatt, arra hivatkozva próbálnak csendre inteni bennünket, hogy *az isten az úr:* ami annyit jelent, hogy isten, lévén az erősebb, nincs alávetve a közönséges szabályoknak. De az erősebb joga sért minden jogot; csak annak a vad hódítónak a szemében számíthat jognak, aki indulatától megrészegülve azt hiszi, bármit cselekedhet, kénye-kedve szerint, az általa legyőzött szerencsétlenekkel; ezt a kegyetlen jogot csak azok a vak rabszolgák tartják törvényesnek, akik szerint mindent szabad a zsarnokoknak, s akik

sokkal gyöngébbnek érzik magukat, semhogy szembeforduljanak velük.

A legnagyobb bajban valami nevetséges együgyűséggel, vagy inkább a fogalmakat nyilvánvalóan összekeverve azt mondogatják az istenfélő hívők, hogy a *jó isten* küldi rájuk a pestist; hogy a *jó isten* sújtja őket a háborúval; hogy a *jó isten* az oka az ínségnek; egyszóval, hogy a *jó isten,* bár jósága egy pillanatra sem szűnik meg, akarattal és jogosan okozza nekik a legnagyobb rosszat, amit csak el tudnak képzelni! De legalább ne nevezzétek isteneteket *jónak,* ha rosszat cselekszik nektek; ne mondjátok, hogy igazságos, inkább azt, hogy ő az erősebb, és hogy nem tudjátok elhárítani a csapásokat, melyeket szeszélye mér rátok.

Azt mondogatjátok, hogy isten *azért büntet, mert javunkat akarja.* De miféle valóságos jó származhatik ebből egy olyan nép számára, amelyet elpusztítottak a járványok, tönkretettek a háborúk, megrontott elvetemült urai példája, szüntelenül kínoz a kegyetlen zsarnokok egész sorának vasjogara, megsemmisítettek egy olyan rossz kormányzat okozta szerencsétlenségek, amely évszázadokon át, unos-untalan éreztette a nemzetekkel romboló működésének hatását? *A hit szeme* ugyancsak furcsa szem, ha rajta keresztül hasznot lát az ember a legszörnyűbb nyomorban és a legtartósabb bajokban, a bűnökben és az őrültségekben, melyek az emberiséget oly kegyetlenül sújtják!

A Biblia által Jehovának tulajdonított sok megtorlás és a megváltás nem egyéb, mint furcsa és nevetséges képzelődés, mely igazságtalan és kegyetlen istent tételez fel

Minő furcsa gondolataik lehetnek az isteni igazságosságról a kereszténynek, akikkel azt próbálják elhitetni, hogy istenük, meg akarván békülni az önhibáján kívül, atyái hibájából vétkes emberiséggel, halálra adta saját ártatlan, bűnre képtelen fiát! S mit mondhatunk egy olyan királyról, akinek alattvalói fellázadtak, és aki önmaga megnyugtatására nem talál más módot, mint azt, hogy halállal sújtsa koronájának örökösét, aki pedig nem is ártotta bele magát az általános lázadásba? Isten, válaszolják erre a keresztények, csak azért egyezett bele fiának kegyetlen halálába, mert jóságos az alattvalóihoz, akik maguktól képtelenek eleget tenni az isteni igazságosságnak. De az idegenekhez való jósága nem jogosít fel egy atyát arra, hogy igazságtalan és kegyetlen legyen saját fiához. Mindama tulajdonságok, amelyekkel a teológia felruházza istenét, lépten-nyomon ellentmondanak egymásnak: isten egyik tökéletességének a gyakorlása mindig a másik rovására megy.

Vajon a zsidónak ésszerűbb nézetei vannak az isteni igazságosságról, mint a kereszténynek? Egy király a gőgjével magára vonja az ég haragját; *Jehova* pestissel sújtja ártatlan népét; hetvenezer alattvaló pusztult el azért, hogy helyrehozza annak az egyeduralkodónak hibáját, akit az isteni jóság meg akart tartani!

A halandók egész élete, mindaz, ami ezen a világon történik, az ember szabadsága ellen, az állítólagos isten igazságossága és jósága ellen szól

Az istenség, midőn életre hívja a halandókat, micsoda kegyetlen és veszedelmes játékra kényszeríti őket? Az emberek megkérdezésük nélkül kerültek a világba, jellemüknek egyáltalán nem urai, szenvedélyeik és vágyaik természetükben gyökereznek, a rájuk leselkedő csapdákat nincs módjuk kikerülni, az eseményeket, amelyekből cselekedeteik fakadnak, nem tudják sem előre látni, sem megakadályozni – a szerencsétlen emberek így kénytelenek leélni életüket, amelynek végén, hevességét és tartamát tekintve, szörnyű szenvedés vár rájuk.

Az utazók azt állítják, hogy valamelyik ázsiai országban uralkodik egy szultán, aki telve van szeszélyekkel, s aki kíméletlenül végrehajtja különc akaratát. Hóbortos időtöltésből mindig egy asztal előtt ül, amelyen három kocka és egy kockadobó pohár van. Az asztal egyik sarkán nagy halom arany hever, hogy felcsigázza a szultán körül lebzselő udvaroncok és szolgák kapzsiságát. Az pedig, ismerve alattvalói gyöngéjét, e szavakkal fordul hozzájuk: – *Ti rabszolgák! Én jót akarok nektek. Jóságom arra késztet, hogy valamennyiötöket gazdaggá és boldoggá tegyelek. Látjátok ezeket a kincseket? Nos? Mind a tiétek, próbáljátok megszerezni őket; csak kezetekbe kell vennetek ezt a poharat meg ezeket a kockákat; ha valakinek szerencséje van és hatot dob, övé a kincs; de figyelmeztetlek benneteket, hogy akinek nem sikerül, azt sötét cellába zárom örökre, és ott igazságosságom parancsára lassú tűzön fogják égetni.* – Az uralkodó eme sza-

vaira a megrökönyödött alattvalók egymásra néznek, s egyikük sem meri vállalni ezt a veszedelmes játékot. – *Hogyan* – kiáltja erre a haragos szultán –, *senki sem jelentkezik, hogy játsszék? Ez így nincs rendjén. Dicsőségem megköveteli, hogy játsszatok. Játszani fogtok tehát; követelem, engedelmeskedjetek zokszó nélkül.* – Megjegyzendő azonban, hogy a despota kockái oly módon vannak elkészítve, hogy százezer dobás közül csak egy sikerülhet; így a nagylelkű uralkodónak abban az örömben lehet része, hogy börtönei állandóan tele vannak, és kincseit vajmi ritkán veszik el. Halandók! ez a szultán a ti istenetek; a kincs a mennyország; a börtön a pokol; s a ti kezetekben vannak a kockák.

Nem igaz, hogy bárminő hálával tartozunk annak, amit gondviselésnek neveznek

Szüntelenül azt hajtogatják nekünk, hogy végtelen hálával tartozunk a gondviselésnek azért a számtalan jótéteményért, amellyel jónak látott elhalmozni bennünket. Főleg azzal hivalkodnak, hogy életünk maga boldogság. De sajna! ugyan hány halandó akad, aki valóban elégedett az élettel? Ha nyújt is örömet, mennyi, de mennyi keserűség keveredik hozzá! Nem elég-e gyakran egyetlen bánat, hogy egyszeriben megmérgezze a legbékésebb és legszerencsésebb életet? Sokan vannak-e hát az olyan emberek, akik, ha tőlük függene, újra kezdenék gyötrelmes életpályájukat, amelyet a sors, megkérdezésük nélkül, kijelöl számukra?

Azt mondjátok, hogy a lét már önmagában véve is nagy jótétemény. De vajon ezt a létet nem zavarják-e

meg állandóan mindenféle bánatok, félelmek és betegségek, amelyek gyakorta kegyetlenek és amelyeket oly kevéssé érdemeltünk meg? S nem fenyeget-e a veszély, hogy ezt a létet, amely oly sok viszontagságnak van kitéve, bármely pillanatban elveszíthetjük? S ki nem veszített el, miután bizonyos időt eltöltött itt, e földön, egy szeretett hitvest, egy kedves gyermeket, egy vigasztaló barátot, akiknek hiánya állandóan eszébe jut? Kevés halandó akad, aki nem volt kénytelen inni a szerencsétlenségek kelyhéből; s olyan is kevés akad, akiben nem ébredt fel a vágy, hogy véget vessen az életnek. De végtére is nem tőlünk függött, hogy létezzünk vagy ne létezzünk. Vagy talán a madár hálával tartozik a madarásznak, amiért megfogta, kosarába tette, hogy megegye, miután kedvére elszórakozott vele?

Őrültség azt állítani, hogy az ember a gondviselés elkényeztetett gyermeke, isten kedvence, munkálkodásának egyetlen célja, a természet koronája

A betegségek, a bánatok, a nyomorúságok ellenére, amelyeket kénytelen elviselni ezen a világon, a veszélyek ellenére, amelyeket izgatott képzelete fest a túlvilágról, az ember elég ostoba ahhoz, hogy magát istene kedvencének higgye, minden gondoskodása tárgyának, munkálkodása egyetlen céljának. Azt képzeli, hogy az egész világmindenség őérte van, hivalkodva a *természet koronájának* nevezi, s magasan az állatok fölé helyezi magát. Te szegény halandó! ugyan mire alapítod fennhéjázó kijelentéseidet? Azt mondod, a lelkedre, az eszedre, nagy-

szerű képességeidre, amelyek lehetővé teszik számodra, hogy korlátlanul uralkodjál a téged körülvevő lények fölött. Ó, te gyenge uralkodója a világnak! bizonyos vagy akár egy pillanatra is uralkodásod időtartama felől? Vajon az általad megvetett anyagnak akár a legkisebb atomjai nem elegendők-e arra, hogy letaszítsanak a trónodról, és megfosszanak életedtől? S vajon az állatok királya nem azzal végzi-e mindig, hogy a férgek eledeléül szolgál?

A lelkedről beszélsz nekünk? Hát nem látod, hogy ez a lélek nem egyéb, mint szerveid összessége, amelyekből az élet fakad? Hát megtagadod a lelket a többi állattól, amelyek ugyanúgy élnek, gondolkodnak, ítélnek, összehasonlítanak, amelyek úgyanúgy keresik a gyönyört, és menekülnek a fájdalomtól, mint te, s amelyeknek szervei gyakran jobban szolgálják őket, mint téged a tieid? Szellemi képességeiddel hivalkodol nekünk, de vajon e képességek, melyekre oly büszke vagy, boldogabbá tesznek-e a többi teremtménynél? Hasznát veszed-e gyakran annak az értelemnek, amellyel hivalkodol, s amelyre nem enged hallgatnod a vallás? Vajon az állatok, amelyeket megvetsz, mert gyengébbek vagy kevésbé ravaszak, mint te vagy, ki vannak-e téve a bánatoknak, a lelki gyötrelmeknek, az ezernyi léha szenvedélynek, az ezernyi képzelt szükségletnek, melyek szívedet állandóan rabságban tartják? Gyötri-e őket is a múlt, mint téged, s nyugtalanítja-e a jövő? Ők csak a jelenben élnek; s az, amit te *ösztönnek* nevezel, én viszont *értelemnek,* nem elegendő-e nekik arra, hogy fenntartsák, megvédjék magukat, s kielégítsék valamennyi szükségletüket? S vajon ez az általad megvetéssel emlegetett ösztön nem szolgálja-e őket gyakorta sokkal jobban, mint téged a te csodálatos

képességeid? Békés tudatlanságuk nem kedvezőbb-e számukra, mint az a sok nyakatekert okoskodás és hiábavaló kutatás, amely boldogtalanná tesz téged, s amely miatt még az is kitelik tőled, hogy legyilkold oly nemes fajtád tagjait? Végül ezeket az állatokat, sok halandóhoz hasonlóan, nyugtalanítja-e izgatott képzeletük, melynek hatására nemcsak a haláltól félnek, hanem az utána következő, állítólag örök szenvedéstől is?

Augustus, midőn meghallotta, hogy Heródes, Judea királya megölette egyik fiát, így kiáltott fel: „Érdemesebb Heródes disznajának lenni, mint fiának!" Ugyanezt lehet elmondani az emberről is: a gondviselésnek e dédelgetett gyermekére jóval nagyobb veszélyek leselkednek, mint minden más állatra. S miután alaposan megszenvedett ezen a földön, nem kell-e attól rettegnie, hogy örök kárhozat várja a túlvilágon?

Az ember és az állat összehasonlítása

Pontosan hol húzódik a határvonal az ember és az állatok között, melyeket oktalanoknak nevez? Azt mondják nekünk, hogy az ember az értelmével, szellemi képességeivel, eszével emelkedik minden más állat fölé; az állatok mindenben, amit tesznek, csak a fizikai indítékok hatására cselekednek, s ehhez az észnek semmi köze sincs. Különben is az állatok, lévén sokkal korlátozottabb szükségleteik, nagyon jól megvannak az ember szellemi képességei nélkül, melyekre az ő létezési módjuk esetében semmi szükségük nincs. Ösztönük elegendő számukra, míg az ember összes képességei is alig teszik lehetővé neki, hogy elviselhetővé váljék az élete, s hogy ki tudja

elégíteni szükségleteit, melyeket – nagy gyötrelmére – képzelődései, balítéletei, intézményei csak megsokszoroznak.

Az oktalan állatot nem foglalkoztatják ugyanazok a tárgyak, mint az embert; mások a szükségletei, mások a vágyai, mások a kedvtelései; igen gyorsan eljut az érettség fokára, míg aligha van ritkább dolog, mint az, hogy az emberi szellem teljességgel kihasználja, szabadon gyakorolja képességeit s megfelelőképpen hasznosítja őket saját boldogsága érdekében.

Nincsenek a világon megvetésre méltóbb állatok a zsarnokoknál

Azt bizonygatják, hogy az emberi lélek egyszerű szubsztancia; de ha a lélek ilyen egyszerű szubsztancia, akkor pontosan azonosnak kellene lennie az emberiség minden egyedében, akik mindegyikének ugyanazokkal a szellemi képességekkel kellene rendelkezniük: márpedig ez sohasem fordul elő; az emberek szellemi tulajdonságai legalább annyira különböznek egymástól, mint arcvonásaik. Számtalan ember legalább annyira különbözik a többitől, mint amennyire az ember különbözik egy lótól vagy egy kutyától. Miféle egyezést, miféle hasonlóságot találunk egyes emberek között? Micsoda végtelen távolság tátong egy Locke, egy Newton lángesze és egy paraszt, egy hottentotta, egy lapp esze között?

Az ember a többi állattól csak szervezeténél fogva különbözik; ennek révén olyan hatásokat tud kelteni, melyekre amazok képtelenek. Az emberi egyedek szerveinek változatosságából elégséges módon magyarázhatjuk azo-

kat a különbségeket, melyek a szelleminek nevezett képességek tekintetében megfigyelhetők közöttük. E szervek kisebb- vagy nagyobbfokú kifinomultsága, a vér heve, a fluidumok lobbanékonysága, a rostok és idegek rugalmassága vagy merevsége szükségképpen végtelen változatosságot idéz elő az emberek szellemében. Az emberi szellem a gyakorlat, a megszokás, a nevelés következtében fejlődik ki, s emelkedik a környező lények fölé; a műveletlen és tapasztalatlan ember éppúgy meg van fosztva az észtől és a cselekvési készségtől, mint az oktalan állat. Az ostoba ember szervei nehézkesen működnek, agya nehezen mozdítható, vére lassan kering az ereiben; az eszes ember szervei finomak, rugalmasak, igen gyorsan érzékelnek, agya sebesen működik; a tudós agya és érzékszervei az őt foglalkoztató tárgyak hosszas vizsgálata során megfelelő gyakorlatra tettek szert.

A műveltség, a tapasztalat, a józan ész híján szűkölködő ember nem méltóbb-e a megvetésre és a gyűlöletre, mint akár a legalantasabb féreg vagy a legvérengzőbb vadállat? Akad-e a természetben gyalázatosabb lény egy Tiberiusnál, egy Nerónál, egy Caligulánál? Az emberiség ama tönkretevőinek lelke, akik „hódítók" néven ismeretesek, tiszteletre méltóbb-e a medvék, az oroszlánok, a párducok lelkénél? Vannak-e a világon megvetésre méltóbb állatok a zsarnokoknál?

Az ember kiválóságának cáfolata

Az emberi különcködések az értelem szemszögéből nézve hamarosan megsemmisítik azt a felsőbbséget, amelyet az ember oly önkényesen bitorol magának a többi állattal

szemben. Mily sok állat van, amely több gyöngédségről, megfontoltságról és értelemről tesz tanúságot, mint az az állat, amely különösképpen értelmesnek mondja magát! Vannak-e a gyakran elnyomott és rabszolgasorsban sínylődő emberek között olyan jól megszervezett társadalmak, mint amilyen a hangyáké, a méheké vagy a hódoké? Láttak-e valaha egyazon fajtához tartozó vadállatokat, amint valamely sík mezőn összegyülekeztek, hogy kölcsönösen marcangolják és céltalanul elpusztítsák egymást? Tapasztalhatunk-e közöttük vallásháborúkat? Az állatoknak más fajtájú állatokkal szemben tanúsított kegyetlenségét az éhség, a táplálkozás szükséglete magyarázza; az ember ember iránti kegyetlenségének indítéka nem más, mint urainak hiúsága és felháborító balítéleteinek ostobasága.

Azok a bölcselkedők, akik azt képzelik s azt akarják elhitetni velünk, hogy a világon minden az emberért van, ugyancsak zavarba esnek, ha megkérdik tőlük, vajon mennyiben mozdíthatják elő az ember jólétét a kártékony állatok, melyek állandóan megzavarják életünket. Miféle érzékelhető haszon származik az istenek barátja számára, ha megmarja a vipera, megcsípi a szúnyog, felfalják a férgek, darabokra szaggatja a tigris stb? Vajon ezek az állatok nem éppoly joggal gondolják-e, mint a mi teológusaink az ellenkezőjét, hogy az ember őértük van?

Keleti mese

Bagdad közelében egy szent hírű remete morzsolgatta békés napjait kellemes magányában. A környék lakosai, hogy imáiba foglalja őket, mindennap buzgón ellátták

élelemmel és ajándékokkal. A szent ember nem győzött hálát adni istennek azokért a jótéteményekért, amelyekkel gondoskodása elhalmozta. „Ó, Allah – mondogatta –, mily kimondhatatlan gyöngédséggel bánsz szolgáiddal! Ugyan mit tettem én, hogy kiérdemeljem azokat a javakat, melyeket nagylelkűséged osztályrészemül juttat! Ó, egeknek ura! ó, természetnek atyja! miféle hódolattal dicsérhetném méltóképpen atyai bőkezűségedet és gondoskodásodat! Ó, Allah! mily nagy a te jóságod az emberek gyermekei iránt!" Hálával eltelt remeténk fogadalmat tett, hogy hetedszer is elzarándokol Mekkába. A háború, mely akkoriban a perzsák és a törökök között dúlt, nem tudta eltéríteni jámbor szándékának végrehajtásától. Az istenbe vetett bizalommal eltelve felkerekedik tehát; tiszteletet parancsoló öltözékének biztos védelme alatt bántatlanul áthalad az ellenségeskedő seregek csapatai között; egyáltalán nem zaklatják, ellenkezőleg, léptennyomon tapasztalja a szemben álló katonák tiszteletének jeleit. Végül elhatalmasodik rajta a fáradtság, s kénytelen menedéket keresni a nap perzselő sugarai elől; letelepszik egy pálmaliget frissítő árnyékába: a fák gyökereit tiszta vízű patak öntözi. E magányos helyen, melynek békéjét csak a víz csobogása és a madarak csicsergése törte meg, isten szolgája nemcsak bűvös nyugalmat, hanem nagyszerű táplálékot is talált; csak a kezét kellett kinyújtania, hogy leszedje a datolyát és a többi kellemes ízű gyümölcsöt; a patak vizével szomját oltotta; majd pedig selyemzöld pázsit hívogatta, édes pihenést kínálva neki; miután felébredt, elvégezte a rituális mosakodást; s örömteli szívvel így kiáltott fel: „Ó, Allah! mily nagy a te jóságod az emberek gyermekei iránt!" Jóllakva, felfrissülten, megerősödve és vidáman folytatja szent embe-

rünk az útját; egy ideig gyönyörű vidéken halad, ahol csak virágos halmok, tarka rétek, gyümölcstől roskadozó fák tárulnak a szeme elé. A látványtól elérzékenyülten újra meg újra dicséri a gondviselés ajándékozó kezét és nagylelkűségét, mely mindenütt az emberiség boldogságán munkálkodik. Kissé távolabb, néhány meredek hegy magasodik az útjába; s amint felér a csúcsra, hirtelen ijesztő látványt pillant meg; megdöbben. Végtelen síkságot lát, amelyet a tűz és a vas pusztítása teljesen letarolt; több mint százezer holttest borítja a földet, siralmas jeleként annak, hogy néhány nappal ezelőtt véres csata dúlt ezen a helyen. A sasok, a keselyűk, a hollók és a farkasok kedvükre lakmároztak a szerteszét heverő hullákból. A látvány borús gondolatokat ébreszt zarándokunkban; az ég pedig különleges kegyként megadja neki azt a képességet, hogy megértse az állatok nyelvét; s hirtelen meghall egy farkast, amint torkig jóllakva emberhússal, örvendezve így kiált fel: „Ó, Allah! mily nagy a te jóságod a farkasok gyermekei iránt! Bölcs előrelátásod megzavarta a gyűlöletes és számunkra oly veszedelmes emberek elméjét. A teremtményeid fölött vigyázó szemmel őrködő gondoskodásod jóvoltából nemünk e pusztítói egymás torkának esnek, s nekünk pedig fejedelmi lakomát szolgáltatnak. Ó, Allah! mily nagy a te jóságod a farkasok gyermekei iránt!"

Mi a lélek? Nem tudjuk. Ha ez az állítólagos lélek más szubsztanciából volna, mint a test, akkor egyesülésük lehetetlenség volna

A felsőbbrendűség, melyet az emberek a többi állattal szemben sajátjuknak mondanak, főleg azon a véleményen alapszik, hogy csakis az embernek van halhatatlan lelke. De mihelyt megkérdezzük őket, hogy mi is ez a lélek, dadogni kezdenek. Valami ismeretlen szubsztancia – válaszolják –, a testüktől különálló titokzatos erő, valami szellem, amelyről fogalmuk sincsen. Ha feltesszük nekik a kérdést, hogy miképpen egyesülhet kiterjedéssel bíró és anyagi testükkel ez a szellem, amelyet, miként istenüket, kiterjedés nélkülinek tartanak, így válaszolnak: ők erről mit sem tudnak, ez a dolog rejtély számukra, ez az egyesülés isten mindenhatóságának műve. Íme, ilyen világos fogalmakat alkotnak az emberek maguknak arról a rejtett vagy inkább képzeletbeli szubsztanciáról, amelyet minden cselekedetük mozgatójának mondanak.

Ha a lélek a testtől lényegileg különböző szubsztancia, ha a testtel semmiféle kapcsolatban sem lehet, akkor egyesülésük nem rejtély, hanem egyszerűen lehetetlenség. Egyébként e léleknek, lévén a testtől lényegileg különböző, szükségszerűen másképp kellene hatnia; s mégis azt látjuk, hogy a test által érzékelt mozgások hatást gyakorolnak erre az állítólagos lélekre, s hogy ez a lényegénél fogva különböző két szubsztancia mindig összhangban működik. Mondhatjátok, maga ez a harmónia is rejtély; mire azt vetem ellen, hogy nem látom a lelkemet, csak a testemet; hogy csak ez a test érez, gondolkodik, ítél, szenved és élvez, s hogy minden képessége önnön mechanizmusának vagy felépítésének szükségszerű okozata.

A lélek léte képtelen feltételezés, s egy halhatatlan lélek léte még képtelenebb feltételezés

Jóllehet az emberek képtelenek akárcsak a leghalványabb fogalmat alkotni maguknak a lelkükről vagy az őket éltető állítólagos szellemről, mégis meg vannak győződve, hogy ez az ismeretlen lélek mentes a haláltól; holott minden azt igazolja, hogy nem érezhetnek, nem gondolkodhatnak, nem alkothatnak fogalmakat, nem élvezhetnek és nem szenvedhetnek, csak az érzékek vagy a test anyagi szervei révén. Még ha feltételezzük is ennek a léleknek a létezését, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ez a lélek teljességgel a testtől függ, s vele együtt szenvedi el mindama viszontagságokat, amelyek a test osztályrészéül jutnak; ennek ellenére azt képzelik, hogy természeténél fogva semmiben sem hasonló a testhez; hogy e test segítsége nélkül is képes cselekedni és érezni; egyszóval azt állítják, hogy ez a lélek, a testtől megfosztva és az érzékszervektől elválasztva is élhet, élvezhet, szenvedhet, jól érezheti magát vagy küszködhet keserves gyötrelmekkel. A képtelen feltételezések ilyen szövevényére alapozzák a *lélek halhatatlanságáról* szóló csodálatos nézeteket.

Ha megkérdezem, miért tartják halhatatlannak a lelket, így válaszolnak: azért, mert az ember természeténél fogva vágyik a halhatatlanságra és az örök életre. De hát, vetettem ellen, ha nagyon erősen kívánunk valamit, az elegendő-e ahhoz, hogy ez a kívánság teljesüljön is? Miféle furcsa logika alapján jelentik ki egyesek, hogy valamely dolog elkerülhetetlenül bekövetkezik csak azért, mert hőn óhajtják, hogy bekövetkezzék? Vajon az emberek képzeletszülte vágyai mércéi a valóságnak? Azt

mondjátok, a túlvilági élet kellemes reményétől megfosztott istentelenek kívánják a megsemmisülést. Nos jó! de e vágy alapján nem képzelhetik-e éppoly jogosan, hogy megsemmisülnek, mint amilyen jogosan ti képzelitek, hogy örökké fogtok élni, csak azért, mert így kívánjátok?

Nyilvánvaló, hogy az ember egészen meghal

Az ember egészen meghal. Mi sem nyilvánvalóbb bárki számára, akinek van egy csepp józan esze. Az emberi test a halál után nem egyéb, mint érzéketlen tömeg, amely képtelen előidézni ama mozgásokat, melyek összessége teszi az életet; nincs benne keringés, nem lélegzik, nem emészt, nem beszél, nem gondolkodik. Azt mondják, hogy ekkor a lélek elvált a testtől. De azzal, hogy a senki által sem ismert lélek az élet alapja, nem mondanak semmit, hacsak azt nem, hogy az érzékelhetetlen mozgások rejtett alapja egy ismeretlen erő. Mi sem természetesebb és egyszerűbb, mint az, hogy a halott ember többé nem él; s mi sem hóbortosabb dolog, mint azt hinni, hogy a halott ember még él.

Nevetünk egyes népek együgyűségén, melyek a halottak mellé élelmiszereket temetnek, abban a hitben, hogy azok hasznosak és szükségesek lesznek nekik a másvilágon. Vajon nevetségesebb és képtelenebb dolog-e azt hinni, hogy az emberek esznek a haláluk után, mint azt képzelni, hogy gondolkodnak, kellemes vagy kellemetlen képzeteket alkotnak, élveznek, szenvednek, bánják földi tetteiket, vagy örülnek, miután már felbomlottak és porrá váltak azok a szerveik, amelyek érzeteket és gondolatokat kelthetnek bennük? Azt mondani, hogy az emberek

lelke boldog vagy boldogtalan lesz a test halála után, azzal a kijelentéssel egyenlő, hogy az emberek képesek látni szem nélkül, hallani fül nélkül, ízlelni íny nélkül, szagolni orr nélkül, tapintani kéz és bőr nélkül. Mégis egyes nemzetek, melyek nagyon is értelmeseknek hiszik magukat, ilyen nézeteket vallanak!

Megcáfolhatatlan érvek a lélek szellemi természete ellen

A lélek halhatatlanságának dogmája azt feltételezi, hogy a lélek egyszerű szubsztancia, egyszóval szellem; én erre mindig azt kérdezem, hogy mi a szellem. A válasz ez: „Kiterjedés nélküli, romolhatatlan szubsztancia, amelynek semmi köze sincs az anyaghoz." De ha ez így van, akkor hogyan születik ez a lélek, hogyan növekszik, hogyan erősödik, összhangban a testtel?

Mindeme kérdésekre azt válaszolják, hogy ez rejtély, hogy semmit sem értetek belőle. De ha semmit sem értetek belőle, hogyan beszélhettek igenlő értelemben egy olyan dologról, amelyről képtelenek vagytok bármilyen fogalmat alkotni magatoknak? Ha hinni vagy állítani akartok valamely dolgot, ahhoz legalább azt kellene tudnotok, hogy mi is az, amit hisztek vagy állítotok. Anyagtalan lelketek létezésében hinni, vagyis meggyőződve lenni egy olyan dolog létezése felől, amelyről lehetetlen bármiféle valóságos fogalmat alkotni, nem egyéb, mint szavakban hinni anélkül, hogy bárminő értelmet tudnátok hozzájuk kapcsolni; azt állítani, hogy az a bizonyos dolog olyan, amilyennek ti mondjátok, nem egyéb, mint az őrültségnek vagy a hiúságnak a teteje.

A természetfölötti okok, melyeket a teológusok szüntelenül segítségül hívnak, képtelenségek

Hát nem furcsán okoskodnak a teológusok? Ha nem tudják megtalálni a dolgok természetes okait, más okokat keresnek, és *természetfölöttieknek* nevezik el őket; szellemeket, okkult okokat, megmagyarázhatatlan közegeket, vagy inkább puszta szavakat agyalnak ki, s ezek sokkal homályosabbak, mint azok a dolgok, amelyeket próbálnak megfejteni. Maradjunk csak meg a természet keretei között, ha számot akarunk adni magunknak a természeti jelenségekről; vessük el az érzékszerveink által felfoghatatlan, túlságosan finom okokat; s legyünk meggyőződve róla, hogy a természetből kilépve sohasem találunk megoldást a természet nyújtotta problémákra.

Ha magának a teológiának a hipotéziséből indulunk ki, mely szerint az anyagot egy mindenható erő mozgatja, mi jogon tagadják meg a teológusok istenüktől azt a hatalmat, hogy megadhassa ennek az anyagnak a gondolkodás képességét? Vajon nehezebb lett volna-e neki olyan anyagkombinációkat teremteni, amelyekből gondolkodás jön létre, mint szellemeket, amelyek gondolkodnak? Ha gondolkodásra képes anyagot tételezünk fel, akkor legalább valamilyen fogalmat alkothatunk a gondolkodás alanyáról, vagy arról, ami gondolkodik bennünk; de ha a gondolkodást egy anyagtalan lénynek tulajdonítjuk, akkor kénytelenek vagyunk a leghalványabb fogalmat alkotni róla.

Nem igaz, hogy a materializmus megszégyenítő az emberiségre nézve

Azt vetik szemünkre, hogy a materializmus puszta géppé alacsonyítja az embert; s ezt megszégyenítőnek tartják az egész emberiségre nézve. De vajon megtisztelőbb-e az emberiség számára, ha azt mondjuk, hogy az ember egy olyan szellem, egy olyan *nem tudni, micsoda* titkos indítékai nyomán cselekszik, amely érthetetlen módon irányítja?

Könnyen belátható, hogy a *szellemnek* az anyag, a léleknek a test fölötti állítólagos felsőbbségét csakis a lélek természete felőli tudatlanság sugallja, ugyanakkor az emberek számára sokkal megszokottabb az anyag vagy a test, melyet ismerni vélnek, s melyről azt hiszik, felkutatták a rugóit; holott testünk legegyszerűbb mozdulatai is éppoly nehezen megmagyarázhatók a vizsgálódó ember számára, mint a gondolkodás.

Folytatás

Mindezeknek az embereknek a szellemi szubsztancia iránti megbecsülését nem más indíték magyarázza, mint az, hogy képtelenek ezt a szubsztanciát értelmes módon meghatározni. Metafizikusaink megvetését az anyag iránt csak magyarázhatjuk, hogy *a megszokás szüli a megvetést.* Midőn azt mondják, hogy *a lélek kiválóbb és nemesebb a testnél,* nem mondanak semmit, hacsak azt nem, hogy amit egyáltalán nem ismernek, az szükségképp sokkal szebb, mint az. amiről van valami halvány fogalmuk.

A túlvilági élet hittétele csak azoknak fontos, akik az emberek hiszékenysége révén hasznot húznak belőle

Szüntelen azzal büszkélkednek nekünk, hogy milyen fontos és hasznos a túlvilági élet hittétele; mint mondják, akkor is hasznos, ha nem volna igaz, mert kedvezően befolyásolja az embereket és az erényre sarkallja őket. De valóban igaz-e az, hogy e dogma hatására az emberek bölcsebbekké és erényesebbekké válnak? Azok a nemzetek, amelyekben él ez az elképzelés, példamutatóak-e erkölcseiket és viselkedésüket tekintve? A látható világ nem kerekedik-e mindig a láthatatlan világ fölé? Ha azok, akik az emberek tanítására és kormányzására hivatottak, maguk is felvilágosodottak és erényesek lennének, akkor a realitások talaján állva sokkal jobban betölthetnék tisztüket, mint a haszontalan ábrándok felhasználása révén; de a törvényhozók – ravaszok, nagyravágyók és romlottak lévén – mindenütt egyszerűbbnek vélték, ha a nemzeteket mesékkel elaltatják, ahelyett, hogy az igazságra tanítanák, kifejlesztenék elméjüket, érzékelhető és valóságos indítékokkal sarkallnák az erényre, és ésszerű módon kormányoznák őket.

A teológusoknak nyilván megvolt az elégséges okuk arra, hogy a lelket anyagtalanná tegyék; szükségük volt a lelkekre és az ábrándképekre, hogy benépesítsék azokat a képzeletbeli vidékeket, amelyeket a másvilágban felfedeztek. Az anyagi természetű lélek, a testhez hasonlóan, nem volna mentes a felbomlástól. Márpedig ha az emberek meg volnának győződve, hogy életükkel együtt minden elpusztul szükségképpen, akkor a túlvilág geográfusai nyilvánvalóan elveszítenék a jogukat arra,

hogy a lelkeket e túlvilági életre kalauzolják; s nem húznának semmilyen hasznot sem a reménységből, melyet keltenek bennük, sem a rettegésből, melyet nagy gonddal ébren tartanak. A jövőnek semmiféle valóságos haszna nincs ugyan az emberek számára, viszont annál nagyobb hasznát látják azok, akik az embereket a jövő felé terelgetik.

Nem igaz, hogy a túlvilági élet hittétele vigaszt nyújt; de még ha vigaszt nyújtana is, akkor sem következnék belőle, hogy igaz

„De vajon – vetik ellen egyesek – a lélek halhatatlanságának hittétele nem nyújt-e vigaszt az embereknek, akik gyakran nagyon szerencsétlenek ezen a földön? S ha illúzió, nem édes és kellemes legalább? Nem jótétemény-e az ember számára a hit, hogy túlélheti önmagát, s egy napon olyan boldogságban részesülhet, amelyet nem élvezhetett a földön?" Szegény halandók! hiszen ily módon óhajaitokat az igazság mércéjévé teszitek! Szeretnétek örökké élni és boldogabbak lenni, s ebből a kívánságból arra a következtetésre juttok, hogy valóban mindig élni fogtok, s hogy boldogabbak lesztek egy ismeretlen, mint az ismert világban, mely gyakran csak kínszenvedést tartogat számotokra!

Hagyjátok hát itt sajnálkozás nélkül ezt a világot, mely legtöbbeteknek jóval több gyötrelmet okoz, mint örömet. Nyugodjatok bele a végzet rendelésébe, mely nem akarja, hogy a többi élőlénytől eltérően mindig éljetek. De hát mi lesz belőlem? kérded tőlem, ó, ember!... Az, ami évmilliók óta voltál. *Nem tudni, micsoda* voltál a múltban; szánd el magad, hogy egy adott percben ugyanazzá

válj: térj vissza békésen abba az egyetemes otthonba, amelyből mostani formádban, tudtodon kívül, kiléptél, múlj ez zokszó nélkül, mint a téged körülvevő összes élőlények.

Szüntelenül azt ismételgetik nekünk, hogy a vallási fogalmak végtelen vigaszt nyújtanak a boldogtalanok számára; azt állítják, a lélek halhatatlanságának és egy boldogabb életnek a gondolata igen alkalmas arra, hogy felemelje az ember szívét, s támasza legyen a földön rázúduló csapások közepette. A materializmus viszont, mint mondják, lesújtó, kétségbeejtő rendszer, amely lealacsonyítja az embert, amely lesüllyeszti az oktalan állatok szintjére, amely megtöri bátorságát, amely csak a szörnyű megsemmisülés távlatát tárja elé, s ezzel kétségbeesésbe taszíthatja, öngyilkosságba kergetheti, ha szenved ezen a földön. A teológusok nagy művészete abban áll, hogy egy szájból fújnak meleget is, hideget is, elszomorítanak és megvigasztalnak, rettegést keltenek és megnyugtatnak.

A teológia koholmányai szerint a túlvilági élet tájai boldogak vagy szerencsétlenek. Nincs nehezebb dolog, mint méltóvá lenni a boldogság honára; mi sem könnyebb, mint a gyötrelmek színhelyére kerülni, melyet az istenség örök haragjának szerencsétlen áldozatai részére készít. Azok, akik a túlvilági élet gondolatát oly édesnek és kellemesnek tartják, elfelejtették talán, hogy ez a másvilági élet gyötrelmekkel jár együtt a halandók legnagyobb része számára? Vajon a teljes megsemmisülés gondolata nem összehasonlíthatatlanul jobb-e egy olyan öröklét gondolatánál, melyben nincs más, csak szenvedés és *fogak csikorgatása?* A félelem attól, hogy nem *leszünk* mindig, mennyivel leverőbb annál a tudatnál, hogy nem *voltunk* mindig? A megszűnéstől való félelem csak a

képzelet számára valóságos rossz; egyedül a képzelődés szülte a túlvilági élet dogmáját.

Ó, keresztény teológusok! azt mondjátok, egy boldogabb élet gondolata derűs; ebben egyetértünk; nincs senki, aki ne vágyna olyan életre, amely kellemesebb és biztonságosabb, mint amilyenben itt, a földön része van. De ha a paradicsom csábító, akkor el kell ismernetek, hogy a pokol borzalmas. A mennyországot nagyon nehéz, a poklot nagyon könnyű kiérdemelni. Nem ti mondjátok, hogy a boldogok hona felé *keskeny* és keserves út vezet, a kárhozat tájai felé pedig *széles?* Nem ti hangoztatjátok unos-untalan, hogy *kevesen vannak a kiválasztottak, és sokan az elkárhozottak?* Hogy az emberek megmeneküljenek a kárhozattól, nincs-e szükségük a kegyelemre, amelyet a ti istenetek csak keveseknek juttat? Nos, én azt mondom nektek, hogy ezek a gondolatok egyáltalán nem vigasztalók; azt mondom, hogy inkább szeretnék egyszer s mindenkorra megsemmisülni, mint örök időkön át égni; azt mondom, hogy az állatok sorsa kívánatosabbnak tűnik számomra, mint a kárhozottaké; azt mondom, hogy megvan a véleményem az olyan istenről, aki – bár mindenkit részesíthetne benne – csak a kedvenceit szerencsélteti kegyelmével s aki engedi, hogy az összes többiek az örök kínszenvedés osztályosai legyenek. Csak a vak lelkesedés és az őrültség okozhatja, hogy valaki egy nyilvánvaló és megnyugtató rendszerrel szemben többre becsüljön valószínűtlen feltevéseket, amelyek bizonytalanságot és kétségbeejtő félelmet keltenek benne.

Minden vallási elv a képzelet szülötte. A benső vallásosság csak a meggyökeresedett szokás következménye. Isten nem egyéb, mint ábrándkép, s a ráruházott tulajdonságok egymást teszik lehetetlenné

A vallási elvek mind tisztára a képzelet birodalmába tartoznak, amelyhez a tapasztalásnak és az okoskodásnak soha semmi köze nem volt. Nagy nehézségekbe ütközik megcáfolásuk, hiszen a képzelet, mely az őt befolyásoló és éltető ábrándképekkel foglalkozik, képtelen józanul gondolkodni. Aki az ész fegyverével harcol a vallás és a fantomok ellen, ahhoz az emberhez hasonlatos, aki karddal próbálja megölni a szúnyogokat; mihelyt feléjük vág, a szúnyogok és az ábrándképek röpködni kezdenek, majd visszaszállnak arra a helyre, ahonnan elűzni vélték őket.

Mihelyt valaki visszautasítja a teológiának isten létéről szóló érveit, nyomós bizonyítékaival valami benső *vallásosságot* szegeznek szembe, az emberben rejlő mélységes meggyőződést, legyőzhetetlen hajlamot, amely akarva-akaratlan felkelti benne egy mindenható lénynek – az emberi lélekből teljesen ki nem irtható – gondolatát, mit kénytelen elismerni, a vele szemben felsorakoztatott legerősebb bizonyítékok ellenére is. De ha elemezni kezdjük ezt a benső vallásosságot, melynek oly nagy jelentőséget tulajdonítanak, azt találjuk, hogy nem egyéb, mint egy meggyökeresedett szokás következménye, mely, szemet hunyván a legmeggyőzőbb bizonyítékok fölött, az emberek legtöbbjét, sőt gyakran még a legfelvilágosodottabb elméket is, a gyermekkor balítéleteihez vezeti vissza. Mit tehet ez a *benső vallásosság*, vagy ez a kevéssé megalapozott meggyőződés a nyilvánvaló bizonyosság ellen,

mely szerint mindaz, ami ellentmondást rejt magában, egyáltalán nem létezhetik? . . .

Mint nyomatékosan kijelentik nekünk, nincs bebizonyítva, hogy isten nem létezik. Holott mi sem jobban bebizonyított dolog, abból ítélve, amit az emberek mondottak mind a mai napig, nevezetesen: hogy ez az isten ábrándkép, melynek létezése teljességgel lehetetlen, hogy egy lény, minden kétséget kizáró bizonyossággal, nem egyesíthet magában olyan eltérő, ellentmondásos, összeegyeztethetetlen tulajdonságokat, mint amilyenekkel a föld minden vallása felruházza az istenséget. Vajon a teológus istene, hasonlatosan a deista istenéhez, nem olyan ok-e nyilvánvalóan, amely összeférhetetlen a neki tulajdonított okozatokkal? Bárhogyan nézzük is a dolgot, vagy egy más istent kell feltalálni, vagy pedig el kell ismerni, hogy az az isten, amellyel annyi évszázad óta hitegetik a halandókat, egyszersmind nagyon jó és nagyon rosszindulatú, nagyon hatalmas és nagyon gyenge, változhatatlan és változó, teljességgel híján van mind az értelemnek, mind a tervszerűségnek, mind az eszközöknek, barátja a rendnek, és engedi a rendetlenséget, nagyon igazságos és nagyon igazságtalan, nagyon ügyes és nagyon ügyetlen. Végül, nem kényszerülünk-e beismerni, hogy lehetetlenség összhangba hozni egy olyan lény egymástól eltérő tulajdonságait, amelyről egyetlen szót sem ejthetünk a legnyilvánvalóbb ellentmondások nélkül? Mihelyt valaki akárcsak egy tulajdonsággal fel akarja ruházni az istenséget, kijelentése azonnal ellentmondásba kerül azokkal az okozatokkal, melyeket ennek a bizonyos oknak tulajdonítanak.

Minden vallás olyan kiagyalt rendszer, mely arra való, hogy az ellentmondásokat hittitkok segítségével egyeztesse össze

A teológiára joggal illik az a meghatározás, hogy az *ellentmondások tudománya.* Minden vallás olyan kiagyalt rendszer, mely arra való, hogy összeegyeztesse az összeegyeztethetetlen fogalmakat. A megszokás és a megfélemlítés segítségével sikerült életben tartani a legnagyobb képtelenségeket, még akkor is, ha azok tarthatatlansága napnál világosabban beigazolódott. A vallások ellen könnyű harcolni, de nagyon nehéz kiirtani őket. Az ész tehetetlen a megszokással szemben, mely, mint mondják, *második természetté* válik. Sok – egyébként értelmes – ember van, aki miután alapos vizsgálat alá vette hitének roskadozó alapjait, újra csak visszatér hozzájuk, a legnyilvánvalóbb megfontolások ellenére is.

Ha panaszkodunk, hogy semmit sem értünk a vallásból, hogy lépten-nyomon felháborító képtelenségekbe botlunk, hogy lehetetlenségeket tapasztalunk, azt vetik ellenünk, hogy alkalmatlanok vagyunk bármit is felfogni a vallás igazságaiból; hogy az ész eltéved, s megbízhatatlan kalauzolása csak arra jó, hogy vesztünket okozza; továbbá azzal nyugtatnak meg bennünket, hogy *ami értelmetlenség az emberek szemében, az bölcsesség az isten szemében,* akinek semmi sem lehetetlenség. Végül, hogy egyetlen szóval megszüntessék a teológia által útonútfélen támasztott megoldhatatlan nehézségeket, azt mondják nekünk, hogy ezek hittitkok.

A hittitkok képtelenségek és haszontalanságok, melyek egyedül a papok érdekeit szolgálják

Mi a hittitok? Közelebbről szemügyre véve a dolgot, hamarosan megállapítom, hogy a hittitok sohasem más, mint ellentmondás, kézzelfogható képtelenség, nyilvánvaló lehetetlenség, amelynek alázatos elfogadására a teológusok rá akarják venni az embereket; egyszóval, hittitok az, amit lelki kalauzaink nem tudnak megmagyarázni nekünk.

A vallás szolgái számára kedvező az, ha a népek semmit sem értenek abból, amit tanítanak nekik. Az ember képtelen megvizsgálni azt, amit nem ért: ha nem lát semmit, kénytelen hagyni, hogy vezessék. Ha a vallás világos volna, a papoknak nem volna annyi tennivalójuk ezen a földön.

Nincs vallás hittitok nélkül; ez lényegéhez tartozik; a hittitkok, rejtélyek nélküli vallás magával a vallás fogalmával áll ellentmondásban. Az az isten, aki a természeti vallás, a teizmus vagy a deizmus alapját alkotja, a legnagyobb rejtély az olyan ember számára, aki foglalkozni akar vele.

Folytatás

A világ összes kinyilatkoztatott vallásai tele vannak titokzatos dogmákkal, érthetetlen elvekkel, meghökkentő történetekkel, hihetetlen csodákkal, melyeket nyilvánvalóan azért agyaltak ki, hogy megzavarják az emberek értelmét. Minden vallás egy rejtett istent hirdet, melynek lényege titok; következésképpen viselkedését éppoly

nehéz felfogni, mint a lényegét. Az istenség mindig homályos és titokzatos módon nyilatkozik ki mindama vallásokban, melyeket földünk különböző részein alapított. Ez az istenség csak azért fedi fel magát mindenütt, hogy titkokat közöljön az emberekkel, vagyis hogy figyelmeztesse a halandókat: megkívánja tőlük, hogy higgyenek azokban az ellentmondásokban, azokban a lehetetlenségekben, azokban a dolgokban, amelyekhez képtelenek bármilyen konkrét gondolatot hozzákapcsolni.

Minél több hittitokkal terhes egy vallás, annál több hihetetlen dologgal traktálja az emberek szellemét, annál több joga van foglalkoztatni a képzeletüket, mely állandó táplálékot merít belőle. Minél homályosabb egy vallás, annál istenibbnek hat, vagyis annál inkább megfelel egy olyan rejtett lény természetének, amelyről senkinek sincs fogalma.

A tudatlanság sajátja az, hogy a világossal, az egyszerűvel és az igazzal szemben többre becsüli az ismeretlent, a rejtettet, a meséset, a csodálatosat, a hihetetlent, sőt a retteneteset is. Az igaz sohasem ad olyan lendületet a képzeletnek, mint a koholmány, amelyet mindenki a saját kénye-kedve szerint formál. A közönséges ember leghőbb vágya, hogy meséket hallgasson; a papok és a törvényhozók, miután feltalálták a vallásokat és kiagyalták a hittitkokat, saját hasznukra fordították őket. Révükön rajongókat, asszonyokat, tudatlanokat gyűjtöttek maguk köré. Az efféle emberek beérik az olyan magyarázatokkal, melyeket képtelenek ellenőrizni; az egyszerű és az igaz szeretete csak ama kevesekben lelhető meg, akiknek képzeletét a tanulás és az elmélkedés szabályozza.

Egy falu lakosai akkor a legelégedettebbek a papjuk-

kal, ha az bőven kever latin szavakat prédikációjába. A tudatlanok mindig azt képzelik, hogy aki számukra érthetetlen dolgokról beszél nekik, az ügyes és hozzáértő ember. Íme, ez az igazi alapja a népek hiszékenységének és vezetőik tekintélyének.

Folytatás

Ha valaki azért szól az emberekhez, hogy titkokat közöljön velük, az ad és visszavesz, beszél, de nem akarja, hogy értsék. Aki rébuszokban beszél, az vagy kedvét akarja lelni az okozott zűrzavarban, vagy érdekből nem fejezi ki magát elég világosan. Minden titok bizalmatlanságra, tehetetlenségre és félelemre vall. Az uralkodók és tanácsadóik a titokzatosság fátylába burkolják terveiket, nehogy ellenségeik megismerjék és keresztülhúzzák számításaikat. Egy jóságos isten vajon kedvét lelheti teremtményei zavarában? Egy isten, akinek hatalmával semmi a világon nem tud szembeszegülni, vajon félhet-e attól, hogy az emberek beleártják magukat elgondolásaiba? Mi érdeke fűződhetik hát ahhoz, hogy talányokkal és rejtélyekkel traktál bennünket?

Azt mondják, hogy az ember természetének gyengesége folytán képtelen bármit is megérteni isten dolgaiból, melyek nem egyebek számára, mint érthetetlen titkok szövevényei; következésképp egy titkokkal teli vallás éppoly felfoghatatlan számára, mint az ékesszóló beszéd egy juhnyáj számára.

Az egyetemes istennek ki kellett volna nyilatkoztatnia egy egyetemes igazságot

Az istenség oly kevéssé egyöntetű módon nyilatkozott meg földünk különböző vidékein, hogy vallás dolgában az emberek gyűlölködő vagy megvető szemmel sandítanak egymásra. A különféle felekezetek kölcsönösen nevetségesnek és ostobának tartják egymást; az egyik vallás legszentebb titkai a másik vallás számára köznevetség tárgyai. Isten, ha már megnyilatkozott az emberek előtt, annyit megtehetett volna, hogy egyazon nyelven szól valamennyihez; megmenthette volna tökéletlen szellemüket attól, hogy zavarodottan keressék, vajon melyik vallás származott valóban tőle, vagy melyik kultusz a valóban kedves számára.

Az egyetemes istennek egyetemes vallást kellett volna kinyilatkoztatnia. Miféle végzet okozza, hogy annyiféle vallás van a földön? Melyik az igazi a sok közül, melyek mindegyike azt tartja, hogy ő az, a többi pedig mind hamis? Joggal hisszük, hogy egyikük sincs ilyen megkülönböztetett helyzetben; a vélemények megoszlása és összeütközése vitathatatlan jele a kiindulópontul szolgáló elvek bizonytalanságának és homályosságának.

Minden vallást nevetségessé tesznek azok az ellentétes és ugyancsak értelmetlen hiedelmek, melyeket a különféle vallások hívei hangoztatnak

Az értelmes ember szemében mi sem nevetségesebb, mint az, ahogyan a különféle, de egyformán értelmetlen

vallások hívei egymást megítélik. A keresztény azt tartja, hogy a *Korán,* vagyis a Mohamed által hirdetett isteni kinyilatkoztatás, arcátlan álmodozások és az istenséget sértő koholmányok szövevénye. A mohamedán *bálványimádónak* és *kutyának* becsmérli a keresztényt; csak képtelenségeket lát a vallásában; azt képzeli, joga van elfoglalni országát, és karddal a kezében kényszeríteni saját isteni prófétája vallásának elfogadására; főleg arról van meggyőződve, hogy nincs istentelenebb és esztelenebb dolog, mint egy embert imádni, vagy hinni a *Szentháromságban.* A protestáns keresztény, aki aggály nélkül imád egy embert és szilárdan hiszi a *Szentháromság* felfoghatatlan titkát, gúnyt űz a katolikus keresztényből, aki ráadásul az *átlényegülés* titkában is hisz; bolondnak, istentelennek és bálványimádónak tartja, mert térdre borul a kenyér előtt, melyben a világmindenség istenét véli látni. A legkülönfélébb felekezetekhez tartozó keresztények egyöntetűen ostobának tekintik a hinduk istenének, *Visnunak* a megtestesülését; azt hangoztatják, hogy az egyedül igaz megtestesülés *Jézusé,* a világmindenség istenének és egy ács feleségének a fiáé. A teista, aki az általa természetinek mondott vallás híve, megelégszik azzal, hogy elismer egy olyan istent, amelyről fogalma sincs, s nevet a világ valamennyi vallása által hirdetett összes más hittitkokon.

A deisták istene nem kevésbé ellentmondásos, nem kevésbé az ábrándok birodalmába tartozó, mint a teológusok istene

A deista így kiált nekünk: „Vigyázzatok, ne imádjátok a teológia komor és különös istenét, az enyém végtelenül bölcs és jóságos lény; az embernek atyja; a leggyöngédebb uralkodó, aki a világot eltölti jótéteményeivel." De, válaszolom én, nem látjátok, hogy ezen a világon minden meghazudtolja azokat a szép tulajdonságokat, amelyekkel felruházzátok isteneteket? A gyöngéd atya népes családjában csak szerencsétlenekre találok. Ennek az oly igazságos uralkodónak jogara alatt a bűn diadalmaskodik, és az erény szükséget szenved. Az általatok annyira dicsért és csak rajongástok szemüvegén keresztül látott jótétemények között a legkülönfélébb bajok egész tömegére bukkanok, melyek fölött makacsul szemet hunytok. Midőn pedig kénytelenek vagytok elismerni, hogy ez a ti jóságos istenetek, önmagával ellentmondásban, egyazon kézből osztja a jót s a rosszat, a papokhoz hasonlóan akarva-akaratlan a túlvilági élet tájaira utasíttok, hogy igazoljátok őt. Más istent találjatok ki hát, amelyik különbözik a teológia istenétől, a tiétek ugyanis nem kevésbé ellentmondásos, mint az. Vajon a jóságos isten, aki cselekszi vagy megengedi a rosszat, az igazságos isten, akinek birodalmában az ártatlanság oly gyakran üldözést szenved, a tökéletes isten, aki csak tökéletlen és nyomorúságos alkotásokat hoz létre, nos, ez az isten, egész magatartásával együtt, nem éppoly nagy titok-e, mint az isten emberré válásának misztériuma?

Pirulhattok – mondjátok szemrehányóan – embertársaitok helyett, akiket meg lehetett győzni arról, hogy

a világmindenség istene emberi alakot ölthetett és meghalhatott a kereszten Ázsia valamelyik zugában. Képtelenségnek tartjátok a Szentháromság kimondhatatlan hittitkát. Mi sem nevetségesebb szemetekben annál az istennél, aki kenyérré változik, és nap nap után tűri, hogy ezernyi különböző helyen megegyék? De vajon mindezek a hittitkok sérelmesebbek-e az ész számára, mint az emberek cselekedeteit megbosszuló és jutalmazó isten fogalma? Szerintetek az ember szabad vagy nem szabad? Istenteknek, ha van benne nyoma az igazságosságnak, sem az egyik, sem a másik esetben nem lenne szabad sem büntetni, sem jutalmazni az embert. Ha szabad, akkor isten tette lehetővé neki, hogy cselekedjék vagy ne cselekedjék; tetteinek tehát isten az eredendő oka; s midőn bünteti az embert cselekedeteiért, olyasmiért sújtja, amit az isteni engedély birtokában szabadon elkövethetett. Ha nem szabad, ha nem tehet másként, mint ahogy tesz, akkor vajon isten nem a legigazságtalanabbul jár-e el, midőn oly hibákért bünteti, amelyek elkerülése nem állott módjában?

Sok embernek valóban szöget ütnek a fejébe azok a képtelen részletek, amelyekkel a világ minden vallása tele van; de nincs bátorságuk elhatolni egészen a forrásig, ahonnan ezek a képtelenségek szükségképpen származnak. Nem látják, hogy egy olyan istentől, aki telve van ellentmondásokkal, furcsaságokkal, összeegyeztethetetlen tulajdonságokkal, aki felgyújtja és táplálja az emberek képzeletét, sohasem telt egyéb, mint az agyrémek hosszú sora.

Valamennyi isten a vadság korában keletkezett; minden vallás a tudatlanság, a babona, a durvaság antik emlékműve; a modern vallások tulajdonképpen a régi ostobaságok felújításai

Az emberek által imádott istenek egytől egyig a vadság korában keletkeztek; szemmel láthatóan az ostoba népek vagy a nagyravágyó és ravasz törvényhozók találták ki, az egyszerű és durva nemzetek pedig elfogadták őket, nem lévén sem elég eszük, sem elég bátorságuk érett elmével megvizsgálni azokat a tárgyakat, melyek imádására a megfélemlítés eszközeivel kényszerítették őket.

Ha közelebbről szemügyre vesszük azt az istent, akit a civilizáltabb nemzetek még manapság is imádnak, kénytelenek vagyunk megállapítani róla, hogy nyilvánvalóan a vadság vonásait viseli magán. Vad az, aki nem ismer más jogot, mint az erőét; aki a végletekig kegyetlen; aki csak szeszélyeit követi; akiből hiányzik az előrelátás, a megfontoltság és az értelem. Ti népek, kik civilizáltaknak tartjátok magatokat! hát nem ismeritek fel önmagatokat annak az istennek ijesztő tulajdonságaiban, akinek tiszteletére tömjént égettek? Vajon azt a képet, melyet az istenségről festenek nektek, szemmel láthatóan nem az ember kíméletlen, irigy, bosszúálló, vérengző, szeszélyes, megfontolatlan természetéről festették-e, aki mindmáig sem művelte az elméjét? Ó, ti emberek! valójában csak egy vad és erőszakos lényt imádtok, akire mégis úgy tekintetek fel, mint követendő példaképre, szeretetre méltó atyára, tökéletességgel teli uralkodóra!

A legkülönbözőbb országokban élő emberek vallási meggyőződései nem egyebek, mint őseik tudatlanságának,

hiszékenységének, rettegésének és durvaságának ősrégi és tartós emlékművei. Minden vademberben mohón vágyik a csodálatosra, hosszú kortyokkal töltekezik belőle, s sohasem gondolkodik azon, amit alkalmasnak tart arra, hogy képzeletének tápot adjon; minthogy nem ismeri a természet útjait, a szellemeknek, varázslatnak, mágiának tulajdonít mindent, amit rendkívülinek tart, papjait boszorkánymestereknek véli, akik előtt megzavarodott elméje megalázkodik, s akiknek jóslatai tévedhetetlen parancsolatok a számára, melyekkel veszedelmes dolog szembeszegülni.

Vallás dolgában a legtöbb ember megrekedt a primitív barbárság fokán. A modern vallások tulajdonképpen a felújított – vagy valamilyen új formában tálalt – régi ostobaságok. A régmúlt idők vademberei hegyeket, mindenféle fétiseket imádtak; a bölcs egyiptomiak krokodilokat, patkányokat, hagymát tiszteltek; s íme, azok a népek, melyek sokkal bölcsebbeknek tartják magukat ezeknél, tisztelettel leborulnak a kenyér előtt, mert azt képzelik, hogy papjaik varázslataira abban jelent meg az istenség! Vajon a *szent ostya* nem *fétise-e* a különböző keresztény nemzeteknek, melyek ebben a vonatkozásban semmivel sem értelmesebbek a legvadabb nemzeteknél?

Minél régebbi és általánosabb valamely vallási nézet, annál gyanúsabb

Bárki, aki valóságos képet alkotott magának a közönséges emberek tudatlanságáról, hiszékenységéről, nemtörődömségéről és ostobaságáról, annál gyanúsabbaknak tartja nézeteiket, minél általánosabban el vannak

terjedve. A legtöbb ember semmit sem vizsgál meg; vakon vezetteti magát a megszokástól és a tekintélytől; vallási nézeteit rendszerint a legkevésbé sem meri és tudja vizsgálat alá venni; s minthogy semmit sem ért belőlük, kénytelen elhallgatni, vagy legalábbis igen hamar végére ér az érveinek. Kérdezzétek csak meg a nép akármelyik gyermekét, hisz-e istenben. Le fog esni az álla a csodálkozástól, hogy valaki kételkedhetik-e egyáltalán istenben. Majd kérdezzétek meg tőle, mit is ért azon a szón, hogy isten: a legnagyobb zavarba esik; s ebből azonnal láthatjátok, hogy képtelen bármilyen konkrét gondolatot kapcsolni ehhez az állandóan ismételgetett szóhoz; azt válaszolja majd, hogy *isten nem más, mint az isten,* s szemmel láthatóan nem fogja tudni sem azt, hogy mit gondoljon róla, sem pedig azt, hogy miért kell hinnie benne.

Minden nép beszél istenről, de vajon egy véleményen vannak-e róla? Egyáltalán nincsenek egy véleményen. Nos, ha valamely nézetről megoszlanak a vélemények, az még korántsem bizonyítja e nézet nyilvánvalóságát, hanem bizonytalanságra és tájékozatlanságra vall. Vajon ugyanannak az embernek mindig azonosak a nézetei istenéről? Egyáltalán nem. Ezek a nézetek mindig módosulnak az emberi szervezet változásai során; újabb jele a bizonytalanságnak. Az emberek mindig egyetértenek – másokkal és önmagukkal egyaránt – a bebizonyított igazságokban, bármily körülmények között vannak is; hacsak nem őrültek, valamennyien elismerik, hogy kétszer kettő az négy, hogy a nap világít, hogy az egész nagyobb, mint a rész, hogy az igazságosság jó, hogy az emberek szeretetét jó cselekedetekkel lehet kiérdemelni, hogy az igazságtalanság és a kegyetlenség összegyeztethe-

tetlen a jósággal. De vajon ugyanígy egyetértenek-e, ha istenről van szó? Mindazt, amit róla gondolnak vagy mondanak, hamarosan megcáfolják a neki tulajdonított okozatok és cselekedetek.

Kérjetek meg több festőt, hogy ábrázoljanak valamely képzeletbeli dolgot: minthogy mindegyik másféleképp vélekedik róla, különbözőképpen fogja megfesteni; semmiféle hasonlóságot sem fogtok felfedezni az olyan, külön-külön megfestett arcképek vonásain, amelyek közös modellje sehol sem létezik. Ha a világ összes teológusai istent akarják ábrázolni, festhetnek-e egyebet, mint egy hatalmas ábrándképet, melynek vonásait sohasem látják egyöntetűen, amelyet mindegyikük a maga módján vet vászonra, s amelynek modellje kinek-kinek csak az agyában létezik? Nincs a világon két ember, akinek istenéről vallott nézetei azonosak, vagy azonosak lehetnek.

A vallás dolgaiban tanúsított szkepticizmus csak a teológiai elvek felületes, meggondolatlan vizsgálatának lehet a következménye

Talán inkább igazunk van, ha azt mondjuk, hogy az emberek egytől egyig szkeptikusak vagy ateisták, mint ha azt állítjuk, hogy valamennyien szilárdan meg vannak győződve isten létéről. Hogyan lehet meggyőződéssel vallani egy olyan lény létét, akit sohasem lehetett megvizsgálni, akiről ránk gyakorolt különféle hatásai miatt képtelenek vagyunk egyöntetű ítéletet mondani, akinek fogalma nem lehet azonos akárcsak két ember agyában is. Mondhatja-e valaki, hogy bensőleg meg van győződve egy olyan lény létezéséről, akiről kénytelen lépten-nyo-

mon megállapítani, hogy a róla formált nézetekkel ellentétesen viselkedik? Lehet-e szilárdan hinni olyasmiben, amit az ember nem tud ésszel felérni? Ilyen körülmények között a hit nem azt jelenti-e, hogy csatlakozunk a mások nézeteihez, anélkül, hogy magunknak volna bármilyen véleményünk? A papok irányítják a közönséges emberek hitét; de vajon ők maguk nem vallják-e be, hogy isten felfoghatatlan számukra? Lássuk be hát, hogy az embereknek isten létéről vallott mélységes meggyőződése korántsem olyan általános, mint mondják.

Szkeptikus ember az, akinek valamely ítélet kimondásához nincsenek meg a szükséges okai. Az isten létét bizonyítani látszó érvek és az ellene szóló megfontolások láttán egyes emberek a kétkedés álláspontjára helyezkednek és felfüggesztik beleegyezésüket. De bizonytalanság csak abból fakad, amit nem vizsgáltak meg eléggé. Lehet-e kételkedni a kézzelfogható dolgokban? Az értelmes emberek joggal gúnyt űznek a teljes kétkedésből, a teljes pürrhonizmusból*. sőt egyenesen lehetetlennek tartják. Az az ember, aki kételkednék saját létezésében vagy a napében, teljességgel nevetségessé válnék vagy pedig azt a gyanút kelthetné, hogy rosszhiszeműen okoskodik. Vagy talán kevésbé furcsa dolog kétkedni egy nyilvánvalóan lehetetlen lény nem-létezésében? Képtelenebb dolog kételkedni az ember önnön létében, mint bizonytalankodni egy olyan lény lehetetlenségét illetően, akinek tulajdonságai kölcsönösen kizárják egymást? Több valószínűsége van egy szellemi lényben való hitnek, mint annak, hogy elhisszük egy olyan bot létezését, amelynek

* *Pürrhonizmus* (pyrrhonismus) Pürrhon ógörög bölcselő és követőinek szkeptikus filozófiai iránya. – *Szerk.*

egyetlen vége sincs? Egy olyan végtelenül jó és hatalmas lénynek a fogalma, aki mégis végtelenül sok rosszat tesz vagy megenged, mennyivel kevésbé abszurd vagy lehetetlen, mint egy négyszögű háromszög fogalma? Lássuk be hát, hogy a vallási szkepticizmus csak annak lehet a következménye, hogy valaki felületesen tanulmányozta a teológia elveit, melyek örök ellentmondásban vannak a legtisztább és a legjobban bebizonyított elvekkel.

A kétkedés nem más, mint a meghozandó ítélet mérlegelése. A szkepticizmus a határozatlanság állapota, mely a dolgok felületes vizsgálatából ered. Lehetséges-e a szkepszis a vallás tárgyában, ha valaki érdemesnek tartja lehatolni az alapelemekig, s közelebbről megvizsgálni az isten fogalmát, mely a vallás alapja? A kétely rendszerint vagy a lustaságból, vagy a gyöngeségből, vagy a közönyösségből, vagy a tehetetlenségből származik. A kétkedés sok ember számára nem egyéb, mint félelem attól, hogy fáradságosan meg kell vizsgálni olyan dolgokat, amelyekre az emberek általában csak kevés figyelmet fordítanak. Minthogy a vallásról azt mondják az embereknek, hogy a legsúlyosabb következményekkel jár mind az evilági, mind a másvilági életük szempontjából, a vele kapcsolatos szkepticizmus és kétely semmiképp sem lehet kellemes állapot a szellem számára, s kárpótlásul csak *kellemes fejpárnát* biztosít. Akinek nincs bátorsága, hogy balítéletek nélkül vizsgálat alá vegye istent, akin minden vallás alapszik, nem tudhatja, melyik vallás mellé álljon; nem tudhatja többé, mit kell és mit nem kell hinnie, mit kell elfogadnia és mit kell elvetnie, mit kell remélnie vagy mitől kell félnie; egyszóval, semmiben sem tud állást foglalni.

A vallási közönyösség nem tévesztendő össze a szkep-

ticizmussal; ez a közönyösség tulajdonképpen azon alapszik, hogy valaki bizonyos benne, vagy valószínűnek tartja, hogy a vallás nem az érdeklődés felkeltésére való. Az a meggyőződés, hogy valamely nagyon fontosnak feltüntetett dolog egyáltalán nem az, vagy legalábbis közönyös, az illető dolog kielégítő vizsgálatát tételezi fel, hiszen enélkül nem volna lehetséges e meggyőződés. Azok, akik a vallás alapvető tételeit illetően szkeptikusoknak mutatkoznak, rendszerint hanyag, nemtörődöm emberek, vagy olyanok, akik hadilábon állnak a gondolkodással.

A megcáfolt kinyilatkoztatás

A világ minden táján azt bizonygatják, hogy isten kinyilatkozott az embereknek. De vajon mit közölt velük? Bebizonyítja nyilvánvalóan, hogy létezik? Megmondja, hol lakik? Felvilágosítja őket, hogy ki ő, és mi a lényege? Kifejti világosan szándékait és tervét? S amit e tervről mond, egyezik a jól érzékelhető következményekkel? Kétségkívül nem; csak azt mondja, hogy *vagyok, aki vagyok;* hogy ő *az elrejtezett isten;* hogy útjai kifürkészhetetlenek; hogy haragra gerjed, ha valaki mélyére mer nézni parancsainak, vagy az értelem segítségét hívja, ítéletet akarván mondani róla és művéről.

Isten tényleges viselkedése megfelel-e azoknak a nagyszerű eszméknek, melyeket bölcsességéről, jóságáról, igazságosságáról, mindenhatóságáról terjesztenek? Semmiképpen sem; ez a magatartás minden kinyilatkoztatásban egy részrehajló, szeszélyes lényre vall, aki legfeljebb csak egy bizonyos, kedvelt néphez jó, s ellenséges az összes többi néphez, amelyek mélységes tudatlanságban

élnek isteni szándékai felől. Nem mutatja-e meg nyilvánvalóan minden egyes rész-kinyilatkoztatás istenben az igazságtalanságot, a részrehajlást, a rosszindulatot?

Az isteni akarat kinyilatkoztatása alkalmas-e arra, hogy a benne rejlő magasrendű értelem és bölcsesség révén mélységes hatást gyakoroljon az emberekre? Valóban annak a népnek a boldogságára irányul-e, amelynek isten a kinyilatkoztatást tette? Ha megvizsgálom az isteni akaratot, sehol, egyetlen országban sem látok benne mást, mint furcsa parancsokat, nevetséges előírásokat, melyek célját semmiképp sem lehet kitalálni, gyermeteg szertartásokat, a természet urához méltatlan ceremóniákat, felajánlásokat, áldozatokat, kiengeszteléseket, melyek igen hasznosak az isten szolgáinak, viszont nagyon terhesek a többi embernek. Azt látom továbbá, hogy e törvényeknek igen gyakran az a céljuk, hogy az embereket összeférhetetlenekké, lenézőkké, türelmetlenekké, veszekedősekké, igazságtalanokká, embertelenekké tegye mindazokkal szemben, akik más kinyilatkoztatásokat, más parancsokat kaptak, mint ők, s az ég másféle kegyeiben részesültek.

Mi a bizonyíték rá, hogy az isten valaha is megmutatkozott az emberek előtt és szólt hozzájuk?

Az istenség által kinyilatkoztatott erkölcsi szabályok valóban isteni eredetűek-e, s valóban fölötte állnak-e azoknak, melyeket bármely értelmes ember el tud képzelni? Ezek az előírások csakis azért isteniek, mert az emberi szellem képtelen felfogni hasznosságukat; szerintük az erényt az emberi természetről való teljes lemondás

teszi, az értelemről való önkéntes megfeledkezés, az emberi én szent gyűlölete; végül e magasztos előírások szerint igen gyakran akkor vagyunk tökéletesek, ha önmagunkhoz kegyetlenek, mások számára pedig tökéletesen haszontalanok vagyunk.

Miféle isten mutatkozott meg előttünk? Ő maga hirdette ki a törvényeit? Saját szájával szólt az emberekhez? Azt mondják nekem, hogy isten nem egy egész nép előtt jelent meg, hanem mindig néhány kiválasztott személyt méltatott erre, akiknek az a feladat jutott osztályrészül, hogy az avatatlanoknak tudomására hozzák és megmagyarázzák az ő szándékait. A nép sohasem léphetett be a szentélybe; mindig csak az istenek szolgáit illette meg a jog, hogy a történtekről beszámoljanak a népnek.

Semmi sem bizonyítja a csodák megtörténtét

Midőn panaszkodom, hogy az összes isteni kinyilatkoztatásokban hiányolom isten bölcsességét, jóságát, igazságosságát; midőn csalással, nagyravágyással, érdekhajhászással gyanúsítom azokat a nagy embereket, akik az ég és az emberek közé ékelődtek, azzal nyugtatnak meg, hogy isten ragyogó csodákkal erősítette meg küldetésükben azokat, akik az ő nevében beszéltek. De hát nem lett volna egyszerűbb, ha ő maga jelenik meg előttünk és ért szót velünk? Másrészt, ha szemügyre veszem ezeket a csodákat, azt látom, hogy teljesen valószínűtlen történetek, melyeket olyan gyanús személyek terjesztettek, akiknek a leginkább érdekükben állt elhitetni a többiekkel, hogy ők a magasságbeli szószólói.

Miféle tanúbizonyságokra hivatkoznak, midőn el akar-

ják hitetni velünk a hihetetlen csodákat? Olyan ügyefogyott népekre, melyek már évezredek óta nem léteznek, s amelyeket (még ha tanúskodhatnának is a szóban forgó csodák mellett) meggyanúsíthatunk azzal, hogy saját képzeletüknek estek áldozatául, s hagyták magukat félrevezetni mindenféle mesterkedésektől, melyeket ügyes semmirekellők űztek a szemük láttára. De hát – mondhatják egyesek – a csodákat olyan könyvek betűi őrzik, melyek folyamatos hagyományként mind a mai napig fennmaradtak. S vajon kik írták ezeket a könyveket? Kik, milyen emberek hagyományozták az utódokra és örökítették meg őket? Ugyanazok, akik a vallásokat alapították, vagy ezek tanítványai és jogutódai. Így hát a vallás dolgaiban az érdekelt felek tanúbizonyságát nem szabad sem megcáfolni, sem kétségbevonni.

Az isteni jóslatok homályossága és gyanús eredete

Vajon világosak-e azok a jóslatok, melyeket az istenség, különféle kiválasztottai révén, tudomására hozott a nemzeteknek? Sajna! nincs két ember, aki e jóslatokat egyformán értelmezné. Akik megmagyarázzák őket a többieknek, soha sincsenek egy véleményen; éppen ezért, a könnyebb megértetés kedvéért, különféle értelmezésekhez, kommentárokhoz, allegóriákhoz, széljegyzetekhez folyamodnak; misztikus értelmet fedeznek fel bennük, mely igencsak különbözik a szó szerinti értelemtől. Mindenütt külön emberekre van szükség, hogy kibogozzák az akaratát egy olyan istennek, aki nem tudta vagy nem is akarta világosan megértetni magát a tömeggel, melyet fel kí-

ván világosítani. Isten mindig szívesebben választ szószólóul néhány olyan embert, akiket joggal meggyanúsíthatunk, hogy ők maguk is rászedettek vagy elégséges okuk van másokat rászedni!

Az állítólagos csodák képtelensége

A vallásalapítók általában csodákkal bizonyították küldetésüket. De hát mit értünk csodán? A csoda olyan művelet, mely szöges ellentétben áll a természet törvényeivel. S szerintetek ki hozta ezeket a törvényeket? Isten. Következésképp a ti istenetek, aki szerintetek mindent előre látott, szembekerül azokkal a törvényekkel, melyeket saját bölcsessége írt elő a természetnek! E törvények tehát hibásak; vagy legalábbis bizonyos körülmények között nem felelnek meg többé ugyanazon isten elgondolásainak, hiszen azt tanítják nekünk, hogy isten jónak látta felfüggeszteni vagy megmásítani őket.

Meg akarnak győzni minket, hogy a magasságbeli kegyelt szolgái csodatevő hatalmat kaptak tőle; de a csodatételhez az szükséges, hogy valaki olyan okozatokat tudjon létrehozni, amelyek ellentétesek a közönséges okok által előidézhető következményekkel. Felfogható-e, hogy isten megadhatja azt az elképzelhetetlen hatalmat egyeseknek, hogy a semmiből teremtsenek vagy varázsoljanak elő okokat? Hihető-e, hogy isten, aki sohasem változik, felhatalmazza az embereket saját terveinek megváltoztatására vagy módosítására; hogy olyan hatalmat adjon nekik, amellyel egy változhatatlan lény, lényegénél fogva, önmaga sem rendelkezhetik? A csodák, távol állván attól, hogy nagy dicsőségére legyenek istennek és hogy igazol-

ják valamely vallás istenségét, nyilvánvalóan megsemmisítik azt az eszmét, melyet istenről, az isten változhatatlanságáról, átruházhatatlan tulajdonságairól, sőt mindenhatóságáról hirdetnek nekünk. Miféle alapon mondhatja egy teológus, hogy isten, aki szükségképpen áttekinti saját terveinek összességét, aki csak egészen tökéletes törvényeket hozhat, aki e törvényeken nem változtathat, kénytelen csodákhoz folyamodni önnön tervei sikerre vitele érdekében, vagy csodatevő képességet adhat teremtményeinek az isteni akarat végrehajtása céljából? Hihető-e, hogy istennek szüksége lehet az emberek támogatására? Egy mindenható lénynek, akinek akarata mindig teljesül, aki kezében tartja teremtményei szívét és szellemét, csak akarnia kell, hogy az emberek higgyék, amit kíván.

A mártírok vére maga is bizonyíték a csodák igazsága és a kereszténységnek tulajdonított isteni eredet ellen

A történelem azt tanítja, hogy az első apostolok, a vallások alapítói és reformátorai nagy csodákat vittek végbe; de a történelem azt is tanítja, hogy ezeket a vallásújító apostolokat híveikkel együtt, mint a nemzetek nyugalmának megzavaróit, általában gyalázattal illették, üldözték és kivégezték. Hajlamos vagyok tehát azt hinni, hogy mégsem vitték végbe azokat a csodákat, melyeket nekik tulajdonítanak. Valójában e csodák révén a szemtanúk közül sok hívet kellett volna szerezniük, akik megakadályozhatták volna, hogy a csodatevők ne kerüljenek olyan sanyarú sorsra. Hitetlenségem csak fokozódik, midőn azt hallom, hogy a csodák véghezvivőit kegyetlenül

megkínozták és kivégezték. Miképp higgyem, hogy az isten támogatását élvező hittérítők, akik isteni hatalom és csodatevő erő birtokosai, nem tudták végbevinni azt az egyszerű csodát, hogy megmentsék magukat üldözőik kegyetlenségétől?

Magukból az üldözésekből meggyőző érvet szoktak kovácsolni az üldözöttek vallása érdekében; de egy olyan vallás, mely azzal dicsekszik, hogy rengeteg vértanú életébe került, mely azt tanítja, hogy alapítói – elterjesztése érdekében – hallatlan kínokat szenvedtek el, nem lehet egy jótékony, igazságos és mindenható isten vallása. Egy jóságos isten nem engedheti, hogy az akaratának hirdetésével megbízott embereket bántalmak érjék. Egy mindenható isten, ha vallást akar alapítani, sokkal egyszerűbb és legjobb szolgái számára kevésbé gyászos módozatokat talál. Aki azt mondja, hogy vallását isten akaratából pecsételte meg vérontás, nem mond egyebet, mint hogy ez az isten gyönge, igazságtalan, hálátlan és vérengző, s hogy küldötteit méltatlanul feláldozza kénye-kedvének.

A mártírok fanatizmusa, a hittérítők mindig érdekfűtötte lelkesedése egyáltalán nem bizonyítja a vallás igazságát

Ha valaki meghal egy vallásért, ezzel nem bizonyítja, hogy e vallás igaz vagy isteni; legfeljebb azt, hogy ilyennek véli. Egy vakbuzgó hívő a halálával mit sem bizonyít, hacsak azt nem, hogy a vallási fanatizmus gyakran erősebb az élet szereteténél. Néha a szélhámos is bátran indul a halálba; ilyenkor, mint mondják, a *szükségből erényt* csinál.

Az embert gyakran mélyen meghatja és meglepi az a nemeslelkű bátorság és önzetlen odaadás, mellyel a hittérítők, a legkegyetlenebb kínszenvedések veszélye ellenére, hirdetik tanaikat. Ebből az emberek javáért végzett tevékenységből kedvező következtetéseket vonnak le arra a vallásra nézve, melyet hirdettek. De valójában ez az önzetlenség csak látszólagos. Aki semmit sem kockáztat, semmit sem nyer. A hittérítő tanai segítségével próbál szerencsét; tudja, hogy ha sikerül eladnia árúját, korlátlan ura lesz azoknak, akik vezetőjükül fogadják; bizonyos benne, hogy amazok gondoskodásukkal, tiszteletükkel, hódolatukkal veszik őt körül; joggal hiszi, hogy semmiben sem szenved majd hiányt. Ezek a valódi indítékok, melyek a világon szerteszét tevékenykedő oly sok hithirdető meg hittérítő lelkesedését és jótékonyságát táplálják.

Meghalni egy nézetért: ez éppúgy nem bizonyítja e nézet igazságát vagy szépségét, mint ahogy a csatatéren elesö katona nem bizonyítja az uralkodó jogait, akinek érdekeiért annyi őrült ember feláldozza magát. A paradicsom gondolatától megittasult vértanú bátorsága semmivel sem természetfelettibb, mint a dicsőség gondolatától megittasult vagy a becstelenségtől visszariadó katona bátorsága.

Miben különbözik egy irokéz, aki énekel, miközben lassú tűzön pörkölik, a vértanúhalált halt Szent Lőrinctől, aki az izzó rostélyon sülve sértegeti zsarnokát?

Egy új tan hitszónokai azért buknak el, mert nem ők az erősebbek; az apostolok rendszerint veszélyes mesterséget űznek, melynek következményeit előre látják; hősi haláluk semmivel sem bizonyítja jobban elveik igazságát és saját őszinteségüket, mint amennyire egy történő vagy egy

gonosztevő erőszakos halála bizonyítja azt, hogy joggal forgatta fel a társadalom rendjét, vagy hogy feljogosítva érezte magát erre. A hittérítők mestersége mindig is táplálta a nagyravágyást, és elősegítette azt, hogy űzői a közönséges emberek költségén éljenek; ezek a kedvezmények eléggé nyomósak voltak ahhoz, hogy feledtessék a környező veszedelmeket.

A teológia az értelem és a világosság ellenségévé teszi istenét

Azt mondogatjátok nékünk, ó, teológusok: „ami őrültség az emberek szemében, az bölcsesség annak az istennek a szemében, aki kedvét leli abban, hogy zavarba ejtse a bölcsek bölcsességét". De vajon nem hangoztatjátok-e, hogy az emberi bölcsesség az ég ajándéka? Midőn figyelmeztettek bennünket, hogy ez a bölcsesség nem tetszik istennek, hogy csak őrültség a szemében, melyet zavarba akar ejteni, tulajdonképpen azt hozzátok tudomásunkra, hogy a ti istenetek csak a világosság híján levő embereknek barátja, hogy a bölcsesség az értelmes emberek számára gyászos ajándék, amelyért ez álnok zsarnok egy napon kegyetlen büntetést mér rájuk. Nem furcsa dolog, hogy csak akkor lehet valaki barátja a ti isteneteknek, ha az értelem és a józan ész ellenségének vallja magát?

A hit összeegyeztethetetlen az értelemmel, s az értelem előbbre való a hitnél

A teológusok szerint a hit *nem nyilvánvaló megegyezés*. Ebből következően a vallás azt kívánja, hogy az em-

berek szilárdan higgyenek nem nyilvánvaló dolgokban és olyan tételekben, melyek gyakran igen kevéssé valószínűek, s nagyon is hadilábon állnak az értelemmel. De ha megvonják az értelemtől a hit bírájának szerepét, nem azt vallják-e be ezzel, hogy az értelem nem férhet össze a hittel? Minthogy a vallás szolgái száműzik az értelmet, nyilvánvalóan érzik annak lehetetlenségét, hogy ezt az értelmet összeegyeztessék a hittel, mely utóbbi szemmel láthatóan nem egyéb, mint az emberek vak meghajlása a papok előtt, akiknek tekintélye sokak fejében többet nyom a latban magánál a kézzelfogható valóságnál, s különb az érzékek tanúságtételénél.

„Áldozzátok fel értelmeteket; mondjatok le a tapasztalásról, ne bízzatok az érzékszerveitek bizonyságában; ellenőrzés nélkül vessétek alá magatokat mindannak, amit az ég nevében kijelentünk nektek"; ez a világ valamennyi papjának közös nyelve: ugyanakkor soha egyetlen pontban sincsenek azonos véleményen, hacsak abban nem, hogy sohasem szabad gondolkodni, amikor azokról az elvekről van szó, amelyeket mint a boldogságunk szempontjából legfontosabbakat tárnak elénk.

Én nem áldozom fel az értelmemet, mert egyedül ennek az értelemnek a segítségével tudom megkülönböztetni a jót a rossztól, az igazat a hamistól. Ha, mint állítjátok, értelmem istentől származik, sohasem fogom elhinni, hogy egy általatok oly jónak mondott isten csak azért adta nekem az értelmet, mert csapdába akart ejteni, s a kárhozatra taszítani. Papok! midőn az értelmet szidalmazzátok, nem látjátok, hogy isteneteket káromoljátok, akitől pedig állítólag ajándékba kaptátok ezt az értelmet?

Én nem mondok le a tapasztalásról, mert a tapasztalás

sokkal biztosabb vezető a képzeletnél vagy ama vezetőknek a tekintélyénél, akiket fölém akarnak helyezni. E tapasztalás arra tanít, hogy a rajongás meg az érdek őket magukat is elvakíthatja és tévútra vezetheti, hogy a tekintély és a tapasztalás egészen másképp esik latba szellemem szempontjából, mint sok olyan ember gyanús tanúbizonysága, akik nagyon is tévedhetnek, vagy akiknek nagyon is érdekükben áll mások rászedése.

Én nem fogok bízni érzékszerveimben, mert tudom, hogy néha tévútra vezethetnek; de másrészt azt is tudom, hogy nem mindig tévesztenek meg. Nagyon jól tudom, hogy a szem kisebbnek mutatja a napot, mint amekkora a valóságban; a tapasztalás pedig, mely nem egyéb, mint az érzékszervek ismételt működtetése, arra tanít, hogy a tárgyak nagysága távolságuk mértékében állandóan csökkenni látszik: ily módon megbizonyosodhatom afelől, hogy a nap jóval nagyobb a földgolyónál; érzékszerveim tehát elegendők arra, hogy kijavítsák az önmaguk által elhamarkodottan hozott ítéleteket.

Midőn arra figyelmeztetnek, hogy ne bízzam érzékeim tanúbizonyságában, megsemmisítik számomra minden vallás érveit. Ha az embereket megcsalhatja képzeletük, ha érzékszerveik félrevezethetik őket, akkor miképpen várhatják el tőlem, hogy higgyek a csodákban, melyeket őseink a maguk tökéletlen érzékszerveivel fogtak fel? Ha érzékeim megbízhatatlan vezetők, akkor nem szabad hitelt adnom még a szemem láttára végbemenő csodáknak sem.

Mily képtelenek és nevetségesek az olyanok álokoskodásai, akik a hitet fölébe akarják helyezni az értelemnek! Folyton azt hajtogatják, hogy a vallás igazságai fölötte állnak az értelemnek

Folyton azt hajtogatják, hogy *a vallás igazságai fölötte állnak az értelemnek.* De hát nem látják be, hogy ezek az igazságok nem értelmes lényeknek valók? Ha valaki azt állítja, hogy az értelem megcsalhat bennünket, azzal azt mondja, hogy az igaz lehet hamis, hogy a hasznos lehet ártalmas. Vajon az értelem más-e, mint a hasznos és az igaz felismerése? Egyébként, lévén evilági életünkben csakis meglevő értelmünkre és érzékszerveinkre utalva, nem mondhatjuk, hogy értelmünk csalfa kalauz, és hogy érzékeink megcsalnak bennünket, mert ez azzal volna egyértelmű, hogy tudatlanságunk legyőzhetetlen, hogy tévedéseink szükségszerűek, és hogy isten, mérhetetlen igazságosságából következően, megbüntethet minket, amiért ez egyedüli vezetőinkre hagyatkozunk.

Az az állítás, hogy kötelesek vagyunk hinni az értelmünk feletti dolgokban, éppoly nevetséges feltételezés, mint az, hogy isten megkívánja tőlünk, hogy szárnyak nélkül emelkedjünk a levegőbe. Ha valaki azt bizonygatja, hogy vannak dolgok, amelyekkel kapcsolatban nem szabad igénybe vennünk értelmünk segítségét, tulajdonképpen azt mondja nekünk, hogy a számunkra legfontosabb ügyekben csak a képzeletre hagyatkozhatunk, vagy pedig csak vaktában cselekedhetünk.

Teológusaink arra biztatnak bennünket, hogy értelmünket áldozzuk fel istennek; de minő indítékok alapján áldozzuk fel értelmünket egy olyan lénynek, aki csak

haszontalan ajándékokat ad nekünk, s ráadásul azt kívánja, hogy még azokat se használjuk? Miféle bizalmunk lehet egy olyan istenben, aki teológusaink szerint is elég rosszindulatú ahhoz, hogy megkeményítse szívünket, hogy vakon sújtson bennünket, hogy lépten-nyomon csapdát állítson nekünk, hogy *kísértésbe vigyen* bennünket? Végül, miféle bizodalmunk lehet ennek az istennek szolgáiban, akik, hogy kényelmesebben vezethessenek minket, becsukatják velünk a szemünket?

Hogyan kívánhatják meg az embertől, hogy egyetlen szóra higgyen olyan dolgokban, melyek, mint mondják, a legfontosabbak számára?

Az emberek azzal áltatják magukat, hogy a vallás a legfontosabb dolog számukra a világon, s ugyanakkor önszántukból ezt tanulmányozzák a legkevésbé. Ha valamilyen tisztség, föld vagy ház megszerzéséről, pénz elhelyezéséről, vagy bármilyen ügylet, szerződés megkötéséről van szó, azt látjuk, hogy mindenki a legnagyobb gondossággal jár el, a legnagyobb óvatosságot tanúsítja, minden leírt szót mérlegel, s mindenféle meglepetés ellen biztosítja magát. Egyáltalán nem így van ez a vallással; mindenki találomra cselekszik, vakon hisz, és semmit sem vizsgál meg.

Látszólag két ok játszik közre abban, hogy az emberek nemtörődömök és gondatlanok, ha vallási nézeteik megvizsgálásáról van szó. Az első az, hogy már eleve reménytelen dolognak tartják áthatolni azon a ködfüggönyön, amely minden vallást szükségképpen elborít; maguk a vallási alapelvek is csak arra jók, hogy visszariasz-

szák a lusta embereket, akik lehetetlennek tartják, hogy világosan lássanak ebben a zűrzavarban. A második ok az, hogy senki sem zavartatja magát túlságosan azoktól a szigorú rendszabályoktól, amelyeket elméletben mindenki csodál, s hogy igen kevesen élnek ezen elvek szerint. Sokan úgy tekintik a vallásukat, mint a régi családi okmányokat, melyeket sohasem tartanak érdemesnek gondosan tanulmányozni, hanem csak beteszik az irattárba, hogy szükség esetén elővegyék őket.

A hit csak a gyönge, tudatlan és lusta lelkekben ver gyökeret

Püthagorasz tanítványai fenntartás nélkül hittek mesterük tanításaiban; ő mondotta – hajtogatták, s ezzel minden probléma megoldódott a számukra. Az emberek legtöbbje pontosan ilyen értelmetlenül viselkedik. Vallás dolgában egy plébános, egy pap, egy tudatlan szerzetes bölccsé válik. A hit könnyít az emberi szellem gyöngeségén, amely rendszerint gyötrelmes munkának tartja az elmélyült tanulmányokat; sokkal kényelmesebb dolog másokra hagyatkozni, mint önmagunkat vizsgálni; a vizsgálódás, ez a lassú és nehéz folyamat, nincs ínyére sem a tompa agyú tudatlanoknak, sem pedig a túlságosan heves szellemeknek; kétségkívül ez az oka, hogy oly sok hivő ember akad a világon.

– Minél kevésbé felvilágosodottak és értelmesek az emberek, annál több buzgalmat mutatnak a vallás iránt. A lelki vezetőik által felizgatott asszonyok minden felekezetben vakbuzgón kardoskodnak olyan nézetek mellett, amelyről nyilvánvalóan semmilyen fogalmuk sincs. A teo-

lógiai viták során a nép vadállatként ront rá főleg azokra, akik ellen a papok uszítják. Mélységes tudatlanság, túlzó fantázia, határtalan hiszékenység, gyatra értelem – ezek a tulajdonságok jellemzik az ájtatosokat, a vakbuzgókat, a fanatikusokat és a szenteket. Hogyan lehet józan belátásra bírni az olyan embereket, akiknek csak az az elvük, hogy vezettessék magukat és soha semmit se vizsgáljanak meg önszántukból? Vezetőik kezében az ájtatosok, az egyszerű emberek nem egyebek, mint automaták, amelyeket kényük-kedvük szerint mozgatnak.

Az a tanítás, hogy létezik egy igazi vallás, képtelenség, és az államok életében mindenféle zavar forrása

A vallás megszokás és divat dolga: *úgy kell cselekedni, mint ahogy a többiek cselekednek.* De hát a világon létező rengeteg vallás közül melyiket kell választani? ... Ez a mérlegelés túlságosan gyötrelmes és hosszadalmas volna; így hát a legjobb ragaszkodni az atyák vallásához, az ország vallásához, vagy az uralkodó vallásához, amely elég erős ahhoz, hogy a legjobbnak tartsák. A puszta véletlen határozza meg a vallását az egyénnek is, meg a népnek is; a franciák, ha őseik valaha nem verték volna vissza a szaracénokat, ma éppoly jó muzulmánok lennének, mint amilyen jó keresztények.

Ha az ember a világ eseményei és forradalmai alapján ítéli meg a gondviselés szándékait, akkor kénytelen azt hinni, hogy ezek a szándékok vajmi közönyösek a világon létező különféle vallások szempontjából. Évezredeken át a pogányság, a többistenhit, a bálványimádás volt

az uralkodó vallás a világon; manapság azt bizonygatják, hogy e hosszú időn át a legvirágzóbb népeknek sem volt a leghalványabb fogalmuk sem az istenségről, holott ez a gondolat minden ember számára veleszületett szükségesség. A keresztények azt állítják, hogy a zsidó nép kivételével az egész emberiség a legsötétebb tudatlanságban élt az isten iránti kötelességei felől, s az istenségről csak felségsértő fogalmakat alkotott magának. A kereszténység a judaizmusból keletkezett: a homályos és szerény kezdetek után hatalmassá és kegyetlenné vált a keresztény császárok alatt, akik szent buzgalommal, tűzzel-vassal csodálatosan elterjesztették birodalmukban, s a megdöntött pogányság romjai fölött a magasba emelték. Mohamed és követői, a gondviselés vagy inkább győzelmes fegyvereik segítségével rövid idő alatt eredményesen kiűzték a keresztény vallást Ázsia, Afrika, sőt Európa egy részéből: s az *Evangélium* ezúttal kénytelen volt engedni a *Koránnak.*

Mindama csoportokban és felekezetekben, melyek évszázadokon át szaggatták a kereszténységet,

minden érv oly erős, mint a képviselője;

az uralkodók fegyveres ereje és akarata egyedül döntötte el, hogy melyik tan a legüdvösebb a nemzeteknek. Vajon nem azt lehet ebből következtetni, hogy az istenség vajmi kevéssé érdeklődik az emberek vallása iránt, vagy pedig, hogy mindig ama nézetek mellé áll, amelyek a leginkább megfelelnek a földi hatalmasságoknak; végül, hogy ő is rendszert cserél, valahányszor e hatalmasságoknak kedvük szottyan megváltoztatni a vallásukat?

Makassar egyik királya, megunván fivérei bálványimádását, egy szép napon elhatározta, hogy felhagy vele. Az uralkodó és tanácsadói hosszasan tanakodtak, hogy ke-

resztény avagy mohamedán papokat hívjanak-e magukhoz. Minthogy képtelenek voltak eldönteni, melyik a jobb a két vallás közül, úgy döntöttek, hogy egyszerre hívják meg a két vallás hittérítőit, s azoknak a tanítását fogadják el, akik előbb érkeznek. Nem kételkedtek benne, hogy isten, aki a szelek ura, ily módon ki fogja nyilvánítani akaratát. Mohamed hittérítői buzgóbbak lévén, a király, népével együtt, az ő törvényüknek vetette alá magát; Krisztus hittérítőit pedig kiutasította istenük hibájából, aki nem engedte, hogy idejében érkezzenek.* Isten tehát nyilvánvalóan beleegyezik abba, hogy a véletlen szabja meg a népek vallását.

A népek vallását mindig azok döntik el tévedhetetlenül, akik hatalmon vannak. Az igazi vallás sohasem más, mint az uralkodó hite; az igazi isten az, akit az uralkodó akaratából imádni kell: az uralkodót befolyásoló papok akarata válik tehát mindig isten akaratává. Egy szellemes ember joggal mondotta: „mindig az a vallás az igazi, amely maga mellett tudja az uralkodót és a hóhért". A császárok és a hóhérok hosszú ideig fenntartották Róma isteneit a keresztények istenével szemben; de mihelyt a kereszténység a maga pártjára állította a császárokat, katonáikkal és hóhéraikkal egyetemben, sikeresen kiirtotta a római istenek kultuszát. Mohamed istenének sikerült kiűznie a keresztények istenét azon államok nagy részéből, amelyeket ez az isten valaha uralma alatt tartott.

Ázsia keleti részén van egy nagy kiterjedésű, virágzó, gazdag, igen népes ország, amelyet oly bölcs törvények kormányoznak, hogy még a legkegyetlenebb hódítók is

* Lásd *Makassar* királyságának történeti leírását. Paris 1688. (franciául)

tisztelettel meghajoltak előttük. Ez az ország Kína. A kereszténység kivételével, melyet mint veszedelmes tant száműztek, a népek olyan babonáknak hódolhatnak, amilyeneknek akarnak, a *mandarinok* vagy elöljárók pedig, akik már régen kiábrándultak a népi vallásból, csak azzal törődnek, hogy a *boncok* vagy papok ne éljenek vissza a vallással; ne zavarják meg az állam nyugalmát. Nem tudni, hogy a gondviselés megvonja-e jótéteményeit egy olyan nemzettől, melynek vezetői ennyire keveset törődnek a neki szóló tiszteletadás módjaival; de az bizonyos, hogy a kínaiak jólétét és nyugalmát méltán irigyelhetik azok a népek, melyeket a vallás megoszt, pusztít és igen gyakran lángba borít.

Nem ésszerű dolog arra törekedni, hogy a népet megfosszuk őrültségeitől; de azt annál inkább célul lehet kitűzni, hogy a nép uralkodóit kigyógyítsuk őrültségeikből: s akkor ezek az uralkodók meg fogják akadályozni, hogy a nép őrültségei veszedelmessé váljanak. A babonától csak akkor kell félni, ha az uralkodók és a katonák a pártján vannak; a babona csak ebben az esetben kegyetlen és vérengző. Az a fejedelem, aki védelmébe vesz valamely vallási felekezetet vagy csoportot, zsarnokává lesz az összes többi felekezetnek, s ezáltal maga válik országa legkegyetlenebb rendbontójává.

Az erkölcsnek és az erénynek egyáltalán nincs szüksége a vallásra

Azt hajtogatják szüntelenül (s sok értelmes ember végül el is hiszi), hogy az emberek fékentartása végett szükség van a vallásra, hogy ha nincs vallás, akkor nincs ami

mérsékelje a népeket, s hogy az erkölcs és az erény szorosan összefüggenek vele. „Az Úr félelme – figyelmeztetnek bennünket – a bölcsesség kezdete. A túlvilági élettől való rettegés *üdvös* rettegés, s alkalmas arra, hogy megfékezze az emberek szenvedélyeit."

Hogy a vallási nézetek hasznosságából kiábránduljunk, elég kinyitnunk a szemünket, s megvizsgálnunk, milyenek a vallásnak leginkább hódoló nemzetek erkölcsei. Ezeknél nem látunk másokat, mint gőgös zsarnokokat, elnyomó minisztereket, álnok udvaroncokat, hivatalukkal visszaélő tisztviselőket, lelkiismeretlen bírákat, csalókat, házasságtörőket, szabados erkölcsűeket, prostituáltakat, mindenféle rendű és rangú tolvajokat meg gazembereket, akik soha egy percre sem kételkedtek sem a bosszúálló és jutalmazó isten létében, sem a pokol gyötrelmeiben, sem a paradicsom gyönyörűségeiben.

A vallás szolgái (a legtöbb ember esetében ugyan teljesen hasztalanul) arra törekedtek, hogy a halált borzalmassá tegyék követőik számára. Ha a legjámborabb keresztények következetesek lennének, akkor egész életüket könnyek között élnék le, s végül a legszörnyűbb félelmek közepette halnának meg. Van-e rémítőbb a halálnál az olyan szerencsétlenek számára, akiknek unos-untalan azt hajtogatják, „hogy borzalmas dolog az élő isten kezébe kerülni; hogy az embernek félelemmel és reszketve kell munkálkodnia üdvösségén!" Mégis azt bizonygatják nekünk, hogy a keresztények halála olyan végtelen vigaszokkal jár, amelyekben a hitetlennek nem lehet része. A jó keresztény, mondják, úgy hal meg, hogy bizton reméli az örök boldogságot, melyet itt, a földön igyekezett kiérdemelni. De vajon ez a szilárd meggyőződés nem büntetendő önteltség-e a szigorú isten szemében?

Még a legnagyobb szentek sem tudhatták, hogy a *szeretetre* méltók-e vagy a *gyűlöletre*. Ti, papok, akik a paradicsom örömeinek reményével vigasztaltok bennünket, s akik szemet hunytok a pokol gyötrelmei felett, részesültetek-e abban a kedvezésben, hogy láttátok saját neveteket és a mi nevünket beleírva az *élet könyvébe?*

A vallás az a fék, amellyel a legkevésbé lehet visszatartani a szenvedélyeket

Az emberek szenvedélyeivel és tényleges érdekeivel egy senki által sem értett, metafizikus isten homályos fogalmát, a túlvilági élet hihetetlen büntetéseit, és egy olyan ég gyönyöreit szegezni szembe, amelyről semmit sem lehet tudni, vajon nem annyit jelent-e, mint a valóság ellen ábrándképeket, agyrémeket használni fegyverül? Az embereknek világéletükben zavaros nézeteik voltak istenükről; hogy úgy mondjam, mindig a felhők között látják; sohasem gondolnak rá, ha rosszat akarnak cselekedni; s valahányszor az érvényesülés, a meggazdagodás vagy a gyönyörszerzés vágya sarkallja vagy elragadja őket, egyáltalán nem riadnak vissza sem istentől, sem fenyegetéseitől, sem ígéreteitől. Az evilági élet dolgai az ember számára olyan bizonyosságot jelentenek, amilyen bizonyossá a legszilárdabb hit sem teheti soha a túlvilági élet dolgait.

Kezdetben minden vallás olyan zabla volt, amelyet a törvényhozók eszeltek ki, hogy féken tartsák a durvább lelkeket. Miként a dajkák ijesztgetik a gyermekeket, hogy maradjanak nyugton, ugyanúgy emlegették az érvényesülni vágyók az istenek nevét, hogy megfélemlítsék a va-

dakat; úgy találták, a terror segítségével rákényszeríthetik őket, hogy nyugodtan viseljék az igát, melyet rájuk akartak rakni. A gyermekmesék emberbőrbe bújt farkasával lehet-e hatni a felnőttekre? Az ember érett korában már nem hisz benne többé, vagy ha hisz is, nem nagyon törődik vele, hanem megy a saját feje után.

A becsület üdvösebb és hatalmasabb fék, mint a vallás

Aligha akad ember, aki ne félne jobban attól, amit lát, mint attól, amit nem lát; aki ne félne jobban az emberek ítéletétől, melynek tapasztalja következményeit, mint az isten ítéletétől, melyről csak bizonytalan elképzelései vannak. A világnak való tetszés vágya, a szokás sodra, a nevetségességtől való félelem, a rettegés attól, hogy *mit mondanak az emberek* – jóval nagyobb erő, mint minden vallási nézet. A katona a becstelenségtől való félelmében nem teszi-e nap nap után kockára életét a csatákban, még akkor is, ha az örök kárhozatnak teszi ki magát?

Gyakran a legvallásosabb emberek is jobban tartanak egy lakájtól, mint istentől. Akik szilárdan hiszik, hogy isten mindent lát, mindent tud, mindenütt jelen van, gyakran olyan cselekedetekre ragadtatják magukat, mikor egyedül vannak, amilyeneket a legutolsó halandó jelenlétében sem követnének el. Vajon azok, akik állítólag a legszilárdabban meg vannak győződve isten létéről, nem úgy viselkednek-e minden percben, mintha egyáltalán nem hinnének benne?

Nyilvánvaló, hogy a vallás nem fékezi meg inkább, mint bármi más, a királyok szenvedélyeit, akik rendszerint kegyetlen és önkényes zsarnokok, miként az isten, kinek állítólag földi képviselői, és akik csak arra használják a vallást, hogy minél inkább elbutítsák bilincsbevert rabszolgáikat, hogy elkábítsák és könnyebben tönkretegyék őket

Azt mondják: „Legalább azért viseljétek el az isten fogalmát, mert egyedül ez szab korlátot a királyok szenvedélyeinek." De csodálhatjuk-e jóhiszeműen a nagyszerű eredményeit annak a félelemnek, mellyel ez az isten tölti el a fejedelmek lelkét, kik az ő képmásainak mondják magukat? Mit gondoljunk az eredetiről, ha a másolatok alapján formálunk véleményt?

Az uralkodók valóban isten képviselőinek, földi helytartóinak mondják magukat. De a náluk hatalmasabb úrtól való félelem arra készteti-e őket, hogy komolyan törődjenek a gondviselés által rájuk bízott népek jólétével? Vajon az az állítólagos félelem, melyet ama láthatatlan bírának kellene ébresztenie bennük, akinek egyedül tartoznak számot adni viselt dolgaikról, igazságosabbá, emberségesebbé, alattvalóik vérére és javaira kevésbé áhítozóvá, kedvteléseikben mértéktartóbbá, kötelességeikre figyelmesebbé teszi-e őket? Végül ez az isten, akinek nevében állítólag a királyok uralkodnak, megakadályozza-e őket abban, hogy ezernyi módon gyötörjék a népeket, akiknek pedig vezetőjévé, védelmezőjévé és atyjává kellene lenniük? Ha kinyitjuk szemünket, és végigtekintünk az egész földön, azt látjuk, hogy az embereket csaknem mindenütt zsarnokok kormányozzák, akik a val-

lás segítségével csak minél inkább elbutítják, saját bűneik súlyával leigázzák, vagy végzetes kedvteléseik érdekében kegyetlenül feláldozzák rabszolgáikat.

A vallás korántsem zabolázza meg a királyok önkényeskedését, hanem ellenkezőleg, természeténél, alapelveinél fogva, szabadjára ereszti a gyeplőt. A vallás istenségekké teszi a királyokat, s szeszélyeikkel a népeknek sohasem szabad szembeszegülniük. Ugyanakkor, amikor nekivadítja a fejedelmeket s szétszaggatja a társadalmi szerződés szálait, melyek kötik őket, erőnek erejével béklyóba veri az általuk elnyomott alattvalók lelkét és kezét. Meglepő-e hát, ha a földi istenek azt hiszik, hogy nekik mindent szabad, s ha alattvalóikat szeszélyeik és nagyravágyásuk alantas eszközeinek tekintik?

A természettől való uralkodót a vallás minden országban kegyetlen, szeszélyes, részrehajló zsarnokká tette, akinek kénye-kedve szabja meg a törvényt. S az uralkodó isten földi helytartói nem tesznek mást, mint hűségesen utánozzák példaképüket. Úgy látszik, a vallást a világ minden részén azért találták ki, hogy elkábítsák a bilincsbevert népeket, s hogy uraik könnyebben pusztíthassák vagy büntetlenül szerencsétlenné tehessék őket.

Hogyan keletkezett a legképtelenebb, a legnevetségesebb és a leggyűlöletesebb bitorlás: „a papok istentől való joga"? Bölcs tanácsok a királyoknak

Több európai fejedelem – biztosítani akarván magát egy gőgös főpap mesterkedései ellen, aki uralkodni kívánt a királyokon, s meg akarván védeni személyét a pa-

pok által felizgatott hiszékeny népek támadásaitól – azt állította, hogy közvetlenül istentől kapta koronáját és jogait, s hogy cselekedeteiről csak neki tartozik számadással. Minthogy a világi hatalom végül felülkerekedett az egyházi hatalommal vívott küzdelemben, a papok, kénytelenek lévén engedni, elismerték a királyok istentől származó jogait, s prédikálták is a népnek, azzal a megszorítással, hogy véleményt változtathatnak és lázadásra buzdíthatnak, valahányszor a királyok istentől eredő jogai nem esnek egybe a papság istentől eredő jogaival. S a királyok meg a papok mindig a népek rovására kötöttek békét; de az utóbbiak, minden szerződés ellenére, ragaszkodtak fenntartásaikhoz.

A zsarnokok és a rossz fejedelmek pedig, akiknek lelkiismerete mindig a szemükre hányja nemtörődömségüket vagy elvetemültségüket, egyáltalán nem félik istenüket, mert inkább néznek szembe azzal a láthatatlan bíróval, aki semmit sem ellenez, vagy a papjaival, akik mindig könnyen szót értenek a földi urakkal – mint saját alattvalóikkal. A kétségbeesésbe taszított népek joggal nevezhetik *visszaélésnek* uraik istentől eredő jogait. A végletekig elcsigázott emberek néha kedvüket vesztik, s a zsarnok istentől eredő jogai ilyenkor kénytelenek engedni az alattvalók természettől eredő jogainak.

Könnyebb alkudni az istenekkel, mint az emberekkel. A királyok egyedül istennek tartoznak számot adni cselekedeteikről; a papok pedig csupán saját maguknak! joggal hihetjük, mind az előbbiek, mind az utóbbiak bizonyosabbak az égi bocsánatban, mint a földiben. Jóval könnyebb dolog kivonniuk magukat az istenek ítélete alól, akiket könnyűszerrel megbékíthetnek, mint az emberek ítélete alól, akik már elvesztették türelmüket.

„Ha elvitatjátok az uralkodóktól valamely egyetemes hatalom félelmét, akkor milyen gátat szabtok tévelygéseiknek?" Azt, hogy tanuljanak meg uralkodni, tanuljanak meg igazságosnak lenni; hogy tartsák tiszteletben a népek jogait, ismerjék el jótéteményeit a nemzeteknek, amelyektől nagyságuk és hatalmuk származik; hogy tanuljanak meg félni az emberektől, hogy vessék magukat alá az igazságosság törvényeinek; hogy senki se hághassa át büntetlenül ezeket a törvényeket, amelyeknek ki kell terjedniük a hatalmasra és a gyöngére, a nagyra és a kicsire, az uralkodóra és az alattvalókra egyaránt.

Az istenfélelem, a vallás, a túlvilági élettől való rettegés: íme, ilyen metafizikus és természetfölötti dolgokkal próbálnak gátat vetni a fejedelmek vad szeszélyeinek! S vajon ezek elegendők-e? A kérdést a tapasztalatnak kell eldöntenie. Aki a zsarnokok rosszindulatával a vallást szegezi szembe, az azt akarja, hogy ezek a homályos, bizonytalan, érthetetlen agyszülemények kerekedjenek felül hajlamaikon, amelyeket minden napról napra csak erősít bennük.

A vallás végzetes a politikára; csak féktelen és elfajzott kényurakat meg lealjasodott és szerencsétlen alattvalókat formál

Szüntelenül dicsekednek nekünk azzal a nagy haszonnal, melyet a vallás hajt a politikának, de csakhamar rájövünk, hogy a vallási nézetek elvakítják mind az uralkodókat, mind a népeket, és nem világosítják fel őket sem igazi feladataikról, sem igazi érdekeikről. A vallás igen gyakran csak féktelen és erkölcstelen kényurakat for-

mál, akiket kiszolgálnak meghódolásra kényszerített rabszolgáik.

Minthogy nem mérlegelték és nem is ismerték soha a társadalmi élet igazgatásának, céljának és jogainak igazi alapelveit, az emberek igazi érdekeit és az uralkodói feladatokat, a fejedelmek csaknem minden országban féktelenekké, önkényesekké és romlottakká, alattvalóik pedig aljasokká, szerencsétlenekké és rosszindulatúakká lettek. El akarták vetni a fontos dolgok tanulmányozásának gondját, s ezért azt hitték, hogy agyrémekhez kell folyamodniuk, amelyek – korántsem lévén alkalmasak bárminek is az orvoslására – csak növelték az emberiség bajait, s elterelték figyelmét a legéletbevágóbb dolgokról.

Vajon az az igazságtalan és kegyetlen mód, ahogyan annyi nemzetet kormányoznak itt, a földön, nem bizonyítja-e nyilvánvalóan egyrészt a túlvilági élettől való félelem hatástalanságát, másrészt és főleg, a nem-létét egy olyan gondviselésnek, amelynek esze ágában sincs törődni az emberiség sorsával? Ha léteznék egy jóságos isten, vajon nem lennénk-e kénytelenek elismerni, hogy sajátos módon elhanyagolja ezen a világon a legtöbb embert? Úgy látszik, isten csak azért teremtette a nemzeteket, hogy játékszerei legyenek az ő földi képviselői szenvedélyeinek és őrültségeinek.

A kereszténység csak a zsarnokság révén terjedt el, melynek, mint minden vallás, a legerősebb támasza

Ha bárki valamelyes figyelemmel olvassa a történelmet, azt látja, hogy az eleinte földhözragadt keresztény-

ségnek csak azért sikerült befurakodnia Európa vad és szabad nemzetei közé, mert kilátásba helyezte vezéreinek, hogy vallási elvei elősegítik a zsarnokságot, s korlátlan hatalmat adnak a kezükbe. Ennek következtében azt látjuk, hogy a barbár fejedelmek csodálatos gyorsasággal tértek meg, vagyis vizsgálat nélkül elfogadták a törekvéseiknek olyannyira megfelelő rendszert, s mindent elkövettek annak érdekében, hogy alattvalóikkal is elfogadtassák. E vallás papjai viselkedésükkel azóta gyakran megcsorbították szolgai elveiket, s ez azért volt így, mert az elmélet csak akkor hat az úr szolgáinak magatartására, ha megegyezik világi érdekeikkel.

A kereszténység azzal dicsekszik, hogy olyan boldogságot hozott az embereknek, amely ismeretlen volt a megelőző évszázadokban. Való igaz, hogy a görögök számára ismeretlenek voltak a zsarnokok, vagy a haza jogait bitorlók *istentől eredő jogai.* A pogányság idején soha senkinek nem fordult meg a fejében, hogy az ég nem akarja, hogy valamely nemzet védekezzék az őt arcátlanul pusztító fenevad ellen. A keresztények vallása a zsarnokok biztonságára törekedett, és alapelvvé tette azt, hogy a népek mondjanak le a törvényes önvédelemről. Ily módon a keresztény népek meg vannak fosztva a legelső természeti törvény gyakorlásának jogától, mely szerint az ember álljon ellen a rossznak, és fegyverezzen le bárkit, aki romlására tör! Bár az egyház szolgái gyakran megengedték a népeknek, hogy fellázadjanak az ég ügyéért, sohasem tűrték, hogy nagyon is valóságos bajok vagy közismert erőszakosságok ellen ragadjanak fegyvert.

Az égtől származnak azok a bilincsek, amelyekkel a halandók szellemét teszik ártalmatlanná.

Miért van az, hogy a mohamedán mindenütt rabszol-

ga? Azért, mert prófétája az istenség nevében leigázta, miként őelőtte Mózes megzabolázta a zsidókat. A világ minden részén azt látjuk, hogy az első törvényhozók az első uralkodói és az első papjai voltak a vadaknak, akik számára törvényeket hoztak.

A vallást szemmel láthatóan csak azért eszelték ki, hogy a fejedelmeket nemzeteik fölé helyezzék, és a népeket kiszolgáltassák kényük-kedvüknek. S mihelyt a népek szerencsétlennek tartják magukat e világon, az isten haragjával fenyegetőzve torkukra forrasztják a szót; szemüket az ég felé fordíttatják velük, nehogy észrevehessék bajaik igazi okait, nehogy élhessenek a természet nyújtotta orvosszerekkel.

A vallási elvek egyedüli célja az, hogy örökkévalóvá tegyék a királyok zsarnokságát, s áldozatul dobják nekik a nemzeteket

Az embereknek váltig azt ismételgették, hogy a föld nem az igazi honuk, hogy a jelen élet csak átmeneti állapot, hogy ezen a világon nem osztályrészük a boldogság, hogy uralkodóik közvetlenül istentől kapták tekintélyüket és csak istennek tartoznak számot adni visszaéléseikről, s hogy sohasem szabad szembeszegülni velük stb. stb. – ezáltal sikerült örökkévalóvá tenni a királyok gonoszságát és a népek szerencsétlenségét; a nemzetek érdekeit aljas módon feláldozták vezéreiknek. Minél alaposabban szemügyre vesszük a vallási dogmákat és elveket, annál inkább meggyőződünk arról, hogy ezek a dogmák és elvek egyedül a zsarnokok és a papok érdekét szolgálják, és sohasem a társadalmakét.

A süket istenek tehetetlenségének palástolása végett a vallásnak sikerült elhitetnie a halandókkal, hogy mindig az igazságtalanság kelti fel az egek haragját. A népek pedig csak magukra veszik a szerencsétlenségeket, a csapásokat, melyek állandóan sújtják őket. S' bár a rendjéből kizökkent természet néha érezteti kezének hatalmát a nemzetekkel; nagyon is gyakran a rossz kormányok a közvetlen és folyamatos okai az állandó csapásoknak, melyeket a nemzetek kénytelenek elviselni. Vajon nem a királyok meg a nagyok törtetése, nemtörődömsége, romlottsága, zsarnoksága okozza-e rendszerint az ínségeket, a koldulást, a háborúkat, a járványokat, a rossz erkölcsöket s a rengeteg csapást, mely pusztítja a földet?

A papok állandóan az egek felé irányítják az emberek szemét, elhitetik velük, hogy bajaik az isten haragjának következményei, s csupán hatástalan, gyönge eszközöket adnak kezükbe gyötrelmeik megszüntetésére; s mindezt nyilván azért teszik, mert nem akarják, hogy a nemzetek felismerjék nyomorúságaik igazi forrásait, s mert e bajokat örökké tartókká akarják tenni. A vallás szolgái többé-kevésbé az olyan szűkölködő anyákhoz hasonlóan viselkednek, akik kenyér híján énekkel altatják el éhező gyermekeiket, vagy akik játékszert adnak nekik, hogy feledtessék velük gyötrő éhségüket.

Hogyan is ismerhetnék fel kínjaik valódi okait a népek, melyeket gyermekkortól fogva elvakított a tévelygés, gúzsba kötöttek a közhiedelmek láthatatlan szálai, tönkretett a páni rettegés, elaltatott a tudatlanság? Azt hiszik, az istenekhez való fohászkodás segít rajtuk. Sajnos! Hát nem látják, hogy éppen ezeknek az isteneknek nevében kell odatartaniuk a nyakukat kíméletlen zsarnokaik pallosa alá, akikben pedig könnyen felismerhetnék

kínzó bajaik nagyon is látható okát, s akik számára szüntelenül és hasztalanul kérik az ég segítségét?

Ti hiszékeny népek! Szerencsétlenségtek közepette csak kettőzzétek meg imáitokat, istennek felajánlott adományaitokat, áldozataitokat; töltsétek meg templomaitokat, fojtsátok meg a számtalan áldozatot, böjtöljetek darócruhában, szórjatok hamut a fejetekre, öntözzétek arcotokat könnyeitek árjával, s végül halmozzátok el kincsekkel isteneiteket a végkimerülésig: mindezzel csak a papok vagyonát növelitek; az ég istenei csupán akkor lesznek kedvesek hozzátok, ha a föld istenei felismerik, hogy ők is emberek, mint ti, s kellő gonddal munkálkodnak majd jóléteteken.

Végzetes dolog elhitetni a királyokkal, hogy amikor a népeknek ártanak, csak istentől kell tartaniuk

A hanyag, nagyravágyó és romlott fejedelmek a valódi okai a köz szerencsétlenségeinek, a földet elnéptelenítő haszontalan, igazságtalan és állandó háborúságoknak; a mohó és zsarnoki kormányok semmivé teszik az emberek számára a természet jótéteményeit, az udvarok kapzsisága visszaveti a mezőgazdaságot, tönkreteszi az ipart, s ínséget, járványokat, nyomorúságot szül; a népek óhajait az ég nem veti el és nem is karolja fel: gőgös uraik azok, akiknek csaknem mindig kőből van a szívük.

Romboló hatással van a fejedelmek egészséges politikájára és erkölcseire, ha arról győzik meg őket, hogy csak istentől kell tartaniuk, amikor ártanak alattvalóiknak, vagy nem törődnek boldogságukkal. Uralkodók! nem az

isteneket sértitek meg, amikor rosszat cselekedtek, hanem a népeiteket. Amikor igazságtalanul uralkodtok, ezeknek a népeknek, s következésképpen önmagatoknak vagytok ártalmára.

Mi sem gyakoribb jelenség a történelemben, mint a vallásos zsarnok; s mi sem ritkább, mint az igazságos, éber és felvilágosodott fejedelem. Egy uralkodó lehet istenfélő, teljesítheti pontosan vallása parancsait, engedelmeskedhet papjainak, elnéző lehet irántuk, s ugyanakkor hiányozhatnak belőle az uralkodáshoz szükséges összes erények és képességek. A vallás a fejedelmek számára nem egyéb, mint olyan eszköz, amellyel még szorosabban gúzsba köthetik a népeket.

A vallási erkölcs tetszetős elvei értelmében az a zsarnok, aki hosszú uralkodása alatt nem tett egyebet, mint elnyomta alattvalóit, elrabolta tőlük munkájuk gyümölcsét, s hiú önzésből kíméletlenül feláldozta őket, az a hódító, aki elragadta és bitorolta mások földjét, aki egész nemzeteket gyilkolt le, aki világéletében csapás volt az emberiség számára – azt hiszi, megnyugtathatja lelkiismeretét, ha gonosztettei jóvátétele végett sírva lába elé borul egy papnak, aki hitvány módon kedvét leli abban, hogy megvigasztaljon és megnyugtasson egy gonosztevőt, akinek a legszörnyűbb kétségbeesés is enyhe büntetés azért a sok rosszért, amit a földön elkövetett.

Egy ájtatos király csapás az országra

Egy őszintén ájtatos uralkodó rendszerint nagyon veszedelmes az államra; a hiszékenység mindig korlátolt elmét feltételez; az ájtatosság általában felemészti a feje-

delem figyelmét, melyet népe kormányzására kellene fordítania. Papjai sugalmazásának szolgai módon engedelmeskedve lépten-nyomon szeszélyeik játékszerévé, veszekedéseik támaszává, őrültségeik eszközévé és cinkosává lesz, melyeknek mindenek felett való jelentőséget tulajdonít. A vallás legvégzetesebb ajándékai közé mindenekelőtt ezeket az ájtatos és vakbuzgó uralkodókat kell számítani, akik állítólag alattvalóik boldogulásán munkálkodva szent feladatul tűzték maguk elé, hogy zaklassák, üldözzék, tönkretegyék azokat, akik lelkiismeretük szavára másképp gondolkodnak, mint ők. Egy birodalom élén álló vakbuzgó király a legnagyobb csapások egyike, amellyel az ég sújthatja a földet haragjában. Egyetlen fanatikus vagy csaló pap, aki egy hiszékeny és hatalmas fejedelem kegyeibe férkőzött, elég ahhoz, hogy az állam zűrzavarba süllyedjen, és a világ lángba boruljon.

Csaknem minden országban a papok és a vakbuzgók feladata az, hogy formálják a nemzetek kormányzására hivatott ifjú fejedelmek szellemét és szívét. Miféle világosságot terjeszthetnek az ilyen nevelők? Miféle érdekek fűthetik őket? Maguk is telve lévén balítéletekkel, tanítványukat arra fogják nevelni, hogy a babona a legfontosabb és a legszentebb dolog; hogy képzeletbeli feladatai a legszentebb kötelességek; hogy a türelmetlenség és a mások üldözése a valódi alapja jövendő tekintélyének; arra fognak törekedni, hogy részrehajló uralkodót, féktelen fanatikust, zsarnokot faragjanak belőle, s igyekeznek idejében kiölni belőle a józan észt; fel fogják vértezni az értelem ellen, és megakadályozzák, hogy magához engedje az igazságot; a valódi tehetségek ellen uszítják, és elfogulttá teszik a megvetésre méltók iránt; végül ájtatos fajankót faragnak belőle, akinek nem lesz fogalma sem

az igazságról, sem az igazságtalanságról, sem az igazi dicsőségről, sem az igazi nagyságról, s akiben nyoma sem lesz egy nagy állam kormányzásához szükséges felvilágosodottságnak és erényeknek. Íme, így fest dióhéjban egy olyan gyermek nevelésének programja, akitől egy napon majd embermilliók boldogsága vagy boldogtalansága függ.

A vallás pajzsa gyönge védelmet nyújt a zsarnokságnak a népek elkeseredettsége ellen. Egy zsarnok nem más, mint őrült, aki önmagának árt, s aki elalszik a szakadék szélén

A papok, amióta a világ világ, a zsarnokság támaszai és a közszabadság ellenségei voltak; mesterségük folytatásához lealacsonyodott és alázatos rabszolgákra van szükségük, akik sohasem mertek gondolkodni. Egy monarchiában nem kell mást tenniük, mint hatalmukba keríteni a gyönge és ostoba fejedelem szellemét, hogy a népek uraivá váljanak. S a papok, ahelyett, hogy a boldogulás felé vezetnék a népeket, mindig szolgaságba taszították őket.

Ama természetfölötti címek kedvéért, amelyeket a vallás kitalált a legrosszabb fejedelmek számára, az uralkodók rendszerint összefogtak a papokkal, akik – bizonyosak lévén benne, hogy nézeteikkel hatalmukban tartják magát az uralkodót – magukra vállalták, hogy megkötik a népek kezét, s leigázzák őket. De a vallással takarózó zsarnok hiába hivalkodik, hogy ő biztonságban van a sors minden szeszélyétől; hiedelme gyönge védelem a népek elkeseredettsége ellen. Különben is a pap csak addig barátja a zsarnoknak, míg a zsarnokságban megtalálja a szá-

mítását; lázadást szít, és ledönti az önmaga emelte bálványt, mihelyt úgy látja, hogy nem segíti többé elő annak az égnek az érdekeit, amelyet akkor szólaltat meg, amikor neki tetszik, s amely sohasem mond mást, mint amit az érdekei követelnek.

Minderre nyilván azt válaszolják, hogy az uralkodóknak – a vallás nyújtotta összes előnyök tudatában lévén – csakugyan érdekükben áll, hogy minden erejükkel támogassák. Ha a vallási nézetek hasznára vannak a zsarnokoknak, akkor az is nyilvánvaló, hogy az ilyesmiknek semmi szükségét nem látják azok, akik az ész és az igazságosság törvényei szerint uralkodnak. De hát miféle előny származik a zsarnokságból? Valóban érdekük a fejedelmeknek, hogy zsarnokok legyenek? Vajon a zsarnokság nem fosztja-e meg őket az igazi hatalomtól, a népek szeretetétől, minden biztonságtól? Nem kellene-e minden értelmes fejedelemnek felismernie, hogy a zsarnok nem más, mint őrült, aki önmagának árt? Nem kell-e minden felvilágosult fejedelemnek óvakodnia a hízelgőktől, akik el akarják altatni a lába előtt tátongó szakadék szélén?

A vallás elősegíti a fejedelmek tévelygéseit, midőn megszabadítja őket a félelemtől és a lelkifurdalásoktól

Ha a papok hízelgései megrontják a fejedelmeket és zsarnokokká változtatják őket, a zsarnokok is szükségképpen rossz hatással vannak a nagyokra is, meg a népekre is. Egy nemzet szükségképpen elfajul, ha ura igazságtalan, minden jóság és erény nélkül való, s ha szeszélyén kívül nem ismer más törvényt. Az ilyen úr eltűri-e maga

mellett a becsületes, felvilágosodott, erényes embereket? Nem; az ilyen uralkodónak csak hízelkedőkre, fejbólintókra, majmolókra, rabszolgákra, alantas és szolgai lelkekre van szüksége, akik kedvére tesznek; udvara pedig a bűn fertőjét átterjeszti az alsóbb néprétegekre. S apránként minden romlottá válik az olyan államban, melynek uralkodója romlott. Régen azt mondták, hogy *a fejedelmek szemmel láthatóan olyasmire adnak parancsot, amit maguk is cselekednek.*

A vallás korántsem fékezi meg az uralkodókat, ellenkezőleg, lehetővé teszi nekik, hogy félelem és lelkifurdalás nélkül merüljenek bele tévelygéseikbe, melyek számukra éppoly végzetesek, mint az általuk kormányzott nemzetek számára. De az embereket sohasem lehet büntetlenül félrevezetni. Mondjátok egy fejedelemnek, hogy ő isten, s hamarosan azt fogja hinni, senkire sem kell tekintettel lennie. Nem fog törődni azzal, hogy szeressék, csak féljenek tőle; nem lesz tekintettel sem a törvényekre, sem az alattvalókkal való kapcsolatokra, sem a velük szemben fennálló kötelességekre. Mondjátok ennek a fejedelemnek, hogy *csak egyedül istennek köteles beszámolni cselekedeteiről,* s hamarosan úgy viselkedik majd, mintha senkinek sem tartoznék számadással.

Milyen a felvilágosult uralkodó?

Felvilágosult uralkodó az, aki tudatában van igazi érdekeinek; aki tudja, hogy ezek az érdekek összefüggenek nemzete érdekeivel; aki tudja, hogy egy fejedelem nem lehet sem nagy, sem hatalmas, sem szeretett, sem tisztelt, amíg csak nyomorult rabszolgáknak parancsol; aki tudja,

hogy az igazságosság, a jótékonyság, a gondoskodás sokkal valóságosabb jogokat biztosít számára az emberek fölött, mint az égből származtatott mesés címek; aki érzi, hogy a vallás csak a papok számára hasznos, de haszontalan a társadalomnak, hogy gyakran megzavarja az embereket, s hogy kordában kell tartani, nehogy árthasson; s végül, aki felismeri, hogy ha dicsőségesen akar uralkodni, jó törvényeket kell hoznia és erényekről kell tanúságot tennie, nem pedig csalárdságokra és agyrémekre kell alapoznia hatalmát.

A papság uralkodó szenvedélyei és bűnei. – A papság a vallás állítólagos istenének a segítségével elégíti ki szenvedélyeit és követi el bűneit

A vallás szolgáinak nagy gondjuk volt rá, hogy istenükből félelmetes, szeszélyes és állhatatlan zsarnokot faragjanak; ennek így kellett történnie, hogy érdekeiknek megfelelően más- és másféleképpen magyarázhassák. Egy olyan isten, aki igazságos és jó, akiben nyoma sincs a szeszélynek és a romlottságnak; egy olyan isten, aki mindig a becsületes emberek vagy a jámbor uralkodók tulajdonságait mutatja, semmiképpen sem felel meg szolgáinak. A papoknak csak jó, ha az emberek reszketnek istenük előtt, mert akkor őhozzájuk folyamodnak, hogy nyugtassák meg őket félelmükben.

Egyetlen ember sem hős a szobainasa szemében. Nem meglepő, hogy egy isten, akit papjai olyan jelmezbe öltöztettek, hogy félelmet gerjesszen a halandókban, ritkán vezeti félre őket, vagy igen kevéssé befolyásolja viselkedésüket. Következésképp azt látjuk, hogy a papok vala-

mennyi országban nagyon is egyformán viselkednek; istenük dicsőségének ürügyén mindenütt tönkreteszik a nemzeteket, lealacsonyítják a lelkeket, aláássák a gazdasági életet, s egyenetlenséget szítanak. Minden időkben a nagyravágyás és a kapzsiság volt a papság fő tulajdonsága; a pap mindenütt az uralkodók és a törvények fölé helyezkedik; mindenütt szemmel láthatóan csak gőgjének, pénzsóvárságának, zsarnoki és bosszúálló természetének érdekeit tartja szem előtt; s a társadalom javát szolgáló, hasznos erényeket mindenütt az engesztelésekkel, áldozatokkal, titokzatos szertartásokkal és formaságokkal, egyszóval, a számára jövedelmező találmányokkal helyettesíti.

A szellem hallgatásra kényszerül, és az értelem tilalmassá válik azokkal a nevetséges szertartásokkal és szánalmas eszközökkel szemben, amelyeket a világ valamennyi országában a papok agyaltak ki, hogy megtisztítsák a lelkeket, és az eget a nemzetek felé hajlítsák. Egyhelyütt körülmetélik a gyermeket, hogy osztályosává tegyék az isteni jóakaratnak; másutt vizet öntenek a fejére, hogy megtisztítsák azoktól a bűnöktől, amelyeket még el sem követhetett; ismét másutt egy folyóba merítik, melynek vize elmos minden szennyet; a negyedik helyen eltiltják bizonyos táplálékoktól, melyek fogyasztása fejére vonja az egek haragját; megint más országokban azt rendelik a bűnös embernek, hogy időről időre járuljon egy pap elébe és vallja be neki vétkeit, holott az gyakran sokkal nagyobb bűnös, mint ő stb. stb.

Mit mondanánk az olyan felcserekről, akik napról napra megjelenvén a köztereken, hangos szóval hirdetik orvosságaik hatásosságát, és biztos gyógyulást ígérnek, s ugyanakkor tele vannak azokkal a bajokkal, amelyektől állítólag megszabadítanak bennünket? Bízhatunk-e egyáltalán az olyan szélhámosok receptjeiben, akik teli torokból így kiabálnak: „Vegyétek be orvosszereinket; hatásuk biztos; a világon mindenkit meggyógyítanak, kivéve minket"? S mit gondoljunk a továbbiakban ugyanezekről a szélhámosokról, mikor azt látjuk, hogy egész életükben panaszkodnak, mert orvosságaiknak semmi hatásuk sincs a betegekre, akik beveszik őket? Végül, miképpen vélekedjünk a köznép ostobaságáról, amely továbbra is drágán fizeti meg ezeket az orvosságokat, holott hasztalanságukra rengeteg a bizonyíték? ... A papok azokhoz az alkimistákhoz hasonlatosak, akik fennen bizonygatják, hogy ismerik az aranycsinálás módját, s ugyanakkor alig van ruhájuk, mellyel meztelenségüket takargatják.

A vallás szolgái unos-untalan ostorozzák a világiak romlottságát, s hangosan siránkoznak tanításaik eredménytelensége fölött, s ugyanakkor azt állítják, hogy a vallás az *egyetemes orvosszer*, az igazi *gyógyfű* az emberiség bajaira. Maguk a papok súlyos betegek; az emberek mégis felkeresik butikjaikat, s továbbra is bizakodnak isteni szereikben, melyek a papok saját bevallása szerint sem gyógyítanak meg senkit!

Miféle rengeteg zavart okoz a vallás, mely bemocskolja az erényt, s elhomályosít minden helyes nézetet, minden szent eszmét

Midőn a vallás (főleg a modern időkben) hatalmába kerítette az erkölcsöt, teljesen elhomályosította annak alapelveit; az embereket egymás ellen uszította, s arra kényszerítette őket, hogy könyörtelenül bánjanak mindazokkal, akik másképp gondolkodnak, mint ők. A teológiai viták, melyekből az egymás ellen küzdő felek egyike sem értett semmit, birodalmakat ingattak meg, forradalmakat idéztek elő, uralkodókat fosztottak meg trónjuktól, s egész Európát pusztasággá tették; s ráadásul ezek a gyalázatos veszekedések bele sem fulladtak a patakzó vérbe. A pogányság megszűnése óta a népek vallási elvükké tették, hogy őrjöngeni kezdjenek, valahányszor olyan véleményt terjed el, melyet papjaik *az egyedül üdvözítő tanítással* ellentétesnek bélyegeznek. Az olyan vallás követői, mely csak látszólag hirdeti a felebaráti szeretetet, az egyetértést meg a békét, sokkal kegyetlenebbnek mutatkoztak a kannibáloknál vagy a vadaknál, amikor teológusaik saját véreik elpusztítására izgatták őket. Szemükben nem számít bűnnek az, amit azért követtek el, hogy elnyerjék az istenség tetszését vagy lecsillapítsák haragját.

A rettenetes isten gondolata, akit az emberek zsarnoknak tartanak, szükségképpen gonoszakká tette alattvalóit. A félelem csak rabszolgákat teremt, a rabszolgák pedig hitványak, alantas lelkületűek, kegyetlenek, s azt hiszik, mindent szabad, ha arról van szó, hogy maguk felé fordítsák a rettegett úr jóindulatát, vagy kivonják magukat a büntetés alól. Egyedül a gondolkodás szabad-

sága adhatja meg az embereknek a lelki nagyságot és az emberiességet. Egy zsarnoki isten fogalma csak elvetemült, rosszkedvű, összeférhetetlen és türelmetlen rabszolgákat teremthet.

Minden vallás, amelynek istene hamar haragra gerjed, irigy, bosszúálló, jogai és a neki szóló tiszteletadás tekintetében szőrszálhasogató, amelynek istene eléggé kicsiny ahhoz, hogy a róla alkotott nézetek sértsék, amelynek istene igazságtalanul megköveteli, hogy egyöntetű fogalmakat alkossanak róla: nos, az ilyen vallás szükségképpen nyugtalan, összeférhetetlen, vérengző; az ilyen isten imádói – ha nem akarnak bűnt elkövetni – kötelesek folyvást gyűlölni, sőt megsemmisíteni mindenkit, akit ez isten ellenségének bélyegeznek; az ilyen hívők azt hiszik, hogy elárulják mennyei uruk ügyét, ha jó viszonyban, megértésben élnek rebellis polgártársaikkal. Vajon nem teszi-e ki magát bárki az isten könyörtelen haragjának, ha szereti azt, amit ő gyűlöl?

Gyalázatos gyűlölködők, emberevő ájtatosok! hát nem érzitek soha, milyen őrültség és milyen igazságtalanság ez a ti türelmetlenségtek? Nem látjátok, hogy az ember éppoly kevéssé ura a vallási nézeteinek, hivőségének vagy hitetlenségének, mint a nyelvének, amelyet már gyermekkorában elsajátít, s amelyet képtelen megváltoztatni? Ha egy embertől azt kívánod, hogy úgy gondolkodjék, ahogyan te, vajon ezzel nem olyasmit akarsz, hogy egy idegen a te nyelveden fejezze ki magát? Ha egy embert a tévedéseiért büntetünk, vajon nem azért büntetjük-e, mert másképpen nevelték? Ha hitetlen vagyok, kirekeszthetem-e magamból az okokat, melyek hitemet megrendítették? Ha istenetek megadja az embereknek a

jogot, hogy szabad akaratukból elkárhozzanak, akkor mi közötök hozzá? Vagy talán okosabbak és bölcsebbek vagytok isteneteknél, akinek jogaival vissza akartok élni?

Minden vallás türelmetlenül tönkreteszi a jótékonyságot

Nincs a világon olyan ájtatos hivő, aki természetétől függően ne gyűlölné, ne vetné meg, vagy ne sajnálná az övétől különböző felekezetek tagjait. Az *uralkodó vallás* (amely sohasem más, mint a fejedelem és a hadsereg vallása) mindig érezteti felsőbbségét a leggyengébb felekezetekkel. A földön még sehol sem létezik igazi türelmesség; a nemzetek mindenütt egy féltékeny istent imádnak, s azt hiszik róla, egyedül nekik barátjuk, valamennyi más nemzetnek nem.

Minden nép azzal büszkélkedik, hogy csakis ő imádja az igaz istent, az egyetemes istent, az egész természet urát. De ha az ember közelebbről megvizsgálja a világnak ezt a fejedelmét, úgy találja, hogy minden társadalom, minden szekta, minden vallási szövetkezés vagy csoport e hatalmas istent hitvány uralkodóvá fokozza le, akinek gondoskodása és jósága csak az alattvalók kicsiny körére terjed ki (melynek tagjai azt képzelik magukról, hogy csakis ők élvezhetik kegyeit), a többiekkel pedig egyáltalán nem törődik.

A vallások alapítói és a papok, akik e vallásokat fenntartják, szemmel láthatóan azt a célt tűzték maguk elé, hogy megosszák a nemzeteket, melyeket ők világosítanak fel a többiek felől. Ráadásul az is szándékukban áll, hogy megkülönböztető jelek alapján megosszák a saját

nyájukat is; olyan isteneket adtak híveiknek, amelyek ellenségei a többi istennek, olyan kultuszokat, dogmákat, szertartásokat, amelyek különböznek a többitől; főleg pedig arról győzik meg őket, hogy más emberek vallása istentelen és kárhozatos. Méltatlan mesterkedéseik révén e nagyravágyó csalók fokozatosan hatalmukba kerítették híveik lelkét, összeférhetetlenekké tették őket, s arra biztatták, hogy üldözzék mindazokat, akiknek vallása és nézete nem azonos az övékkel. Íme, így érte el a vallás azt, hogy a szívek bezáruljanak, s örökre kiveszszen belőlük a szeretet, melyet az embereknek embertársaik iránt kell érezniük. A nyájasság, az elnézés, az emberiesség – minden erkölcsnek ezek az elsőrendű erényei – teljességgel összeegyeztethetetlenek a vallási balítéletekkel.

Az államvallás túlzásai

Minden nemzeti vallás arra jó, hogy az embert hiúvá, összeférhetetlenné és rosszindulatúvá tegye; az emberiesség felé az az első lépés, ha bárki békén gyakorolhatja vallását, és hangoztathatja a neki tetsző nézeteket. De ez a magatartás semmiképp sem tetszhet a vallás szolgáinak, akik maguknak akarják fenntartani a jogot, hogy az embereknek még a gondolatait is hatalmukba kerítsék.

Ó, ti vak és ájtatos fejedelmek! gyűlölitek, üldözitek, vesztőhelyre küldítek az eretnekeket, csak azért, mert meggyőznek benneteket arról, hogy e szerencsétlenek nem tetszenek a ti isteneteknek. A papjaitokról van szó! Ám kik biztosítanak benneteket arról, hogy maguk a papjaitok nincsenek-e tévedésben, vagy hogy nem áll-e szándékukban félrevezetni titeket? Maguk a papok. Feje-

delmek, tudjátok meg: papjaitok végzetes szavára követitek el a legkegyetlenebb és leghírhedtebb bűnöket, abban a hiszemben, hogy így megnyerhetitek az istenség tetszését.

A vallás törvényessé nyilvánítja és ezáltal szabadjára engedi a nép vadságát; továbbá igazolja a bűnt, mondván, hogy megfelelhet isten szándékainak

„Soha – mondja Pascal – nem követik el a rosszat alaposabban és vidámabban, mint akkor, amikor téves lelkiismereti elv alapján követik el."* Nincs veszedelmesebb az olyan vallásnál, amely szabadjára engedi a nép vadságát, s igazolja szemében a legsötétebb gonosztetteket; rosszindulatában a nép immár nem ismer határokat, mihelyt azt hiszi, hogy feljogosította rá az isten, akinek érdekei állítólag minden cselekedetet törvényessé tehetnek. A vallásról van szó? A legcivilizáltabb népek azonnal igazi vadakká válnak, s azt hiszik, mindent szabad. Minél kegyetlenebbek, annál inkább úgy gondolják, hogy kedves gyermekei istennek, akinek ügyét véleményük szerint nem lehet elég buzgón támogatni.

A világ valamennyi vallása számtalan gonosztettet ismert el jogosnak. A zsidók, istenük ígéreteitől megittasulva, jogot formáltak ahhoz, hogy egész nemzeteket kiirtsanak. A rómaiak, igazi rablók módján, isteneik jóslataira hivatkozva leigázták és végigpusztították a világot. Az arabok, isteni prófétájuk biztatására, tűzzel-

* Lásd *Pascal* Gondolatai. XXXVIII. (franciául)

vassal öldökölték a kereszténveket és a bálványimádókat. A keresztények, szent hitük terjesztésének ürügyén, százszor is vérbe borították mind a két féltekét.

A papok minden eseményben, amely előmozdítja saját – általuk azonban mindig *isten ügyének* nevezett – érdekeiket, felfedezik *isten ujját*. Ezen elv alapján a szenteskedőknek módjukban áll *isten ujját* látni a lázadásokban, a forradalmakban, a mészárlásokban, a királygyilkosságokban, a gonosztettekben, a becstelenségekben, a gyalázatosságokban; s bármily kevéssé válnak is hasznára mindezek a dolgok a vallásnak, az emberek könnyen kimondják, hogy *isten minden eszközt felhasznál céljai elérésére*. Van-e, ami alaposabban kitöröl minden erkölcsi nézetet az emberek elméjéből, mint ha azt mondják nekik, hogy az ő hatalmas és tökéletes istenük is gyakran kénytelen felhasználni a bűnt céljai érdekében?

Nem igaz, hogy a vallásnak tulajdonított bajok egyedül az emberi szenvedélyek szomorú következményei

Mihelyt felpanaszoljuk a túlzásokat és a bajokat, melyeket a vallás okozott oly sokszor ezen a földön, rögtön felvilágosítanak bennünket, hogy azok nem a vallásnak tudhatók be, hanem az emberi szenvedélyek szomorú következményei. Én viszont megkérdem, ki szabadította el ezeket a szenvedélyeket? Nyilvánvalóan a vallás; ez a vakbuzgóság tesz embertelenné, s ez szolgál takaróul a legnagyobb gazságok számára. E féktelenségek vajon nem azt bizonyítják-e, hogy a vallás egyebet sem tesz, mint rájuk borítja a törvényesség takaróját, s hogy mi sem

hasznosabb, mint lerántani ezt az átkozott takarót, melynek az emberek igen gyakran oly szörnyű hasznát veszik! Mennyi szörnyűségnek szakadna vége a társadalomban, ha a gonoszoknak nem lenne oly tetszetős ürügyük a rémségek elkövetésére!

Ahelyett, hogy az emberek békéjén őrködtek volna, a papok mindig is dühödten széthúzást keltettek közöttük. *Lelkiismeretükre* hivatkoztak, s mint mondották, az ég jogosította fel őket arra, hogy perlekedők, zavargók és lázadozók legyenek. Vajon a mennyei úr szolgái nem érzik-e magukat megrövidítettnek, nem kiáltoznak-e az isteni felség megsértéséről, valalahányszor az uralkodók meg merik őket akadályozni abban, hogy ártsanak? A papok azokhoz a zsémbes asszonyokhoz hasonlatosak, akik *tüzet, rablót, gyilkost* kiáltanak, ha a férjük lefogja kezüket, hogy saját magukban kárt ne tegyenek.

Semmiféle erkölcs sem egyeztethető össze a vallási nézetekkel

Hiába idézett elő a vallás oly sokszor véres tragédiákat ezen a földön, a teológusok mégsem szűnnek meg azt hajtogatni, hogy vallás nélkül nem lehetséges semmiféle erkölcs. Ha a teológiai nézeteket eredményeik alapján ítélnők meg, joggal jelenthetnők ki, hogy soha semmiféle erkölcs nem egyeztethető össze a vallási nézetekkel.

„Kövessétek istent" – mondogatják szüntelenül. Ugyan, miféle erkölcsünk lenne, ha ezt az istent követnénk! Milyen istent kell hát követnünk? A deisták istenét? De ez az isten nem lehet a jóság állandó példaképe a számunkra; mert ha mindennek a teremtője, terem-

tője a jónak, de a rossznak is, amit a világon tapasztalunk; őtőle ered a rend, de a zűrzavar is, amely az ő engedélye nélkül nem volna lehetséges; alkot, de rombol is; az életről beszél, de halált is oszt; bőséget, gazdagságot, virágzást, békét ad az embereknek, de ugyanakkor megengedi, sőt előidézi az ínséget, a szegénységet, a szerencsétlenségeket, a háborúkat. Miképpen tekinthetnők továbbá az állandó jóság mintaképének a teizmus vagy a természeti vallás istenét, akinek kedvező hajlandóságait lépten-nyomon meghazudtolja mindaz, ami a szemünk láttára megy végbe? Az erkölcsnek sokkal kevésbé ingatag alapra van szüksége egy olyan isten példájánál, akinek magatartása folyton változik, s akit csak úgy nevezhetünk jónak, ha makacsul szemet hunyunk mindama rossz fölött, amit minden percben előidéz vagy megenged ezen a világon.

Vagy talán a pogány ókor *legjobb, legnagyobb Jupiterét* kövessük? Ez esetben egy lázadó fiút tartanánk példaképünknek, aki előbb megfosztja trónjától, majd száműzi atyját; egy züllött, kicsapongó, házasságtörő, vérfertőző valakit követnénk, akinek cselekedetei minden értelmes halandót elborzasztanának. Hol lennének az emberek a pogányság nélkül, ha Platón nyomán azt képzelték volna, hogy az erény az istenek utánzásában áll?

Esetleg a zsidók istenét kellene követnünk? Példaképnek tekinthetjük *Jehovát?* Ez valóban kegyetlen, vad isten, aki egy ostoba, vérengző és erkölcstelen népnek való; ez az isten mindig haragos, mindig bosszúért liheg, nem ismer irgalmat, vérengzésre, rablásra, összeférhetetlenségre utasítja az embereket, egyszóval, viselkedése nem

szolgálhat példaképül becsületes ember számára, csak a rablóvezérek követhetik.

A keresztények *Jézusát* kövessük tehát? Vajon ez az isten, aki meghalt, hogy csillapítsa atyja engesztelhetetlen haragját, mutat-e olyan példát, amelyet az embereknek követniük kell? Sajnos! Csak olyan istent, helyesebben fanatikust, embergyűlölőt láthatunk benne, aki – maga is elmerülvén a nyomorban, és prédikálván a nyomorultaknak – azt a tanácsot adja az embereknek, hogy legyenek szegények, küzdjék le, fojtsák el a természetet, gyűlöljék az örömöt, keressék a fájdalmat, vessék meg saját magukat; azt mondja nekik, hagyják el atyjukat, anyjukat, rokonaikat, barátaikat stb. és kövessék őt. Ez aztán a szép erkölcs! – mondjátok. Kétségkívül méltó a csodálatra: s feltétlenül isteninek kell lennie, mert hasznavehetetlen az emberek számára. De vajon az ilyen fennkölt erkölcs nem azzal jár-e, hogy gyűlöletessé teszi az erényt? A keresztények *emberré lett istenének* olyannyira magasztalt morálja szerint a hívek valóságos Tantalusok ezen a világon, akik égő szomjúságukat sohasem csillapíthatják. Az efféle morál ugyancsak csodálatos képet nyújt a természet alkotójáról. Ha, mint állítják, mindent teremtményei használatára alkotott, akkor miféle furcsa meggondolásból tiltja el mindama javak élvezetét, melyeket az ő részükre teremtett? A gyönyör, amelyre az ember szünet nélkül vágyik, nem csapda-e hát, melyet isten állított rosszindulatúan az embereknek, hogy gyöngeségen kapja őket?

Krisztus követői azt akarják elérni, hogy csodának tartsuk vallásuk létrejöttét, amely vallás mindenben ellentétesnek mutatkozik a természettel, szembenállónak a szív minden hajlandóságával, az érzékek minden gyönyörűségével. De valamely tanítást szigorúsága nem tesz csodálatosabbá az egyszerű ember szemében. Ugyanaz a hajlam, amelynek alapján tisztelettel tekintünk a felfoghatatlan csodákra mint isteni és természetfölötti dolgokra, arra késztet bennünket, hogy isteninek és természetfölöttinek tartsunk és csodáljunk egy olyan erkölcsöt, amely megvalósíthatatlan és meghaladja az emberek erejét.

Két teljesen különböző dolog csodálni egy erkölcsöt, s ugyanazt megvalósítani a gyakorlatban. A keresztények mind szüntelenül csodálják és büszkén emlegetik az Evangélium morálját; viszont követésére csak a tiszteletre méltó szentek igen kis köre vállalkozik, azok helyett, akiknek eszük ágában sincs példát venni róluk, hisz sem erejük, sem a kegyelem nincs meg hozzá.

Az egész világot többé-kevésbé megfertőzte az a vallásos morál, mely szerint – ha el óhajtjuk nyerni az istenség tetszését – feltétlenül boldogtalanná kell tennünk magunkat a földön. A földteke minden részén találhatunk vezeklőket, magányos remetéket, *fakírokat,* fanatikusokat, akik láthatólag alaposan tanulmányozták a módját, hogyan gyötörhetik magukat a valamennyiük által jóságosnak vallott lény tiszteletére! A vallás, lényegénél fogva, ellensége az emberek örömének és jólétének. *Boldogak a szegények! Boldogak, akik sírnak! Boldogak, akik szenvednek!* Jaj azoknak, akik bőségben élnek és örvendeznek! Íme, a kereszténység ragyogó felfedezései!

Kit neveznek szentnek a különféle vallások? Az olyan embert, aki imádkozik, kínozza, gyötri magát, menekül a világtól, aki bagoly módjára csak a magányban leli kedvét, aki megtartóztatja magát minden gyönyörtől, aki fél mindentől, ami egy pillanatra is elvonhatja figyelmét fanatikus elmélkedéseitől. Ez hát az erény? Az efféle ember jó-e önmagának, hasznára van-e másoknak? Vajon a társadalom nem bomlanék-e fel, s az emberek nem süllyednének-e vissza a vadságba, ha ostoba módon szentek akarnának lenni?

Nyilvánvaló, hogy a keresztények isteni erkölcsének betű szerinti és szigorú gyakorlása szükségképpen a nemzetek romlását vonná maga után. A kereszténynek, ha a tökéletességre törekszik, ki kellene rekesztenie a lelkéből mindent, ami elfordíthatja az égtől, az ő igazi hazájától. A földön nem lát mást, csak kísértést, kelepcét, alkalmat az elkárhozásra; fél a tudománytól, mely ártalmára van a hitnek; lemond a szorgalomról, mely az üdvösség szempontjából kárhozatos gazdagság megszerzésének eszköze; elutasítja a hivatalokat és a tisztségeket, melyek felébreszthetik benne a gőgöt, s elvonhatják figyelmét lelkének gondozásáról; egyszóval, ha Krisztus magasztos erkölcsét meg lehetne valósítani, akkor elszakadnának a társadalom összes kötelékei.

A szent, aki a világban él, nem kevésbé haszontalan, mint az, aki a sivatagban tölti napjait; a szent másokra is rákényszeríti mogorva, elégedetlen és gyakorta féktelen hangulatát; buzgósága néha arra kényszeríti, hogy tudatosan megzavarja a társadalmat olyan nézetekkel vagy álmokkal, amelyeket hiúságból felülről jövő sugal-

latoknak tart. Valamennyi vallás története tele van nyugtalan szentekkel, hajlíthatatlan szentekkel, lázadó szentekkel, akik *isten nagyobb dicsőségére* véghezvitt pusztításokkal tették ismertté nevüket. A magányosságban élő szentek haszontalanok, viszont azok, akik a világban forgolódnak, gyakran igen veszedelmesek.

A nagy szenteket rendszerint a szerepjátszás hiúsága és az a vágy különbözteti meg, hogy különc viselkedésükkel kitűnjenek a tudatlan köznép szemében; a gőg azt sugallja nekik, hogy ők rendkívüli, természetfölötti emberek, tökéletesebbek mindenki másnál, hogy őrájuk isten jóval nagyobb megelégedéssel tekint, mint a többi halandóra; a szent alázatossága általában nem egyéb, mint a legtöbb emberben meglevő gőg körmönfontabb formája. Valóban nevetséges hiúság az, amely arra tudja késztetni az embert, hogy hadakozzék saját természete ellen!

Az emberi természet nem elfajult; a neki ellentmondó erkölcs nem embernek való

Az olyan erkölcs, amely ellentmond az emberi természetnek, egyáltalán nem embernek való. De ennek azt vethetitek ellene, hogy az ember természete elfajult. Mi hát valójában ez az állítólagos elfajultság? Az, hogy az embernek szenvedélyei vannak? Hát a szenvedélyek nem tartoznak hozzá az ember lényegéhez? Nem szükségszerű, hogy kutatja, kívánja és szereti azt, ami hasznára van vagy hasznára lehet a boldogságának? Nem szükségszerű, hogy rettegve menekül attól, amit kellemetlennek vagy gyászosnak ítél önmaga számára? Fordítsátok az ember szenvedélyeit hasznos dolgok felé, és kapcsoljátok

össze jólétét ezekkel a dolgokkal, s ugyanakkor közérthető és ismert érvekkel térítsétek el mindattól, ami akár önmagának, akár másoknak ártalmára lehet – az ember rögvest ésszerű, erényes lénnyé válik. Akiben nincs szenvedély, az közönyösen tekint mind a bűnre, mind az erényre.

Ti szent teológusok! mindig azt hajtogatjátok, hogy az ember természete elfajult; hogy teste mindig rossz útra viszi; azt mondjátok, hogy a természetből csak rendellenes hajlamok származnak. Ilyenkor isteneteknek tesztek szemrehányást, aki nem tudta, vagy nem is akarta elérni azt, hogy e természet megőrizze kezdeti tökéletességét. Ha viszont elfajult ez a természet, akkor isten miért nem javította meg? A keresztény hivő ilyenkor biztosít arról, hogy az emberi természet igenis megjavult, hogy istenének halálával visszakerült eredeti állapotába. Miért mondjátok hát mégis – válaszolom én –, hogy az emberi természet most is elfajult, holott egy isten halt meg az emberekért? Semmiért szenvedett hát istenetek kínhalált? Mivé válik mindenhatósága és győzelme az ördög felett, ha igaz az, hogy az ördög mindmáig megtartotta hatalmát, melyet – véleményetek szerint – mindig is gyakorolt a világban?

A keresztény teológia tételei értelmében a halál nem más, mint *fizetség a bűnért*. E nézet megfelel egynémely néger és vad nemzetek hiedelmeinek; ezek azt képzelik, hogy egy ember halála mindig az istenek haragjának természetfölötti következménye. A keresztények szilárdan hiszik, hogy Krisztus megváltotta őket a bűntől, ugyanakkor pedig azt látják, hogy az ő vallásukban az emberre, miként más vallásokban is, halál vár. Azzal, hogy Jézus

Krisztus megváltott minket a bűntől, vajon nem azt mondjuk-e, hogy a bíró megkegyelmezett a bűnösnek? – s mégis azt látjuk, vesztőhelyre küldi.

Jézus Krisztusról, a papok istenéről

Ha valaki, szemet hunyva a világ dolgai fölött, a keresztény vallás híveire akarja bízni magát, azt hiheti, hogy isteni megváltójuk eljövetele a legcsodálatosabb forradalmat, a legtökéletesebb reformot idézte elő a nemzetek erkölcseiben. Pascal szerint „a Messiás egyedül teremt nagy, választott, szent népet, táplálja, vezeti, és beviszi a nyugalom meg a szentség helyére, szentté teszi isten szemében, az isten templomába vezeti, megmenti az isten haragjától, megszabadítja a bűn szolgaságából, törvényeket ad neki, bevési azokat a szívébe, önmagát ajánlja fel istennek érette, szétzúzza a sátán fejét stb."* Ez a nagy ember csak arról feledkezett el, hogy megmutassa nekünk e népet, melyen az isteni Messiás – mint nagy lelkesedéssel mondja –, oly csodálatosan munkálkodott; s mind a mai napig úgy látszik, ilyen nép nincs is a világon.

Ha kissé alaposabban szemügyre vesszük a keresztény nemzetek erkölcseit és megfigyeljük papjaik fecsegését, kénytelen-kelletlen arra a következtetésre jutunk, hogy Jézus Krisztus, az istenük, eredménytelenül prédikált, hiába halt meg; hogy mindenható akarata még manapság is az emberek olyan ellenállásába ütközik, amelyet ez az isten nem akar vagy nem tud leküzdeni. Az Isten-

* Lásd *Pascal* Gondolatai. XV. (franciául)

fiú parancsolatait, melyeket tanítványai annyira csodálnak és oly kevéssé gyakorolnak, mindössze vagy egy évszázadon át követte féltucatnyi zavaros szent, fanatikus rajongó és tudatlan szerzetes, megszerezvén magának azt a dicsőséget, hogy a mennyei trónus körül tündököljön; a többi halandó, hiába váltotta meg az isten vére, a poklok örök tüzének martaléka lesz.

A bűnbocsánat hittételét a papok érdekében találták ki

Ha az embernek nagy kedve van bűnözni, aligha gondol az istenével. Ráadásul, bármilyen vétek nyomja is a lelkét, mindig azzal vigasztalja magát, hogy isten enyhíteni fogja majd az ítélet szigorúságát. Egyetlen halandó sem gondolja komolyan, hogy viselkedése miatt el fog kárhozni. Jóllehet féli a rettenetes istent, akinek gondolatára az erős kísértés idején mindig megremeg, mégis elbukik, s vétkének elkövetése után már csak a *könyörületes istent* látja, s megnyugszik. Rosszat tett? Reméli, lesz ideje a megjavulásra, s szentül megfogadja, hogy egy napon megbánja majd a bűneit.

A vallás gyógyszertárában csalhatatlan orvosszerek találhatók az emberek lelkiismeretének megnyugtatására; a papoknak mindenütt kezükben vannak azok a nagyszerű titkok, amelyek révén lecsillapíthatják az egek haragját. Ha igaz, hogy isten az imádság, az adomány, az áldozat, a bűnbánat láttán lecsillapul, akkor senki sem mondhatja azt, hogy a vallás megzabolázza az emberek kicsapongásait; hiszen előbb vétkeznek, s csak utána gondolnak az isten kiengesztelésére. Minden vallás, amely

vezeklést hirdet s bűnbocsánatot ígér, a többséget bűnözésre sarkallja azzal, hogy egyvalakinek megadja a feloldozást.

Változhatatlansága ellenére isten a világ valamennyi vallásában valóságos köpönyegforgatónak számít. Papjai hol szigorúsággal felvértezettnek festik a hívek előtt, hol irgalommal és szelídséggel teljesnek, hol kegyetlennek és kérlelhetetlennek, hol pedig olyannak, aki könnyen ellágyul a bűnösök bűnbánata és könnyei láttán. Következésképp az emberek a pillanatnyi érdekeiknek leginkább megfelelő oldalról tekintenek az istenségre. Egy mindig haragvó isten *visszariasztaná* a híveit, vagy a kétségbeesésbe kergetné őket. Az embereknek olyan istenre van szükségük, aki megharagszik, de le is csillapul; s bár haragja rettegést kelt egynémely félénk lélekben, irgalma megnyugtatja az eltökélt bűnösöket, akik egyébként jól számítanak, amikor előbb-utóbb a vele való kibékülés eszközeihez folyamodnak; s bár isten ítéletét rettegik egyes aggodalmaskodó hívek, akik – vérmérsékletük és szokásaik következtében – amúgy sem hajlamosak a rosszra, az *isteni irgalom tárháza* megnyugtatja a legnagyobb bűnösöket, akik joggal remélik, hogy annak áldásaiban ugyanúgy részesülnek, mint a többiek.

Az istenfélelem tehetetlen a szenvedélyekkel szemben

A legtöbb ember ritkán gondol istennel, vagy legalábbis nem sokat törődik vele. Az isten fogalma oly kevéssé ragadható meg, s ugyanakkor oly gyötrelmes, hogy csak néhány szomorú és érzelmes álmodozó képze-

letét tudja hosszabb időre lekötni, ezek azonban vajmi kevesen vannak e föld lakói között. A közönséges szellem semmit sem tud megragadni belőle; gyönge agya megzavarodik, mihelyt rá akar gondolni. Az üzletember csak a boltjával törődik; az udvaronc csak az intrikákkal; a világfiaknak, az asszonyoknak, a fiatalembereknek csak kedvteléseiken jár az eszük; a szórakozás hamarosan elmossa bennük a vallás fárasztó fogalmait. Az akarnokok, a fösvények, a kicsapongók gondosan távol tartják maguktól ezeket a gondolatokat, melyek sokkal gyengébbek, semhogy ellensúlyoznák különféle szenvedélyeiket.

Vajon kiket kerít hatalmába az isten gondolata?... Egy-két erejétvesztett, mélabús embert, aki kiábrándult a világból, néhány olyan személyt, akiből már kihaltak a szenvedélyek, akár kora, akár rokkantsága, akár a szerencse forgandósága miatt. A vallás csak azokat zabolázza meg, akiket természetük vagy helyzetük már amúgy is jobb belátásra bírt. Az istenfélelem csak azokat tartja vissza a bűntől, akik nem is nagyon akarnak vétkezni, vagy akik többé nem képesek rá.

Aki azt mondja az embereknek, hogy az istenség megbünteti őket a földön elkövetett vétkeikért, olyasmit állít, amit a tapasztalat lépten-nyomon meghazudtol. Rendszerint a legrosszindulatúbb emberek a föld urai, s a szerencse őket halmozza el kegyeivel. Midőn isten ítéletéről akarnak meggyőzni minket, midőn a másvilágról beszélnek, akkor tulajdonképpen feltevéseket akarnak elfogadtatni velünk, hogy megsemmisítsék a tényeket, amelyekben senki sem kételkedhetik.

A pokol gondolata sokkal képtelenebb elmeszülemény, semhogy megakadályozhatná a rosszat

Senki sem gondol a másvilágra, ha túlontúl erősen foglalkoztatják azok a tárgyak, melyek a földön körülveszik. A szenvedélyes szerelmes számára kedvesének jelenléte eloltja a pokol tüzét, s bájai feledtetik véle a paradicsom valamennyi gyönyörűségét! Asszonyok! azt mondjátok, az isten kedvéért elhagyjátok szerelmeseteket! holott csak arról van szó, hogy a kedvesetek már nem az szerintetek, aki volt, vagy éppen ő hagyott el titeket, s a szívetekben támadt űrt valahogy be kell tölteni.

Nincs közönségesebb látvány, mint az a sok becsvágyó, romlott és erkölcstelen ember, aki vallásosságával hivalkodik, s aki néha még lelkesedést is mutat a vallás érdekei iránt; s bár a vallás előírásait nem gyakorolják, azt mondogatják magukban, hogy egyszer majd gyakorolni fogják, s mintegy tartalékban őrzik orvosság gyanánt, amelyre előbb-utóbb szükségük lehet, hogy megnyugtassák magukat a még ezután elkövetendő gonoszságok felől. Egyébként, minthogy a vakbuzgó hívek meg a papok tábora igen népes, igen tevékeny és igen hatalmas, nem kell meglepődnünk, ha a csalók, a gazemberek – céljaik elérése végett – támogatását keresik. Erre nyilván azt lehet mondani, hogy sok őszintén vallásos ember akad, aki nem nézi a saját hasznát; de vajon a szív nyíltsága mindig együtt jár-e a felvilágosultsággal?

Gyakran hivatkoznak arra, hogy igen sok tudósban, lángeszű emberben erősen élt a vallásos érzés. Ez azonban csak azt bizonyítja, hogy a lángeszű embereknek is

lehetnek balítéleteik, ők is lehetnek kicsinyhitűek, őket is félrevezetheti a képzelet s megakadályozhatja a dolgok józan, hidegvérű vizsgálatában. Pascal semmi esetre sem bizonyíték a vallás mellett, hacsak amellett nem, hogy a lángelmék sem mentesek a hóbortoktól, s ha elég gyöngék és hitelt adnak a balítéleteknek, nem egyebek gyermekeknél. Pascal maga mondja, hogy „a szellem lehet erősen korlátozott, s éppoly kiterjedt, mint amilyen gyönge".* Kissé előbb ezt olvashatjuk: „Előfordul, hogy az embernek helyes ítélőképessége van, s mégsem egyformán jár el minden dologban; vannak, akik bizonyos dolgokban helyesen látnak, másokban pedig megszédülnek."

A vallási morál és a vallási erények képtelen dolgok, melyek csakis a papok érdekeit szolgálják

Mi az erény a teológia szerint?

„Az erény, mint mondják, nem más, mint az ember akaratának megegyezése isten cselekvésével!" Ámde mi az isten? Az a lény, akit senki sem tud felfogni, s akit következésképp mindenki a saját szája íze szerint módosít. Mi az isten akarata? Az, amit az olyan emberek, akik látták istent vagy akiket az isten ihlete megszállt, annak mondanak. Kit látták istent? Nem mások, mint a fanatikusok, a csalók vagy a törtetők, akiknek aligha lehet hinni.

Ha az erkölcsöt istenre alapítjuk, akit minden ember máshogyan képzel el, akit mindenki a maga képére és

* Lásd *Pascal* Gondolatai. XXXI. (franciául)

hasonlatosságára formál, akit mindenki a saját természete és érdeke szerint módosít, akkor az erkölcsöt nyilvánvalóan az emberek szeszélyére és képzeletére alapítjuk; vagyis egy bizonyos szekta, csoport vagy párt képzelgéseire, amelyek azt hiszik, egyedül nekik jutott osztályrészül imádni az igaz istent, mindenki más kirekesztésével.

Ha az erkölcsöt vagy az ember kötelességeit az isteni akaratra alapítjuk, akkor valójában azok akaratára, álmodozásaira, érdekeire alapítjuk, akik isten nevében szólnak anélkül, hogy félniük kellene a meghazudtolástól. Minden vallásban egyedül a papoknak van joguk eldönteni azt, hogy mi tetszik, vagy mi nem tetszik az istenüknek: mindig biztos, hogy aszerint döntenek, ami nekik maguknak tetszik vagy nem tetszik.

A hittételeket, a szertartásokat, az erkölcsöt és az erényeket, melyeket a világ minden vallása parancsol, szemmel láthatóan arra szánták, hogy kiterjesszék a vallások alapítóinak és papjainak hatalmát és gyarapítsák jövedelmeiket; a dogmák homályosak, felfoghatatlanok, ijesztők, következésképp igen alkalmasak arra, hogy a köznép képzeletét tévutakra vezessék, s az embereket azok akarata szerint hajlítsák, akik uralkodni akarnak fölöttük; a szertartások és egyéb üzelmek növelik a papok gazdagságát és tekintélyét; végül, a valláserkölcs és a vallási erények nem egyebek, mint vak hit, amely elejét veszi az okoskodásnak, jámbor megalázkodás, amely biztosítja a papok számára rabszolgáik engedelmességét, továbbá lelkes buzgalom, ha a vallásról – azaz a papok érdekeiről – van szó. A vallási erényeknek nyilvánvalóan egytől egyig csak az a céljuk, hogy a vallás papjainak érdekeit szolgálják.

Mivé válik a keresztény felebaráti szeretet, ha a teológusok tanítják és gyakorolják?

Ha az ember szemükre veti a teológusoknak teológuserényeik meddőségét, rögvest lelkesen dicsérni kezdik a szeretetet, ezt a gyöngéd érzést felebarátaink iránt, melyet hívei lényeges kötelességévé tesz a kereszténység. De sajnos! mivé válik ez az állítólagos felebaráti szeretet, ha az Úr szolgáinak viselkedését vesszük szemügyre! Kérdezzétek csak meg tőlük, kell-e szeretni felebarátaikat vagy kell-e jót cselekedni nekik, ha istentelenek, szakadárok, hitetlenek, vagyis ha nem úgy gondolkodnak, mint ők? kérdezzétek csak meg tőlük, el kell-e tűrni az olyan nézeteket, melyek ellentétben állnak az általuk hirdetett vallás nézeteivel? Kérdezzétek csak meg tőlük, lehet-e elnéző egy uralkodó azokkal szemben, akik tévedésben leledzenek? Ilyenkor a felebaráti szeretetnek hamarosan nyoma vész, s az uralkodó papság azt mondja, hogy „a fejedelem csak azért visel kardot, mert meg akarja védeni a Magasságbéli érdekeit!"; s olyasmit állít, hogy a szeretettől indíttatva felebarátainkat üldözni kell, be kell börtönözni, száműzetésbe kell küldeni, meg kell égetni. Türelmességet csak azoknál a papoknál találhatni, akik maguk is üldöztetésnek vannak kitéve, ám ők is sutba dobják a felebaráti szeretetet, mihelyt elegendő hatalmat szereznek mások üldözésére.

A keresztény vallás, melyet kezdetben koldusok és igen nyomorult emberek hirdettek, a *felebaráti szeretet* kapcsán igen határozottan ajánlja a jótékonyságot, az alamizsnálkodást: Mohamed vallása ezt ugyancsak elengedhetetlen kötelességévé teszi a híveinek. Kétségkívül semmi sem felel meg inkább az emberiesség gondolatá-

nak, mint az, ha segítjük a szerencsétleneket, felöltöztetjük a mezíteleneket, s ha jótékonyan kinyújtjuk kezünket a szűkölködők felé. Ám nem emberségesebb és jótékonyabb dolog-e az, ha megelőzzük a nyomort s megakadályozzuk a szegénység elharapózását? Ha a vallás nem istenítené a fejedelmeket, hanem, ellenkezőleg, arra tanítaná őket, hogy tartsák tiszteletben alattvalóik vagyonát, legyenek igazságosak, és csak törvényes jogaikkal éljenek, akkor nem látnánk annyi koldust az államaikban. A rideg, igazságtalan, zsarnoki kormányzat növeli a nyomorúságot; az adók szigorúsága az elesettséget, a lustaságot és a szegénységet vonja maga után, minek következtében aztán elszaporodnak a lopások, a gyilkosságok és a többi különféle bűnök. Ha az uralkodókban több lenne az emberiesség, a felebaráti szeretet, az igazságos érzület, akkor államaikban nem élne annyi szerencsétlen, akiknek nyomorúságán lehetetlenség enyhíteni.

A keresztény és mohamedán államok tele vannak hatalmas és gazdagon ellátott kórházakkal, amelyek láttán az ember csodálattal adózik az őket építtető királyok és szultánok jámbor felebaráti szeretetének. De vajon nem lett volna-e emberségesebb dolog jól kormányozni a népeket, jólétet teremteni, s lehetővé tenni az embereknek, hogy biztonságban élvezzék munkájuk gyümölcseit, mint zsarnoki iga alá hajtani, esztelen háborúkkal elszegényíteni, s koldussorba taszítani őket mértéktelen fényűzés vágyától hajtva, majd pedig gazdag épületeket emelni, melyek csak töredék-részét tudják befogadni a szerencsétleneknek? A vallás, a maga erényeivel, csak félrevezeti az embereket; ahelyett, hogy elejét venné a

rossznak, mindössze hatástalan gyógyszerekkel próbálja orvosolni.

Az ég szolgái mindig is hasznot tudtak húzni a maguk számára mások bajából; mondhatni a köz nyomora volt az éltető elemük; mindenütt maguknak szerezték meg azt a jogot, hogy kezeljék a szegények javait, hogy szétoszszák az alamizsnát, s őrizzék az adományokat; ily módon minden időkben sikerült kiterjeszteniük és fenntartaniuk hatalmukat a nyomorultak fölött, akik rendszerint a társadalom legnépesebb, legnyugtalanabb, leglázongóbb részét alkotják. Így válnak a legsúlyosabb bajok az Úr szolgáinak hasznára.

A keresztények papjai azt mondják, hogy a birtokukban levő javak a *szegények javai,* s ezen a címen azt állítják, hogy a vagyonuk szent és sérthetetlen; következésképp az uralkodók és a népek arra törekednek, hogy minél több földet, jövedelmet és kincset kaparintsanak a kezükbe; a felebaráti szeretet ürügyén lelki vezetőink ugyancsak meggazdagodtak, s az elszegényedett nemzetek szeme láttára olyan javakat élveznek, melyek csakis a szerencsétleneket illetnék meg; s ez utóbbiak korántsem zúgolódnak, hanem tapsolnak egy színlelt nagylelkűségnek, amely gazdaggá teszi az egyházat, ám vajmi ritkán könnyít a szegények terhein.

A kereszténység elvei értelmében a szegénység önmagában véve is erény; az uralkodók meg a papok ezt az erényt követelik meg a legszigorúbban rabszolgáiktól. Ilyen gondolatok éltek igen sok jámbor keresztényben, amikor saját jószántukból lemondtak a múlandó földi javakról, vagyonukat szétosztották a szegények között, s a sivatagba vonultak vissza, hogy önkéntes nyomorúságban éljék le életüket. De ez a lelkesültség, ez a ter-

mészetfölötti eredetű hajlandóság a nyomorra, hamarosan kénytelen volt engedni a természetnek. E szegény remeték tömjénezői pedig pénzért árulták a jóhiszemű népeknek a szent emberek imáit és eredményes közbenjárásukat istennél; meggazdagodtak és hatalmasokká lettek; s így a szerzetesek meg a remeték henyeségre adták magukat, s a felebaráti szeretet ürügyén arcátlanul felfalták a szegények eledelét.

A lelki szegénységet tartja a vallás mindig a legfontosabbnak. Minden vallás alapvető – vagyis a papok számára leghasznosabb – erénye a *hit*. A hit nem egyéb korlátlan hiszékenységnél, minek következtében az emberek minden megfontolás nélkül elhiszik azt, amit az istenség tolmácsainak érdekében áll elhitetni velük. E csodálatos erény segítségével a papok önkényesen dönthetnek afelől, hogy mi a helyes és mi a helytelen, mi a jó és mi a rossz; könnyen elkövethettek bűntetteket is, ha erre volt szükségük, hogy érvényesítsék érdekeiket. A magától értetődő hit volt a forrása a legnagyobb gyalázatosságoknak, melyeket véghezvittek ezen a földön.

A gyónás, a papoknak ez az aranybányája, tönkretette az erkölcs valódi alapelveit

Az, aki először mondta a nemzeteknek, hogy ha valaki rosszat tesz embertársainak, kérjen bocsánatot istentől, engesztelje meg ajándékokkal, s mutasson be neki áldozatot – szemmel láthatóan tönkretette az erkölcs valódi alapelveit. Ennek értelmében ugyanis az emberek azt képzelik, hogy – miként a föld királyaitól – az ég királyától is engedélyt kaphatnak az igazságtalanságra

és a rosszindulatúságra, vagy legalábbis bocsánatot nyerhetnek a rosszra, amit ezután szándékoznak elkövetni.

Az erkölcs a föld lakóinak kölcsönös kapcsolatain, szükségletein, állandó érdekein alapul; azok a kapcsolatok, melyek az emberek és isten között állnak fenn, vagy teljességgel ismeretlenek, vagy képzeletbeliek. A vallás, midőn az istent összekapcsolta az emberekkel, nyilvánvalóan meggyöngítette vagy tönkretette az emberek között levő kötelékeket; a halandók azt képzelik, büntetlenül árthatnak egymásnak, ha kellőképpen kiengesztelik azt a mindenható lényt, akinek állítólag jogában áll helyrehozni a teremtményei ellen elkövetett összes sérelmeket.

Van-e alkalmatosabb mód arra, hogy megnyugtassuk a gonoszokat és felbiztassuk őket a bűnre, mint az, ha meggyőzzük őket valamely láthatatlan lény létéről, akinek jogában áll megbocsátani az igazságtalanságokat, rablásokat, álnokságokat és sérelmeket, melyeket elkövethetnek a társadalom ellen? Azt látjuk, hogy a legromlottabb emberek – az ilyesféle végzetes gondolatokon felbátorodva – a legnagyobb gaztetteket követik el, s azt hiszik, jóvátehetik őket, ha az isteni irgalomhoz folyamodnak; lelkiismeretük megnyugszik, ha egy pap biztosítja őket afelől, hogy őszinte megbánásuk, melyből egyébként a világnak vajmi kevés haszna van, lecsillapítja az ég haragját; ugyanez a pap az istenség nevében megvigasztalja őket, ha hibáik helyrehozása végett hajlandók megosztani az Úr szolgáival rablásaik, csalárdságaik és gazságaik gyümölcseit.

A vallással összekapcsolt erkölcs szükségképpen alá van rendelve a vallásnak. A vakbuzgó lélek számára isten mindig előbbre való a teremtményeinél; érdeme-

sebb hát őneki engedelmeskedni, mint az embereknek. Az égi király érdekeinek felül kell kerekedniük a hitvány halandók érdekein. Ám az ég érdekei szemmel láthatóan azonosak az ég szolgáinak érdekeivel: amiből nyilvánvalóan következik, hogy a papok – az ég érdekeire vagy isten dicsőségére hivatkozva – minden vallásban eltekinthetnek az emberi erkölcs parancsaitól, ha azok nincsenek összhangban azokkal a kötelességekkel, melyeket istennek áll jogában előírni. Különben is, akinek hatalma van a bűnök megbocsátására, az nem ösztönözhet-e elkövetésükre?

Isten létének feltételezése nem szükséges az erkölcs szempontjából

Mindenáron arról akarnak meggyőzni bennünket, hogy isten nélkül nem lehet *az erkölcsnek kényszerítő ereje;* hogy mind az embereknek, mind maguknak az uralkodóknak olyan törvényhozóra van szükségük, aki elég hatalmas a parancsai megtartatására. Az erkölcsi kötelesség törvényt feltételez; de ez a törvény a dolgok egymás közti örök és szükségszerű kapcsolataiból fakad, amelyeknek semmi közük isten létéhez. Az emberek viselkedésének szabályai saját – általuk megismerhető – természetükből következnek, nem pedig az isteni természetből, amelyről fogalmuk sincs; e szabályok kötnek bennünket, azaz megbecsültté vagy megvetetté, szeretetre méltóvá vagy gyűlöletessé, jutalomra vagy büntetésre méltóvá, boldoggá vagy szerencsétlenné válunk aszerint, hogy alkalmazkodunk-e ezekhez a szabályokhoz, avagy nem törődünk velük. A törvény az olyan érzékeny lény ter-

mészetén alapul, aki – bármily módon jött is e világra, s bármi vár rá az eljövendőben – mostani lényegénél fogva kénytelen keresni a jólétet, és kerülni a rosszat, szeretni a gyönyörűséget, és rettegni a fájdalmat. Az a törvény, mely arra kötelezi az embert, hogy ne ártson a többieknek, hanem jót tegyen nekik, a társadalomban élő fogékony emberek természetén alapul, akik lényegüknél fogva kénytelenek megvetni azokat, akik semmi jót sem tesznek nekik, s gyűlölni azokat, akik szembeszegülnek boldogságukkal.

Akár létezik isten, akár nem, akár beszélt hozzánk, akár nem, az emberek erkölcsi kötelességei mindaddig ugyanazok lesznek, amíg a rájuk jellemző természetük megmarad, vagyis amíg érző lények lesznek. Van-e szükségük az embereknek istenre, akit nem ismernek, van-e szükségük láthatatlan törvényhozóra, titokzatos vallásra, képzeletbeli félelmekre annak megértéséhez, hogy minden túlzás nyilvánvalóan a vesztüket okozza, hogy saját fennmaradásuk érdekében tartózkodniuk kell e túlzásoktól, hogy önmaguk megszerettetése végett jót kell tenniük másoknak, hiszen ha rosszat cselekednek velük, akkor szükségszerűen magukra vonják bosszúvágyukat és haragjukat?

Ha törvény nincs, akkor bűn sincs. Mi sem hamisabb ennél a tételnél. Elég, ha az ember megmarad annak, ami, elég, ha érző lény, s akkor különbséget tud tenni aközött, ami örömet okoz neki, s aközött, ami nem tetszik. Elég, ha az ember tudja, hogy a másik éppolyan érző lény, mint ő, s akkor nem téveszti szem elől, mi az, ami árt neki, s mi az, ami használ. Elég, ha az embernek szüksége van felebarátjára, s akkor tudja, hogy nem szabad olyan érzelmeket keltenie benne, amelyeknek ő

maga láthatja kárát. Így hát az érző és gondolkodó lénynek csak éreznie és gondolkodnia kell, s akkor felismeri, mit kell cselekednie mind a maga, mind a többi ember érdekében. Én magam érzek, s egy másik ember ugyanúgy érez, mint én: íme, ez az egész erkölcs alapja.

A vallás a maga természetfölötti erkölcsével végzetes a népek számára, és ellentétes az ember természetével

Valamely erkölcs jóságát csakis abból ítélhetjük meg, hogy megfelel-e az ember természetének. Megtéve ezt az összehasonlítást, jogunkban áll elvetni, ha ellentétesnek találjuk az emberiség jólétével. Aki komolyan gondolkodott a vallásról és annak természetfölötti erkölcséről, aki biztos kézzel mérlegelte előnyeiket és hátrányaikat, az meggyőződhetett róla, hogy mind a kettő ártalmára van az emberiség érdekeinek, vagy pedig homlokegyenest ellentétben áll az ember természetével.

„Fegyverbe, emberek! az isten ügyéről van szó! Megsértették az eget! Veszélyben a hit! Istentelenség! istenkáromlás! eretnekség!" E rettegett szavak szemfényvesztő hatalma révén, melyekből a népek soha semmit sem értettek, a papok mindenkor fel tudták lázítani a nemzeteket, le tudták taszítani trónjukról a királyokat, ki tudták robbantani a polgárháborúkat, s egymás ellen tudták uszítani az embereket. Ám ha utánanézünk, vajon miféle fontos dolgok keltették fel az ég haragját, s okoztak oly sok pusztítást a földön, kiderül, hogy néhány – sem önmagát, sem a papság célkitűzéseit nem értő –

teológus őrült képzelődései és torz feltételezései szaggatták el a társadalom valamennyi kötelékét, s merítették az emberiséget a vér és a könny áradatába.

A vallás és a politika összekapcsolása végzetes következményekkel jár mind a népekre, mind a királyokra nézve

Amikor e világ uralkodói az istenséget összekapcsolták államaik kormányzásával, amikor önmagukat az istenség földi helytartóivá és képviselőivé kiáltották ki, és elismerték, hogy hatalmukat az istenségtől kapták, akkor szükségképpen vagy vetélytársaikká, vagy uraikká tették a papokat. Meglepő-e hát, hogy a papok gyakran éreztették a királyokkal a mennyek urának felsőbbségét? Vajon nem hozták-e többször is a világi fejedelmek tudomására, hogy még a legnagyobb hatalom is kénytelen engedni a vallás szellemi hatalmának? Nincs nehezebb dolog, mint két urat szolgálni, főleg ha azok nincsenek egy véleményen abban, hogy mit kívánjanak meg alattvalóiktól.

A vallás és a politika összekapcsolása szükségképpen kettős törvényhozásra vezetett az egyes országokban. Az isten törvénye, ahogyan a papok magyarázzák, gyakran áll ellentétben az uralkodó törvényével vagy az állam érdekével. Ha a fejedelmek határozottak és élvezik alattvalóik szeretetét, akkor isten törvénye néha kénytelen alkalmazkodni a világi uralkodó bölcs elgondolásaihoz, ám az uralkodói tekintély a leginkább kénytelen meghátrálni az isteni tekintély előtt, vagyis a papság érdeke előtt. Semmi sem veszedelmesebb egy fejedelemre nézve,

mint az, ha *ráteszi a kezét a füstölőre;* vagyis ha meg akarja szüntetni a vallás által szentesített visszaéléseket. Isten akkor haragszik a legjobban, ha az isteni jogokhoz, a papok kiváltságaihoz és vagyonához nyúlnak.

A metafizikus okoskodások vagy a vallásos nézetek csak akkor befolyásolják az emberek magatartását, ha megfelelnek érdekeiknek. Mi sem bizonyítja meggyőzőbben ezt az igazságot, mint sok fejedelem gyakori ellenállása a szellemi hatalommal szemben. Az az uralkodó, aki meg van győződve a vallás jelentőségéről és jogairól, nem tarthatja-e szükségképp lelkiismereti kötelességének, hogy kövesse papjai utasításait, úgy tekintve ezeket, mint magának az istenségnek a parancsolatait? Volt idő, amikor a királyok és a népek sokkal következetesebbek voltak, s a lelki hatalom jogairól meggyőződöttek lévén, e hatalom rabszolgáivá lettek, minden egyes esetben engedtek neki, s annak puszta eszközeivé váltak: ám ez a boldog idő nincs többé. Manapság azt látjuk, hogy még a legbuzgóbb uralkodók is, valami furcsa következetlenségből, szembeszegülnek azoknak az elgondolásaival, akiket mindazonáltal isten szolgáinak tartanak. Annak az uralkodónak, akit valóban áthat a vallás és az isten tisztelete, szüntelenül a papok előtt kellene hajbókolnia, s úgy kellene rájuk tekintenie, mint igazi uraira. Van-e hatalom a földön, amely hozzámérheti magát a Magasságbéli hatalmához?

Az istenek tisztelete terhes és költséges a nemzetek legtöbbje számára

Vajon a fejedelmek, akiknek érdekükben áll alattvalóik balítéleteinek fenntartása, elgondolkodtak-e igazában azon, hogy mit vittek véghez és vihetnek még véghez a jövőben azok a kiváltságos demagógok, akik szabadon beszélhetnek és az ég nevében szabadjára eresztheti az alattvalók millióinak szenvedélyeit? Micsoda pusztításokat vihetnének véghez ezek a szent szónokok, ha megegyeznének egy ország tönkretételében, mint ahogy ezt oly gyakorta megtették?

A nemzetek számára nincs terhesebb és költségesebb dolog, mint az isteneik imádása. Papjaik mindenütt az ország első rendjének számítanak, s ráadásul a társadalom javaiból a legnagyobb részre tartanak igényt; jogukban áll, hogy állandó adókat vessenek ki honfitársaikra. A Magasságbéli eszközei vajon miféle valóságos javakban részeltetik a népeket, ellenszolgáltatásképpen a belőlük húzott hatalmas haszonért? A tőlük kapott vagyonért és jótéteményekért viszonzásul adnak-e mást a népeknek, mint rejtélyeket, feltevéseket, haszontalan ceremóniákat, nyakatekert kérdéseket és végtelen viszálykodásokat, amelyeket az államoknak gyakran még az alattvalók vérével is meg kell fizetniük?

A vallás megbénítja az erkölcsöt

A vallás, amely magát az erkölcs legerősebb támaszának tartja, nyilvánvalóan megfosztja az erkölcsöt valóságos indítékaitól, és képzeletbeli indítékokkal, felfogha-

tatlan agyrémekkel helyettesíti őket, amelyekben – minthogy szemmel láthatóan ellentétesek a józan ésszel – senki sem hihet szilárdan. Mindenki azt mondja, hogy szilárdan hisz a jutalmazó és büntető istenben; mindenki azt állítja, hogy hisz a pokol és a paradicsom létezésében; ezzel szemben látjuk-e, hogy ezek a nézetek jobbá teszik az embereket, vagy ellensúlyozzák legtöbbjük lelkében a legcsekélyebb érdekeket? Mindenki azt hangoztatja, hogy fél az isten ítéletétől, s mégis szabadjára ereszti a szenvedélyeit, ha bizonyos abban, hogy kikerülheti az emberek ítéletét.

A láthatatlan hatalmaktól ritkán félnek annyira az emberek, mint a látható hatalmaktól. Az ismeretlen avagy eljövendő büntetés sokkal kevésbé hat rájuk, mint egy felállított akasztófa vagy egy akasztott ember példája. Aligha akad udvaronc, aki – közelebbről szemügyre véve a dolgot – inkább fél az isten haragjától, mint attól, hogy kiesik ura kegyeiből. Egy kegydíj, egy rang, egy rendjel egyaránt feledteti a pokol gyötrelmeit és a paradicsom gyönyörűségeit. Egy asszony cirógatásai felülkerekednek a Magasságbéli összes fenyegetésein. Egy tréfa, egy gúnyos megjegyzés, egy szellemes mondás nagyobb hatással van a világfira, mint a vallás valamennyi komor parancsa.

Nem arról biztosítanak-e bennünket a papok, hogy egy jó *peccavi** elegendő az isten kiengesztelésére? S mégis azt látjuk, hogy az őszinte, szívből jövő *peccavi* vajmi ritka; legalábbis a nagy tolvajok még a haláluk óráján sem nagyon adják vissza azokat a javakat, melyekről tudván tudják, hogy jogtalan úton szerezték őket. Az

* Vétkeztem (lat.) – *Szerk.*

emberek nyilván nagyon jól tudják, hogy a poklok tüzére kerülnek, ha nem teszik jóvá gonosztetteiket, s mégis . . .

Az éggel meg lehet egyezni: ha vagyona egy részét az egyháznak adományozza a buzgó gazember, akkor aligha kell halála óráján nyugtalankodnia amiatt, hogy becstelen módon gazdagodott meg ezen a földön.

A hitbuzgóság végzetes következményei

A vallásnak és a vallás hasznosságának leglelkesebb védelmezői is beismerik, hogy semmi sem ritkább, mint az őszinte megtérés; amihez hozzátehetjük: semmi sem haszontalanabb a társadalom számára. Az emberek csak akkor ábrándulnak ki a világból, ha a világ is kiábrándult belőlük; az asszony csak akkor szenteli magát istennek, ha a világ már nem kér belőle: hiúsága az áhítatban találja meg azt a szerepet, amely leköti, és kárpótolja bájainak elmúlásáért. A vallásgyakorlás apró részleteivel elüti az idejét; a cselszövések, a fondorlatok, a fecsegés, a rágalmak, a buzgólkodás lehetőséget nyújtanak neki arra, hogy a szenteskedők táborában kitűnjék és tekintélyt szerezzen magának.

A szenteskedőkben megvan az a tehetség, hogy elnyerjék isten és papjai tetszését, arra viszont annál kevésbé képesek, hogy a társadalomnak tessenek és hasznára váljanak. Egy szenteskedő szemében a vallás fátyol, amely elfedi és igazolja összes szenvedélyeit: gőgösségét, rosszindulatát, haragját, bosszúvágyát, türelmetlenségét, gyűlölködését. A szenteskedés zsarnoki felsőbbséget vindikál magának, amely az emberek egymás közti kapcsolatából száműzi a szelídséget, a megbocsátást és

a vidámságot; jogot formál magának a mások gáncsolására, a világiak szidalmazására és gyötrésére isten nagyobb dicsősége nevében. Nagyon közönséges ember az, aki szenteskedik, s ugyanakkor nem gyakorolja a társadalmi élethez szükséges erények és tulajdonságok egyikét sem.

A túlvilági élet feltételezése nem nyújt vigaszt az embernek, s az erkölcs szempontjából sem szükséges

Azt bizonygatják, hogy a túlvilági élet hittétele rendkívül fontos a társadalmak nyugalma szempontjából; azt képzelik, hogy enélkül az embert ezen a világon semmi sem indítaná a jóra. Egyetlen józan embernek sincs szüksége megfélemlítésre és mesékre ahhoz, hogy érezze, miképpen kell viselkednie ezen a földön! Hiszen mindegyikünk világosan látja, hogy mindenképpen érdekében áll kivívni a környezetében levő emberek helyeslését, megbecsülését és jóindulatát, s tartózkodni mindentől, amivel magára vonhatja a társadalom rosszallását, megvetését és ellenségességét. Bármily rövid ideig tart is egy vendégség, egy társalgás, egy látogatás, nem törekszik-e mindenki arra, hogy – saját maga és a többiek szemében – illendő, kellemes szerepet töltsön be? Ha az élet átmeneti állapot, igyekezzünk könnyűvé tenni; márpedig nem lehet könnyű az élet, ha nem vagyunk tekintettel azokra, akik velünk együtt osztoznak benne.

A vallás, amely egyre csak szomorú, komor álmodozásaival foglalkozik, úgy állítja elénk az embert, mint aki csak zarándok a földön; s azt a következtetést vonja le, hogy az embernek, ha biztonságosan akar haladni a

maga útján, el kell különülnie, le kell mondania az útjába akadó gyönyörűségekről, meg kell fosztania magát azoktól a szórakozásoktól, melyek feledtetnék véle vándorlása fáradalmait és bajait. Egy sztoikus és pesszimista filozófia néha éppoly kevéssé értelmes tanácsokat ad nekünk, mint a vallás; ám egy ésszerűbb filozófia arra tanít bennünket, hogy virágokkal szórjuk be az élet útját, hogy űzzük el a mélabút és a páni rettegést, hogy kössük össze érdekeinket útitársaink érdekeivel, hogy vidámsággal és becsületes örömökkel keressünk felüdülést a sok bánat és viszontagság közepette, melyeknek oly gyakran ki vagyunk téve; az ilyen filozófia ráébreszt bennünket arra, hogy – ha kellemesen akarjuk eltölteni életünket – tartózkodnunk kell mindattól, ami önmagunk ártalmára lehet, s gondosan kerülnünk kell mindent, ami gyűlöletessé tehet bennünket társaink szemében.

Az ateistában több a lelkiismeret, több az indíték a jó cselekedetre, mint a vakbuzgó hívőben

Azt kérdik, miféle indítéka lehet az ateistának a jó cselekedetekre? Nos, az például, hogy elnyerje önmaga és embertársai tetszését, hogy boldogan és nyugodtan éljen, hogy kivívja az emberek szeretetét és megbecsülését, akiknek létezését és hajlandóságát sokkal bizonyosabban és jobban ismeri, mint egy felfoghatatlan lényét. Aki nem fél istentől, félhet-e egyébtől? Félhet az emberektől; félhet a megvetéstől, a becstelenségtől, a törvény büntetésétől és bosszújától; végül félhet saját magától; félhet a lelkiismeretfurdalástól, amely mindazokat gyötri,

akik tudják, hogy magukra vonták és kiérdemelték embertársaik gyűlöletét.

A lelkiismeret bensőnkből jövő elbírálása annak, hogy cselekedeteinkkel a környezetünkben élő lények megbecsülésére avagy rosszallására szolgáltunk-e rá. Ez a lelkiismeret azon alapul, hogy világos képet alkotunk magunknak az emberekről és azokról az érzelmekről, amelyeket cselekedeteink keltenek bennük. A hívő lelkiismerete igyekszik meggyőzni magát arról, hogy megnyerte-e istenének tetszését avagy sem, annak az istennek a tetszését, akiről fogalma sincs, akinek homályos terveit olyan kétes értékű emberek magyarázzák meg neki, akik maguk sem értenek többet az istenség lényegéből, mint ő, s akik vajmi kevéssé értenek egyet abban, hogy mi tetszhetik az istennek és mi nem. Egyszóval, a hiszékeny ember lelkiismeretét olyan emberek irányítják, akiknek a lelkiismerete ugyancsak tévúton jár, vagy akiknek érdekük, hogy elfedjék az igazságot.

Lehet-e az ateistának lelkiismerete? Miféle indítéka van arra, hogy tartózkodjék azoktól a rejtett bűnöktől és titkos vétkektől, amelyeket az emberek nem ismerhetnek, s amelyekkel szemben a törvény tehetetlen? Állandó tapasztalata alapján meggyőződhetett róla, hogy nincs olyan bűn, amely, a dolgok természeténél fogva, ne vonná maga után a büntetést. Sokáig akar élni? Akkor kerülni fog minden túlzást, ami árthat az egészségének, hiszen nem akar nyomorúságosan senyvedni, teherként mind önmaga, mind a többi ember számára. A titkos bűnöket azért fogja kerülni, mert fél, hogy önmaga előtt kell majd pirulnia – amitől pedig nincs menekvés. Ha van esze, tudja, milyen értéke van annak, ha egy becsületes ember becsüli önmagát. Különben is

tudja, hogy váratlan körülmények leleplezhetik magatartását az emberek előtt, amelyet pedig el akart rejteni előlük. A túlvilág egyáltalán nem nyújt indítékot a jó cselekedetre annak, akit idelenn, a földön sem késztet rá semmi.

Az ateista király előbbre való a nagyon vallásos és nagyon rosszindulatú királyoknál, akikből jócskán láthatunk

„A filozófus ateista lehet jóravaló ember – mondják az ateisták –, ám írásai politikus ateistákat nevelnek. A fejedelmek és a miniszterek, ha nem tartja vissza őket az istenfélelem, lelkifurdalás nélkül a legszörnyűbb túlzásokra ragadtatják magukat." Ámde, bármekkora is egy trónra került ateista romlottsága, lehet-e nagyobb és ártalmasabb annak a sok hódítónak, zsarnoknak, vallásüldözőnek, törtetőnek, züllött udvaroncnak a romlottságánál, akik bár nem voltak ateisták, sőt nagyon is vallásosak és ájtatosak voltak, bűneikkel rengeteg szenvedést zúdítottak az emberiségre? Egy ateista fejedelemtől kitelik-e több gonoszság ezen a földön, mint egy XI. Lajostól, egy II. Fülöptől, vagy egy Richelieu-től, akik mind összekapcsolták a vallást a bűnnel? Az ateista fejedelem igen ritka; ám nagyon is gyakoriak a nagyon vallásos és nagyon rosszindulatú zsarnokok és miniszterek.

A filozófia révén megszerzett erkölcs elegendő az erényhez

Minden ember, aki elmélkedik, szükségképp látja feladatait, felismeri az emberek közötti kapcsolatokat, elgondolkodik saját természetén, tisztázza szükségleteit és hajlamait, s belátja, mivel tartozik azoknak a lényeknek, akikre saját boldogsága érdekében szüksége van. Az ilyen elmélkedések természetszerűen vezetnek el annak az erkölcsnek a felismeréséhez, amely elengedhetetlen a társadalomban élő lények számára. Annak az embernek, aki szeret önmagáról elmélkedni, aki szereti tanulmányozni, kutatni a dolgok alapelveit, rendszerint nincsenek veszedelmes szenvedélyei; legerősebb szenvedélye az, hogy az igazságot keresi, s legnagyobb becsvágya az, hogy ezt az igazságot felfedje az embereknek. A filozófia alkalmas arra, hogy kiművelje mind a szívet, mind a szellemet. Az erkölcs és a becsületesség szempontjából vajon az elmélkedő és okoskodó ember nem előbbrevaló-e nyilvánvalóan annál, aki abból csinál elvet magának, hogy nem gondolkodik?

A tudatlanság hasznos ugyan a papoknak és az emberiség elnyomóinak, ám nagyon is végzetes a társadalomra. Akiből hiányzik az ész világossága, az nem más, mint vadember, és úton-útfélen bűnbe eshet. Az erkölcsre, vagyis a kötelességek ismeretére csak úgy tehet szert valaki, ha tanulmányozza az embert és az emberek egymás közötti kapcsolatait. Aki nem gondolkodik önállóan, az nem ismeri az igazi erkölcsöt, s igen bizonytalan léptekkel halad az erény útján. Minél kevésbé gondolkodnak az emberek, annál gonoszabbá válnak. A legrosszabbak rendszerint a vadak, a fejedelmek, a

nagyurak és a csőcselék, minthogy ezek elmélkednek a legkevesebbet.

A vakbuzgó hivő sohasem használja az eszét, s gondosan távol tartja magát a gondolkodástól; fél minden vizsgálódástól; követi a tekintély szavát; s tévutakon járó lelkiismerete gyakran a rossz elkövetését teszi szent kötelességévé. A hitetlen gondolkodik, a tapasztalatra hagyatkozik, s azt a balítéletek elé helyezi. Ha helyesen okoskodott, tudata megvilágosul; a jó cselekedetekre sokkal valóságosabb indítékokat talál, mint az ájtatos hivő, aki előtt csak agyrémei lebegnek, s aki nem hallgat a józan észre. Vajon a hitetlennek az indítékai nem elég erősek-e ahhoz, hogy ellensúlyozzák szenvedélyeit? Vagy ő is elég korlátolt ahhoz, hogy félreismerje valóságos érdekeit, melyeknek uralkodniuk kellene rajta? Nos, megesik, hogy ő is romlott és rosszindulatú; ám ez esetben nem rosszabb és nem jobb annál a sok hiszékeny embernél, aki a vallás és magasztos elvei ellenére nem tartózkodik az olyan viselkedéstől, amelyet éppen ez a vallás ítél el. Vajon egy hivő gyilkostól kevésbé kell-e félni, mint egy hitetlentől? Vajon egy istenfélő zsarnok kevésbé zsarnok-e, mint egy istentelen?

A vallási meggyőződés ritkán befolyásolja az emberek viselkedését

Nincs ritkább dolog a világon, mint a következetes ember. Az emberek nézetei csak akkor befolyásolják viselkedésüket, ha összhangban vannak természetükkel, szenvedélyeikkel, érdekeikkel. A vallási nézetek – a mindennapi élet tapasztalatai szerint – igen kevés jóval

szemben rengeteg rossznak az okozói; e nézetek ártalmasak, mert nagyon gyakran egybeesnek a zsarnokok, a törtetők, a fanatikusok és a papok szenvedélyeivel; viszont teljesen hatástalanok, mert nem ellensúlyozhatják az emberek legtöbbjének pillanatnyi érdekeit. A vallási elveket mindig félreteszik, valahányszor azok szemben állnak a forró vágyakkal; még ha nem hitetlenek is az emberek, úgy viselkednek, mintha semmiben sem hinnének.

Bárki a tévedés veszélyének teszi ki magát, ha az emberek nézeteit a viselkedésükből akarná megítélni, vagy ha viselkedésükre a nézeteikből akarna következtetéseket levonni. Egy igazán vallásos ember – vérengző vallásának összeférhetetlen, kegyetlen elvei ellenére is – szerencsés következetlenség folytán néha emberséges, türelmes, mérsékelt lehet; vallásának elvei ilyenkor nincsenek összhangban jellemének gyöngédségével. Egy kicsapongó, egy züllött ember, egy képmutató, egy házasságtörő, egy csaló gyakran bebizonyítja nekünk, hogy a lehető leghelyesebb nézetei vannak az erkölcsről. Miért nem váltja valóra ezeket az elveket a gyakorlatban? Azért, mert természete, érdekei, szokásai egyáltalán nem felelnek meg fennkölt elméleteinek. A keresztény erkölcs szigorú parancsai, amelyeket oly sok ember isteni eredetűeknek tart, csak igen kis hatással vannak azok viselkedésére, akik ezeket a parancsokat a többi embernek hirdetik. Nem azt prédikálják-e nekünk nap nap után, hogy *azt cselekedjük, amit ők prédikálnak, de ne azt cselekedjük, amit ők cselekednek?*

A vallás hívei a hitetleneket igen gyakran *„szabados erkölcsűeknek", „erkölcsteleneknek"* bélyegzik. Könnyen lehetséges, hogy sok hitetlen embernek szabados

erkölcsei vannak; ám ez a természetük következménye, nem pedig nézeteiké. Mintha egy erkölcs nélkül való ember nem lehetne jó orvos, jó építész, jó földmérő, jó logikus, jó metafizikus, jó gondolkodó! Feddhetetlen viselkedése ellenére lehet az ember tudatlan sok minden felől, és gondolkodhatik igen rosszul. Ha az igazságról van szó, vajmi keveset számít, hogy kitől származik. Ne ítéljük meg az embereket nézeteikből, se a nézeteket az emberekből; hanem igenis magatartásukból ítéljük meg az embereket, nézeteiket pedig abból, hogy megfelelnek-e a tapasztalatnak, a józan észnek, s használnak-e az emberiségnek.

A józan ész vallástalanságra és ateizmusra sarkallja az embert, mert a vallás képtelenség, a papok istene pedig rosszindulatú és komor

Minden gondolkodó ember rövidesen hitetlenné válik, mert a gondolkodás bebizonyítja neki, hogy a teológia nem egyéb ábrándképek szövevényénél, hogy a vallás ellentétes a józan ész valamennyi alapelvével, és hogy az emberi tudás minden területén hamisságot szül. A fogékony ember hitetlenné válik, mert látja, hogy a vallás korántsem teszi boldoggá az embereket, hanem, ellenkezőleg, elsőrendű okozója az emberiséget sújtó bajoknak és állandó szerencsétlenségeknek. A saját jólétét, saját nyugalmát kereső ember szemügyre veszi a vallást, és kiábrándul belőle, mert úgy találja, hogy kényelmetlen, haszontalan dolog egész életét az olyan fantomok előtt való rettegésben tölteni, amelyek csak gyönge asszonyok és kisgyermekek megijesztésére jók.

Előfordul, hogy a szabadosság, mely nem nagyon gondolkodik, vallástalanságra vezet, ám a rendezett erkölcsű embernek is nyomós okai vannak arra, hogy vallását vizsgálat tárgyává tegye, és száműzze lelkéből. A vallásos félelmek – sokkal gyöngébbek lévén, semhogy hatalmukba kerítsék a gonoszokat, akikben a bűn már mély gyökereket eresztett – csak a nyugtalan képzeletű embereket emésztik, gyötrik és hajtják igájukba. Ha a lelkek bátrak és erősek, hamarosan lerázzák magukról azt az igát, melyet csak reszketve hordtak. Ám ha gyöngék és félénkek, akkor halálukig vonszolják ezt az igát, rettegés közepette öregednek meg, gyötrő bizonytalanságban tengetik életüket.

A papok istene oly rosszindulatú, oly bősz, oly fájdalmat okozó lény, hogy kevés ember akad a földön, aki szíve mélyén ne kívánná, bárcsak ne léteznék. Ha az ember mindig csak reszket, akkor sohasem boldog. Rettenetes istent imádtok, ó, ti ájtatosok! Rendben van, de mégiscsak gyűlölitek, s azt kívánjátok, bárcsak ne lenne. Lehet-e nem kívánni egy olyan úr távollétét vagy romlását, akinek már a gondolata is csak gyötri a lelket? Íme, ez az a sötét szín, amellyel a papok az istenséget festik, s ez lázítja fel a szíveket, hogy gyűlöljék és elvessék.

Egyedül a félelem teremti a teistákat és a hívőket

Ha a félelem teremtette az isteneket, akkor hatalmukat is a félelem tartja fenn a halandók lelkében; már idejekorán annyira hozzászoktatták őket a rettegéshez az istenségnek már a puszta nevétől is, hogy valóságos kí-

sértetté, manóvá, emberbőrbe bújt farkassá vált a szemükben, akinek már a gondolata is elveszi bátorságukat, önbizalmukat. Attól félnek, hogy a láthatatlan kísértet lesújt rájuk, ha csak egy pillanatra is felhagynak a reszketéssel. A hívők sokkal jobban félnek istenüktől, semhogy őszintén szerethetnék; olyan rabszolgák módjára szolgálják, akik – képtelenek lévén kiszabadulni hatalmából – hízelegni kezdenek uruknak, s akik hazug módon végül önmagukat győzik meg afelől, hogy szeretetet éreznek iránta. A szükségből ily módon erényt faragnak. A hívők szeretete istenük iránt, és a rabszolgák szeretete zsarnokaik iránt nem egyéb gerinctelen és színlelt meghunyászkodásnál, amellyel az erőnek adóznak, s melyhez a szívnek semmi köze.

Lehet-e, kell-e szeretni vagy nem szeretni istent?

A keresztény teológusok istenüket oly kevéssé tették méltóvá a szeretetre, hogy többen közülük azt hitték, felmentést kell adniuk az isten szeretete alól: ez az istenkáromlás borzadállyal töltött el más teológusokat, akik kevésbé voltak őszinték. Szent Tamás azt állította, hogy az embernek, mihelyt használni tudja az eszét, szeretnie kell istent; a jezsuita Sirmond azt válaszolja, hogy *ez túl korai;* a jezsuita Vázquez szerint *elegendő a halálunk óráján szeretnünk istent;* Hurtado nem olyan engedékeny, s azt mondja, hogy *minden évben szeretnünk kell;* Henríquez megelégszik azzal, ha *minden öt évben szeretjük;* Sotus pedig *minden vasárnapról* beszél. Kihez tartsuk hát magunkat? kérdi Sirmond atya, s hozzáteszi,

hogy Suárez szerint *néhanapján kell szeretni istent.* De hát mégis mikor? Rátok bízza a feleletet; ő maga sem tud dönteni. *Márpedig* – mondja –, *ki tudhatja, amit egy olyan tudós férfiú nem tudhat?...* Ugyanez a jezsuita Sirmond a következőképpen folytatja: *isten nem parancsolja nekünk, hogy szívből szeressük; üdvösségünket nem köti ahhoz a feltételhez, hogy neki adjuk szívünket; elég, ha engedelmeskedünk neki, és végrehajtjuk a parancsolatait: ez az egyedüli szeretet, mellyel tartozunk neki, hiszen az iránta való szeretetet sohasem kötötte annyira a lelkünkre, mint azt, hogy ne gyűlöljük.** Ez a tan eretneknek, istentelennek, szörnyűségnek tűnik a janzenisták szemében, akik – az istenüknek tulajdonított felháborító szigorúság révén – még kevésbé szeretetre méltónak festik ezt az istent, mint a jezsuiták az ellenfeleiket; ez utóbbiak, hogy híveket szerezzenek maguknak, olyan képet festenek istenről, amely a legromlottabb halandókat is megnyugtathatja. Íme, aligha van tisztázatlanabb dolog a keresztények számára, mint az a fontos kérdés, hogy lehet-e, kell-e szeretni vagy nem szeretni istent. Lelkipásztoraik közül egyesek azt állítják, hogy tiszta szívből kell szeretni istent, minden szigora ellenére; mások, mint például Daniel atya, úgy találják, hogy *az isten iránti tiszta szeretet a keresztény erkölcs leghősibb műve,* és hogy *az emberi gyöngeség nem emelkedhetik ily magasra.* A jezsuita Pintereau tovább megy: szerinte *az isteni szeretet fárasztó igájából való megszabadulás az Újszövetség kiváltsága.***

* Lásd *Apologie des Lettres provinciales.* II. köt. (franciául)
** Uo.

Az istenre és a vallásra vonatkozó különféle és egymásnak ellentmondó nézetek azt bizonyítják, hogy az isten és a vallás a képzelet játékának szülötte

Mindig az ember természete határozza meg istenének a természetét: ki-ki a saját maga számára és a saját maga képére alkotja meg. A vidám ember, aki a szórakozásoknak és a gyönyörűségeknek él, el sem tudja képzelni, hogy isten szigorú és ijesztő lehet; könnyed isten kell neki, akivel szót érthet. A komor, rosszkedvű, kötekedő, fanyar természetű ember azt kívánja, hogy az isten őhozzá hasonlítson, hogy rettegést keltsen, és romlottnak tekintse azokat, akik csak kellemes és könnyen megnyerhető istent ismernek. Az eretnekségek, a viták, a szakadárságok szükségszerű dolgok. Vajon az emberek, akiknek természete, szervezete nem lehet hajszálnyira egyforma, lehetnek-e egy véleményen arról a képzeletbeli lényről, aki csakis az ő agyukban létezik?

Azok a véget nem érő és kegyetlen viták, amelyek szüntelenül dúlnak az Úr szolgái között, egyáltalán nem olyan természetűek, hogy kivívnák azok bizalmát, akik pártatlan szemmel figyelik őket. Hogyne esnék bárki is a legteljesebb hitetlenségbe azon elvek láttán, amelyekben éppen azok nem értenek sohasem egyet, akik másoknak tanítják őket? Hogyne kételkednék egy olyan isten létezésében, akinek a fogalma ily szembeötlő módon változik szolgái agyában? Hogyan hagyatkozhatnék bárki is a papokra – akik a szemünk láttára állandóan civakodnak egymással, istentelennek és eretneknek gyalázzák, rágalmazzák egymást – abban a kérdésben, miképp kell értelmezni az általuk hirdetett, állítólagos igazságokat?

Istennek – minden vallás alapjának – a létét még senki sem bizonyította be

Az isten léte minden vallás alapja. Ezt a fontos igazságot azonban még senki sem bizonyította be úgy, hogy a hitetlenek megtérjenek, de még úgy sem, hogy maguk a teológusok elégedettek legyenek. Köztudomású, hogy minden korban akadtak gondolkodók, akik az embereket leginkább érdeklő igazságra vonatkozóan mindenképp új bizonyítékokat próbáltak kiagyalni. S mi volt az eredménye elmélkedéseiknek és érveiknek? Az, hogy ügyüket egy lépéssel sem vitték előbbre; hogy semmit sem bizonyítottak be; s hogy szinte mindig magukra vonták társaik neheztelését, akik azzal vádolták őket, hogy rosszul védelmezték az isten ügyét.

A papok sokkal inkább érdekből cselekednek, mint a hitetlenek

A vallás védelmezői folyvást azt ismételgetik, hogy egyedül a szenvedélyek teszik az embereket hitetlenné. „A gőg és a becsvágy hatására lesz valaki ateista: e szenvedélyek – úgymond – azért próbálják kitörölni isten gondolatát a lelkekből, mert joggal félnek szigorú ítéletétől." Bármily okok késztették az embereket a vallástalanságra, mindenképpen azt kell megvizsgálni, hogy megtalálták-e az igazságot. Egyetlen ember sem cselekszik ok nélkül; elsőbb vegyük szemügyre az érveket, utána áttérhetünk az okok vizsgálatára; s azt fogjuk látni, hogy ezek az érvek és okok semmivel sem jogtalanabbak és értelmetlenebbek oly sok gyermeteg hivő

érveinél és okainál, akik az emberek bizalmára méltatlan pásztoraiktól vezettetik magukat.

Azt mondjátok tehát, ó, ti, az Úr papjai, hogy a szenvedélyek teszik az embereket hitetlenné; azt állítjátok, hogy csakis érdekből hagynak fel a vallásukkal, vagy mert az ellenkezik romlott hajlamaikkal; azt hangoztatjátok, hogy a hitetlenek csakis azért támadják isteneteket, mert félnek a szigorától. De vajon ti magatok, akik ezt a vallást és ábrándképeit védelmezitek, valóban mentesek vagytok-e a szenvedélyektől vagy az érdekektől? Ki húz jövedelmet abból a vallásból, amelynek javán a papok olyannyira buzgólkodnak? Senki más, mint a papság. Kinek biztosít a vallás hatalmat, tekintélyt, dicsőséget, vagyont? A papságnak. Ki harcol minden országban a józan ész, a tudomány, az igazság, a filozófia ellen, gyűlöletessé téve azt az uralkodók és a népek szemében? A papság. Ó, ti papok! tisztelet és fizetség a jutalmatok, amiért rászeditek a halandókat, ti pedig büntetitek azokat, akik felnyitják a népek szemét. Az emberek butasága javadalmakkal, adományokkal, engesztelő áldozatokkal halmoz el benneteket; a leghasznosabb igazságok csak láncokat, kínzást, máglyát juttatnak osztályrészül hirdetőiknek. Ítéljen a világ közöttünk.

A gőg, az önteltség és a szív romlottsága inkább megvan a papokban, mint a hitetlenekben és az ateistákban

A gőg és a hiúság mindig a papságra jellemző bűn volt a múltban és az lesz a jövőben is. Mert van-e ami inkább teheti fennhéjázóvá és hiúvá az embereket, mint

az a tudat, hogy hatalmuk az égtől származik, hogy szentek és sérthetetlenek, hogy a Magasságbéli küldöttei és szolgái? S vajon e hajlandóságokat nem táplálja-e állandóan a népek hiszékenysége, az uralkodók tisztelete és hódolata, meg az a sok mentesség, kiváltság és egyéb megkülönböztetés, amit a papság élvez? Az egyszerű nép minden országban sokkal odaadóbb lelki vezetői iránt, akiket az istenséggel kapcsolatban levő embereknek tart, mint a világi feljebbvalói iránt, akiket csak közönséges embereknek tekint. A plébános sokkal nagyobb szerepet játszik egy faluban, mint a földesúr vagy a bíró. A keresztények között egy pap jóval magasabbra helyezi magát a királynál vagy a császárnál. Amikor egy spanyol grand kemény szavakkal illetett egy szerzetest, az utóbbi dölyfösen így válaszolt: *Tanulja meg, hogy tisztelnie kell azt az embert, akinek az ön istene mindennap a kezében van, az ön királynője pedig a lába előtt.*

Van-e hát a papoknak joguk ahhoz, hogy a hitetleneket gőgösséggel vádolják? Ők talán ritka szerénységgel vagy mélységes alázattal tüntetik ki magukat? Nem nyilvánvaló-e, hogy az emberek fölötti uralkodás vágya mesterségük lényegéhez tartozik? Ha az Úr szolgái valóban szerények lennének, akkor követelnék-e annyira a tiszteletet maguk iránt, felháborodnának-e oly gyorsan minden ellentmondáson, bosszút állnának-e oly határozottan és kegyetlenül azokon, akiknek nézetei sértik őket? Vajon az a tudomány, amely szerény, nem érezteti-e, hogy mily nehéz kideríteni az igazságot? Mi más szenvedély, mint a határtalan gőg, tehetné az embereket oly kegyetlenné, bosszúállóvá, keményszívűvé és durvává? Van-e fennhéjázóbb dolog, mint a nemzeteket felfegyverezni egymás ellen, patakokban ontani a vért csak

azért, hogy elfogadtassanak vagy megvédelmezzenek néhány haszontalan feltevést?

Azt mondjátok, ó, ti teológusok, hogy egyedül az önteltség teszi az embereket ateistákká; tanítsátok meg hát nekik, ki is a ti istenetek; világosítsátok fel őket a lényegről; beszéljetek róla érthetően; értelmes dolgokat mondjatok, amelyek sem nem ellentmondásosak, sem nem képtelenségek. Ha erre nem futja a tudományotokból, ha mind ez ideig egyikőtök sem tudta világos és meggyőző módon bebizonyítani isten létét, ha – saját bevallástok szerint – isten lényege éppoly rejtett előttetek, mint a többi halandó előtt, akkor bocsássatok meg azoknak, akik nem fogadnak el olyasmit, amit nem tudnak felfogni, sem megemészteni; ne vádoljátok önteltséggel és hiúsággal azokat, akik őszintén bevallják tudatlanságukat; ne tartsátok őrülteknek azokat, akik képtelenek hinni az ellentmondásokban, és piruljatok végre, amiért a népek gyűlöletét és az uralkodók haragját azok ellen fordítjátok, akik tőletek eltérően gondolkodnak egy olyan lényről, akiről nektek magatoknak sincs fogalmatok. Van-e vakmerőbb és különcebb dolog, mint egy olyan tárgyról elmélkedni, amelyről nyilvánvaló, hogy lehetetlenség ésszel felérni?

Mindig azt mondjátok, hogy a szív romlottsága vonja maga után az ateizmust, hogy az emberek azért rázzák le magukról az istenség igáját, mert félnek rettenetes ítéletétől. De miért ruházzátok fel az istent ilyen visszataszító, sőt tarthatatlan tulajdonságokkal? Miért tűri ez az oly hatalmas isten, hogy legyenek romlott szívek? Hogy ne próbálnák lerázni az emberek egy olyan zsarnok igáját, aki azt teheti az emberek szívével, amit akar, aki engedi, hogy elzülljenek, megátalkodjanak, elvakul-

janak, aki megvonja tőlük kegyeit, hogy aztán kéjjel taszítsa őket az örök kárhozatra, amiért megátalkodtak, elvakultak és nem éltek azokkal a kegyelmekkel, amelyeket megtagadott tőlük. A teológusok és a papok ugyancsak bizonyosak lehetnek az ég kegyelmében és boldog jövőjükben, ha nem kárhoztatnak egy olyan különc urat, mint amilyen az ő istenük. Az az isten, aki örök kárhozattal büntet, nyilvánvalóan a leggyűlöletesebb lény, melyet az emberi szellem ki tud találni.

A balítéletek csak ideig-óráig élnek; egyetlen hatalom sem tartós, ha nem az igazságon, a józan észen és a méltányosságon alapszik

Igazából senkinek sem érdeke a tévelygés fenntartása; a tévedésnek előbb-utóbb meg kell hajolnia az igazság előtt. A köz érdeke végül is felvilágosítja a halandókat; vajon nem semmisítette-e meg az utóbbi két évszázad folyamán Európa egynémely országában néhány uralkodó szenvedése azt a zsarnoki hatalmat, amelyet egy túlságosan is gőgös főpap gyakorolt a felekezetéhez tartozó uralkodók fölött? A politika felvilágosultabbá vált, s megfosztotta a klérust attól a hatalmas vagyontól, amelyet a hiszékenység halmozott fel a keze között. Vajon ez az emlékezetes példa nem érezteti magukkal a papokkal is, hogy a balítéletek csak ideig-óráig élnek, és hogy egyedül az igazság biztosíthatja a tartós jólétet?

Vajon nem látták-e a Magasságbéli szolgái, hogy amikor hízelegtek az uralkodóknak, amikor isteni jogokkal ruházták fel és istenítették őket, amikor a kezükönlábukon megbéklyózott népeket a lábuk elé kényszerí-

tették, akkor azon munkálkodtak, hogy zsarnokká tegyék őket? Nem kell-e joggal félniük, hogy azok a hatalmas bálványok, amelyeket egészen a felhőkig emeltek, egy napon őket magukat zúzzák szét rettenetes súlyukkal? Nem látják-e ezernyi példából, hogy félniük kell azoktól az elszabadult oroszlánoktól, amelyek – miután felfalták a nemzeteket – őket magukat is felfalhatják?

Tisztelni fogjuk a papokat, ha állampolgárok lesznek. Hivatkozzanak, ha tudnak, az ég tekintélyére, s próbáljanak félelmet kelteni azokban a fejedelmekben, akik szüntelenül pusztítják a földet; fosszák meg őket attól a szörnyű jogtól, hogy büntetlenül lehessenek igazságtalanok; lássák be, hogy egyetlen állam alattvalójának sem érdeke zsarnokságban élni; értessék meg az uralkodókkal, hogy nekik egyáltalán nem áll érdekükben egy olyan hatalom, amely – gyűlöletessé téve őket – árt saját biztonságuknak, saját hatalmuknak, saját nagyságuknak; végül, a papok és a felvilágosult uralkodók lássák be, hogy semmiféle hatalom sem biztos, ha nem az igazságon, a józan észen és a méltányosságon alapszik.

Mekkora hatalomban és tiszteletben lenne részük az istenek szolgáinak, ha a józan ész apostolaivá és a szabadság védelmezőivé válnának

Amikor az istenek szolgái kegyetlen harcot vívnak az emberi ész ellen – amelyet pedig fejleszteniük kellene –, nyilvánvalóan saját érdekeik ellen cselekednek. Mily nagy lenne a hatalmuk, tekintélyük és hatásuk a legbölcsebb emberekre, mily hálával vennék körül őket a népek, ha hiábavaló vitatkozás helyett valóban hasznos

tudományoknak szentelnék magukat, ha a fizikának, a kormányzatnak, az erkölcsöknek az igazi alapelveit kutatnák! Ki merné felróni a gazdagságát és a hitelét egy olyan testületnek, amely a köz javán munkálkodva idejét az elmélkedésre használja, tekintélyét pedig arra, hogy megvilágosítsa a szellemét mind az uralkodóknak, mind az alattvalóknak?

Papok! Hagyjatok fel ábrándjaitokkal, érthetetlen dogmáitokkal, méltatlan veszekedéseitekkel; kergessétek a képzelet világába azokat a fantomokat, amelyekből csak a nemzetek gyermekkora idején húzhattatok hasznot; tanuljátok meg a józan ész nyelvét; ahelyett, hogy üldöznétek ellenfeleiteket, esztelen vitákkal traktálnátok a népeket, és haszontalan, fanatikus erényekre tanítanátok őket, hirdessetek a világ számára valóban hasznos erényeket; legyetek a józan ész apostolai, a nemzetek világossága, a szabadság védelmezői, a visszaélések megszüntetői, az igazság barátai – s akkor áldani fogunk, szeretni fogunk benneteket, mindnyájan biztosítani fogjuk számotokra örök hatalmatokat embertársaitok szíve fölött.

Mily boldog és nagyszerű forradalom menne végbe a világon, ha a filozófia lépne a vallás helyébe!

A filozófusok mindenkor azt a szerepet töltötték be a nemzetek között, amely látszólag a vallás szolgáit illette volna meg. Az utóbbiak gyűlölete a filozófiával szemben mindig is mesterségbeli irigység volt. A gondolkodáshoz szokott embereknek, ahelyett, hogy keresnék, hol árthatnak egymásnak és hol rágalmazhatják egymást,

nem kellene-e egytől egyig összefogniuk, hogy száműzzék a tévelygést, keressék az igazságot, és főleg, hogy kiirtsák a balítéleteket, amelytől uralkodók és alattvalók egyaránt szenvednek, és amelyeknek terjesztői előbb-utóbb áldozatul esnek?

Egy felvilágosodott kormányzat keze között a papok a leghasznosabb állampolgárokká lehetnek. Olyan emberek lévén, akiket az állam különben is gazdagon ellát és akiknek nem kell saját létük fenntartásáról gondoskodniuk, volna-e más tennivalójuk, mint hogy művelődjenek, s ily módon alkalmassá váljanak a többi ember művelődésének előmozdítására? S szellemüknek nem szolgálna-e nagyobb megelégedésére ragyogó igazságok felfedezése, mint az eredménytelen tévelygés a sötét homályban? Mennyivel volna nehezebb felismerniük az emberhez szabott erkölcs oly világos alapelveit, mint valamely isteni és teológiai erkölcs képzeletbeli alapelveit? A legegyszerűbb embereknek akkor van-e nehezebb dolguk, ha kötelességeik egyszerű fogalmát kell bevésniük az agyukba, vagy ha csupa rejtéllyel, értelmetlen szóval, zavaros meghatározással kell megterhelniük az emlékezetüket, amelyekből soha az életben semmit sem fognak megérteni? Mennyi kárbaveszett idő és fáradság olyasmit erőltetni az emberekre, olyasmit tanítani nekik, amiből semmiféle valóságos hasznuk sem származik! A köz haszna, a tudományok fejlődése és az ismeretek előrehaladása, a fiatalság nevelése szempontjából mennyi erőforrást nyújtana egy jó szándékú uralkodó számára az a sok kolostor, amely a legtöbb országban teljesen haszontalan és amely csak élősködik a nemzeten! A babona azonban, amely féltékenyen őrködik saját hatalmán, úgy tűnik, csak haszontalan lényeket

formál. Mennyi hasznot tudna hajtani a mindkét nembeli szerzetesek tömege, amelyet annyi országban oly bőségesen ellátnak semmittevésükért! Ahelyett, hogy terméketlen elmélkedésekkel, gépies imádságokkal, aprólékos szertartásokkal foglalják el, böjtöléssel és önsanyargatással gyötrik őket, miért nem ébresztik fel bennük az egészséges vetélkedés szellemét, hogy önként keressék, miképpen lehetnének hasznára a világnak, amely számára végzetszerű esküjük miatt meghalnak? Tanítványaik agyát már kora ifjúságukban mesékkel, terméketlen dogmákkal, gyerekségekkel tömik tele a papok; miért nem szólítják fel vagy kényszerítik őket arra, hogy igaz dolgokat tanítsanak, és a haza számára hasznos polgárokat neveljenek? Az a mód, ahogyan az embereket nevelik, csak a klérus számára teszi őket hasznossá, amely vakká teszi, és a zsarnokok számára, akik megnyúzzák őket.

Egy hitetlen megtérése halála óráján egyáltalán nem érv a hitetlenség ellen

A hiszékenység hívei gyakran rosszhiszeműséggel vádolják a hitetleneket, amiért néha meginognak, megváltoztatják nézeteiket a betegség hatására, haláluk óráján pedig megtérnek. Ha az egészség megrendül, akkor vele együtt rendszerint megrendül a gondolkodási képesség is. A rokkant, magatehetetlen ember a vég közeledtére néha maga is észreveszi, hogy értelme elhagyja; érzi, hogy balítéletei visszatérnek. Vannak betegségek, amelyeknek az a sajátosságuk, hogy megtörik a bátorságot, megfélemlítik és gyöngévé teszik az agyat; ismét mások

tönkretehetik a testet, de az értelmet nem érintik. Akárhogy van is, a hitetlen, aki betegségében megtagadja saját magát, semmivel sem ritkább és rendkívülibb jelenség, mint az a hivő, akik makkegészségesen elhanyagolja azokat a kötelességeket, amelyet vallása a legformálisabb módon megparancsol neki.

Kleomenész spártai király egész uralkodása alatt vajmi kevés tiszteletet mutatott az istenek iránt, ám amikor napjainak vége felé közeledett, babonássá vált; hogy az ég kegyeit maga felé fordítsa, egész tömeg pappal és jóssal vétette körül magát. Egyik barátja meglepődött ezen. „Mit csodálkozol? – kérdezte Kleomenész. – Nem vagyok már az, aki voltam, s minthogy többé nem vagyok az, nem is gondolkodhatom úgy, mint régen."

A vallás szolgái mindennapi életük során gyakorta meghazudtolják a többieknek hirdetett szigorú elveket, s így aztán a hitetlenek joggal vádolhatják őket rosszhiszeműséggel. Ha tehát néhány hitetlen – akár halála óráján, akár betegségében – megtagadja az egészséges korában vallott elveit, ugyanúgy előfordul az is, hogy a papok – amikor egészségesek – megtagadják vallásuk szigorú parancsait. Ámde nincsenek-e elég nagy számban alázatos, nemeslelkű, becsvágytól mentes papok, akik ellenségei a fényűzésnek és a vele járó előnyöknek, és akik a szegénységet szeretik? Végül, sok keresztény pap magatartása nem egyezik-e meg azzal a szigorú erkölcscsel, amelyet Krisztus, az ő istenük és példaképük hirdetett?

Nem igaz, hogy az ateizmus elszakítja a társadalom összes kötelékeit

Azt mondják, az ateizmus elszakítja a társadalom összes kötelékeit. Ám ha valaki nem hiszi az istent, mivé válik az eskü szentsége? Hogyan lehet kötelezni bármire is az ateistát, aki nem hívhatja komolyan tanúul az istenséget? De vajon az eskü inkább kényszerít-e bennünket a vállalt kötelezettségek teljesítésére? Ha valaki képes volt hazudni, az vajon kevésbé lesz-e képes hamisan esküdni? Aki aljasul megszegi adott szavát vagy gyalázatos módon felrúgja kötelezettségeit, fittyet hányva az emberek megbecsülésének, az nem lesz becsületesebb akkor sem, ha esküjekor az összes isteneket hívja tanúul. Ki szemet huny az emberek ítélete fölött, az hamarosan szemet fog hunyni az isten ítélete fölött is. Az összes halandók közül nem a fejedelmek-e azok, akik a legkönnyebben esküsznek, és a legkönnyebben szegik meg esküjüket?

Nem igaz az a szüntelenül hangoztatott nézet, hogy a népnek szüksége van a vallásra

„A népnek – hangoztatják szüntelenül –, a népnek szüksége van vallásra. A felvilágosult emberek nélkülözhetik egy bizonyos tanítás gyeplőjét, de az egyszerű embereknek feltétlenül szükségük van az ilyesmire, akikben a nevelés nem fejlesztette ki az értelmet." Valóban igaz-e, hogy a vallás zabla a nép számára? Vajon megakadályozza-e ez a vallás az embereket abban, hogy mértéktelenek legyenek, igyanak, erőszakoskodjanak, csalja-

nak és mindenféle túlzásokba essenek? Egy olyan nép, amelynek fogalma sincs az istenségről, viselkedhetik-e gyalázatosabban, mint sok hivő nép, amelyben az erkölcsi züllés és az értelmes emberhez méltatlan mételyek tobzódnak? Vajon nem azt látjuk-e, hogy a kézműves vagy a paraszt a templomból kijövet ismét beleveti magát közönséges kicsapongásaiba, azzal biztatva magát, hogy ha időről időre megadja istennek a tiszteletet, akkor lelkifurdalás nélkül követheti romlott szokásait és megszokott hajlamait! Végül, ha a népek ily durvalelkűek és értelmetlenek, vajon ostobaságukat nem a fejedelmek nemtörődömségének kell-e felróni, akik ügyet sem vetnek a köznevelésre, sőt egyenesen akadályozzák alattvalóik művelődését? Továbbá, a népek esztelensége vajon nem nyilvánvalóan a papok műve-e, akik ahelyett, hogy észszerű erkölcsre oktatnák az embereket, csakis mesékkel, álmokkal, ábrándképekkel és ál-erényekkel traktálják őket?

A vallás a nép számára nem egyéb ceremóniák hiábavaló rendszerénél, amelyhez csak megszokásból ragaszkodik, amely elgyönyörködteti a szemét, megmozgatja eltompult szellemét anélkül, hogy befolyásolná magatartását és javítaná erkölcseit. Maguknak a papoknak a bevallása szerint nincs bölcsebb dolog annál a *belső, lelki* vallásosságnál, amely egyedül képes megrendszabályozni az ember életét és diadalmaskodni hajlamai fölött. Őszintén szólva, akár a legnagyobb és legájtatosabb népben is vajmi kevés olyan ember akad, aki ismeri vallási rendszerének alapelveit, s aki elegendő erőt merít belőlük ahhoz, hogy elnyomja romlott hajlamait.

Sokan azt mondják, jobb akármilyen kötelék, mint semmilyen; azt állítják, ha a vallás nem fékezi is meg a

legtöbb embert, legalább néhányat visszatart attól, hogy gátlástalanul bűnözésre adja a fejét. Kétségkívül kell valamilyen zabla az embereknek, de ez ne legyen képzeletbeli, hanem valóságos és látható; ha valamitől valóban félniük kell, az sokkal inkább visszatartja őket a rossztól, mint a páni rettegés és a sok rémkép. A vallás csak a kishitű emberekben kelt félelmet, akiket jellemük gyöngesége miatt amúgy sem tartanak sokra a többiek. Az igazságos kormányzat, a szigorú törvény, az egészséges erkölcs tiszteletet ébreszt mindenkiben; s akkor legalább senki sincs, aki ne lenne kénytelen hinni benne, s aki ne érezné, hogy veszéllyel jár, ha nem alkalmazkodik hozzá.

A teológia haszontalansága és veszélyei. Bölcs tanácsok a fejedelmeknek

Nyilvánvalóan bebizonyított tény, hogy a teológia, amely igen hasznos foglalatosság a teológusok számára, fölösleges és ártalmas a társadalom többi részének. Az emberek érdeke előbb-utóbb felnyitja a szemüket. Az uralkodók és a népek minden bizonnyal felismerik egy napon, hogy közönyösséget és mély megvetést érdemel az a haszontalan tudomány, amely csak megzavarja az embereket, de nem teszi őket jobbakká. Be fogják látni, mennyire érdektelen az a sok költséges szertartás, amely egyáltalán nem mozdítja elő a köz boldogságát; pirulni fognak a sok szánalmas veszekedés miatt, amelyek megszűnnek feldúlni az államok nyugalmát, mihelyt nem tulajdonítanak nekik nevetséges fontosságot.

Fejedelmek! ahelyett, hogy beleavatkoznátok papjaitok értelmetlen küzdelmeibe, ahelyett, hogy ostoba mó-

don igazat adnátok nekik arcátlan viszálykodásaikban, ahelyett, hogy egyazon nézetet akarnátok rákényszeríteni valamennyi alattvalótokra, inkább evilági boldogságukkal törődjetek, s ne nyugtalankodjatok amiatt, ami a másvilágon vár rátok. Kormányozzátok őket igazságosan, adjatok nekik jó törvényeket, tartsátok tiszteletben szabadságukat és tulajdonukat, viseljetek gondot nevelésükre, bátorítsátok őket munkájukban, jutalmazzátok tehetségüket és erényeiket, ne tűrjétek a szabadosságot és ne avatkozzatok bele abba, hogy miként gondolkodnak az ő számukra és a ti számotokra egyaránt haszontalan dolgokról. Ha így jártok el, akkor nem kell koholmányokhoz folyamodnotok, hogy engedelmeskedjenek nektek; ti lesztek alattvalóitok egyedüli vezetői; ők pedig szeretni és tisztelni fognak titeket, amit meg is érdemeltek. A teológiai meséknek csak a zsarnokok látják hasznát, akik nem ismerik a módját, hogyan kell értelmes lények fölött uralkodni.

A vallás végzetes hatása a népre és a fejedelmekre

Kell-e lángész annak megértéséhez, hogy ami az emberek fölött van, az nem az embereknek való; hogy ami természetfölötti, az nem a természetes lényeknek való; hogy a felfoghatatlan csodák nem korlátolt elméknek valók? Ha már a teológusok olyan ostobák, hogy vég nélkül vitatkoznak olyan dolgokról, amelyek, saját bevallásuk szerint, számukra is érthetetlenek, akkor a társadalomnak is ki kell vennie a részét esztelen veszekedésükből? Szükség van-e a népek vérének kiontására, hogy ér-

vényt szeretnek néhány konok álmodozó feltevéseinek? Nagyon nehéz dolog ugyan kigyógyítani a teológusokat hóbortjaikból, a népeket pedig balítéleteikből, ám könnyen elejét lehet venni annak, hogy az előbbiek különcsége és az utóbbiak ostobasága veszedelmes következményekkel járjon. Gondolkodjék mindenki úgy, ahogyan akar, csak azt nem szabad sohasem megengedni, hogy úgy ártson, ahogyan gondolkodik. Ha a nemzetek vezetői igazságosabbak és értelmesebbek lennének, a teológia problémái semmivel sem érdekelnék jobban a közvéleményt, mint a fizikusok, az orvosok, a grammatikusok és a kritikusok polémiái. A fejedelmek zsarnoksága miatt van az, hogy az államok a teológiai vitáknak súlyos kárát látják. Ha a királyok nem avatkoznak bele a teológiába, a teológusok veszekedésétől nem kell többé tartani. Aki oly erősen hangoztatja a vallás fontosságát és hasznát, annak meg kellene mutatnia boldogító hatásait is, valamint azokat az előnyöket, amelyeket az elvont teológiai viták és okoskodások biztosítanak a teherhordóknak, a kézműveseknek, a földművelőknek, a piaci kofáknak, az asszonynépnek s annak a sok züllött lakájnak, akiktől hemzsegnek a városaink. Ezek az emberek mind vallásosak; hitük *az egyszerű nép hite;* papjaik bíznak bennük; fenntartás nélkül elfogadják vezetőik ismeretlen hitét; buzgón hallgatják a prédikációkat; rendszeresen részt vesznek a szertartásokon; azt hiszik, halálos bűnt követnek el, ha akármelyikét is áthágják azoknak a parancsoknak, amelyeket mások szavára gyermekkoruk óta követniük kellett. Mindebből mi haszna származik az erkölcsnek? Semmilyen; az efféle hívőknek fogalmuk sincs a morálról, s azt látjuk, hogy minden ravasz-

ságot, csalást, rablást és túlzást megengednek maguknak, amelyeket a törvény nem büntet.

A népnek valójában nincs világos fogalma a vallásáról; amit ő vallásnak nevez, az nem egyéb, mint vak ragaszkodás ismeretlen tanításokhoz és titokzatos szertartásokhoz. Igazság szerint, ha a néptől elveszik a vallást, akkor tulajdonképpen semmit sem vesznek el tőle. Ha valakinek sikerülne megingatni balítéleteiben vagy kigyógyítani belőlük, akkor alaposan megrendítené vagy megsemmisítené azt a veszedelmes bizalmat, mellyel a nép érdekfűtötte vezetői iránt viseltetik, s megtanítaná óvakodni azoktól, akik a vallás ürügyén gyakran végzetes szélsőségekbe kergetik.

Folytatás

Tanítás és felvilágosítás ürügyén a vallás valójában tudatlanságban tartja az embereket, s még azt a vágyat is kiöli belőlük, hogy megismerjék az őket leginkább érdeklő dolgokat. A népek számára egyáltalán nem létezik más életelv, mint az, melyet a papjaik tetszésük szerint előírnak számukra. A vallás mindent helyettesít; ám, mivel ő maga is homályos, sokkal inkább alkalmas arra, hogy megtévessze a halandókat, mint hogy a tudomány és a boldogság útjára vezesse; a fizika, az erkölcs, a törvényhozás, a politika rejtély számukra. A vallási balítéleteitől elvakított ember képtelen megismerni a saját természetét, művelni elméjét, kísérletezni; retteg az igazságtól, mihelyt az nincs összhangban a dogmákkal. Minden abban az irányban hat, hogy a népek ájtatosak legyenek, s minden hátráltatja, hogy emberivé, értelmessé, eré-

nyessé váljanak. Úgy tűnik, a vallásnak nincs más célja, mint hogy elsekélyesítse az emberek szívét és szellemét.

A papok és a legjobb koponyák az elmúlt évszázadok folyamán mindig harcban állottak egymással, s mindez azért volt így, mert a bölcsek észrevették, hogy a babona mindenkor béklyóba akarta verni az emberi szellemet, hogy örök gyermekségben akarta tartani, hogy csak mesékkel foglalta el, rettegéssel nyűgözte le és kísértetekkel ijesztgette, ami akadályozta előrehaladását. A teológia, minthogy önmaga képtelen a tökéletesedésre, áthághatatlan akadályokat állított a valóságos ismeretek fejlődése elé; minden igyekezete abban merült ki, hogy a nemzeteket és az uralkodókat a legteljesebb tudatlanságban tartsa valódi érdekeik, egymással való kapcsolataik, kötelességeik és a helyes cselekvésre indító valóságos rugók felől; most sem tesz mást, mint elhomályosítja az erkölcsöt, áruba bocsátja önkényes alapelveit, s az istenek vagy a papok szeszélyeinek veti alá; az emberek kormányzásának művészetét rejtélyes zsarnoksággá fokozza le, ami csapás a nemzetekre; a fejedelmeket igazságtalan és kicsapongó önkényurakká, a népeket pedig tudatlan rabszolgákká teszi, akik önmagukat alacsonyítják le, hogy uraik kedvében járjanak.

A történelem arra tanít bennünket, hogy minden vallást – a nemzetek tudatlanságát kihasználva – olyan emberek alapítottak, akik arcátlanul az istenség küldötteinek mondták magukat

Ha valaki csak egy kicsit is tanulmányozza az emberi gondolkodás történetét, könnyen felismeri, hogy a teológia nagyon is óvakodott kiterjeszteni a gondolkodás határait. A kezdet kezdetén meséket mondott, melyeket szent igazságokként tüntetett fel; életre keltette a költészetet, mely gyermekes képzelgésekkel tölti meg a népek fantáziáját; csak az isteneiről és azok hihetetlen tetteiről beszélt; egyszóval, a vallás mindig úgy kezelte az embereket, mint a gyermekeket – mesékkel altatta el, melyeket a papok továbbra is kétségbevonhatatlan igazságok gyanánt szeretnének elfogadtatni. Ha az isten szolgái tettek is néha hasznos felfedezéseket, mindig gondjuk volt rá, hogy talányosnak tüntessék fel és a csoda fátylába burkolják őket. Egy Püthagorasz és egy Platón – hogy néhány jelentéktelen ismeretet megszerezzen – kénytelen volt a papok lába elé borulni, beavattatni magát titkaikba, elviselni a próbákat, melyeknek alá akarták vetni őket; így, ezen az áron alakították ki nézeteiket, melyek még azokat is elragadtatásba ejtették, akik szemében csakis a teljesen érthetetlen dolgok méltók a csodálatra. Az egyiptomi, indiai, káldeus papoktól, ezeknek az emberi elme tévútra vezetésében eleve érdekelt álmodozóknak az iskoláitól volt kénytelen kölcsönözni a filozófia az alapfogalmait. Ez a filozófia a maga homályos és hibás elveivel, amelyek a képzelet elszédítésére szolgáló koholmányokkal és mesékkel keveredtek, csak tétovázva ha-

ladhatott előre és csak dadoghatott; ahelyett, hogy felvilágosította volna a szellemet, elvakította és elfordította a valóban fontos dolgoktól.

Az ókorból származó teológiai okoskodások és misztikus álmodozások még manapság is formálják a törvényeket, a filozófia világának nagy részében. Ezeket a modern teológia is elfogadta, és lehetetlenség eltávolodni tőlük az eretnekség nélkül: mindenféle *éteri lényekkel, szellemekkel, angyalokkal, démonokkal, tündérekkel* és más kísértetekkel van dolgunk; róluk elmélkednek legmélyebb gondolkodóink, s ezek alkotják az alapját a metafizikának, ennek az elvont és haszontalan tudománynak, amelyen hiába élesítették elméjüket évezredek óta a legnagyobb lángelmék. Néhány memphiszi vagy babilóniai álmodozó képzeletszülte feltevései alkotják tehát még ma is a homályossága miatt tisztelt tudomány alapját, amely tudomány éppen a homályosságát tünteti fel csodálatosnak és isteninek.

A nemzetek első törvényhozói papok voltak; a mitológia első művelői és az első költők papok voltak; az első tudósok papok voltak; az első orvosok papok voltak. Kezük között a tudomány szent, a be nem avatottak számára tiltott dologgá vált, ők maguk pedig csakis hasonlatok, jelképek, rébuszok, kétértelmű jóslatok formájában beszéltek, amelyek segítségével felébresztették a kíváncsiságot, mozgásba hozták a képzeletet, és főleg szent tiszteletet ébresztettek a meglepődött köznépben azok iránt, akikről azt hiszik, hogy az égtől nyerték tudásukat, akik leolvashatják az égről a földiek sorsát, s akik merészen az istenség megbízottainak adják ki magukat.

Minden régi és új vallás egymástól kölcsönözte elvont álmodozásait és nevetséges szertartásait

E régi papok vallásai letűntek, jobban mondva csak formájukat változtatták meg. Napjaink teológusai, bár csalóknak tartják őket, jó néhány szétszórt töredékét gondosan összegyűjtötték vallási rendszereiknek, amelyek egészükben már nem léteznek számunkra; mai vallásainkban nemcsak metafizikai dogmáikat találjuk meg, amelyeket a teológia csak más formában élesztett fel, hanem babonás szertartásaiknak, teológiájuknak, mágiájuknak, varázslataiknak jelentős maradványait is felfedezhetjük. Még ma is azt parancsolják a keresztényeknek, hogy tisztelettel tekintsenek a héber vallás törvényhozóitól, papjaitól, *prófétáitól* rájuk maradt emlékekre, holott minden jel arra mutat, hogy a zsidók Egyiptomtól kölcsönözték a vallásukban meglévő különös fogalmakat. Így tehát a csalók vagy bálványimádó álmodozók kiagyalta túlzások manapság szent tanítások a keresztények számára!

Ha egy kicsit is figyelemmel kísérjük a történelmet, szembeötlő azonosságokat találunk valamennyi vallás között. A vallási képzetek időről időre hol sújtották, hol megörvendeztették a népeket szerte az egész világon; mindenütt azt látjuk, hogy a gyakorta förtelmes rítusok, szertartások, ijesztő misztériumok lekötötték az emberek szellemét és elmélkedéseik tárgyai lettek. A különféle babonák egymástól kölcsönzik elvont fantazmagóriáikat is és szertartásaikat is. A vallások rendszerint nem egyebek alaktalan tákolmányoknál; amelyek létrehozói felhasználták az elődeiktől hagyományozott anyagot, s ugyanakkor fenntartották maguknak a jogot, hogy hozzáfűzzék vagy elvegyék mindazt, ami nem felel meg jelen-

legi nézeteiknek. Nyilvánvalóan az egyiptomi vallás szolgált az alapjául Mózes vallásának, amely kiszorította a bálványimádást; Mózes tulajdonképpen nem volt más, mint egy eretnek egyiptomi. A kereszténység pedig valójában megreformált judaizmus. A mohamedanizmus a judaizmusból, a kereszténységből és a régi arab vallásból tevődik össze stb. . . .

A teológia mindig letéritette a filozófiát igazi útjáról

A legrégibb ókortól egészen napjainkig egyedül a teológiának állott módjában, hogy megszabja a filozófia útját. S vajon miféle segítséget nyújtott neki? Nos, érthetetlen tolvajnyelvvé változtatta, amely a legvilágosabb igazságokat is képes bizonytalanokká tenni; a gondolkodás művészetét a szócséplés tudományává fokozta le; az emberi szellemet a metafizika lebegő régióiba vetette, ahonnan sikertelenül próbál lehatolni a haszontalan és veszélyes mélységekbe. Az egyszerű, fizikai okok helyébe ez a filozófia a természetfölötti okokat, jobban mondva, a valóban *okkult* okokat állította, a nehezen érthető jelenségeket olyan tényezőkkel magyarázta, amelyek még kevésbé megfoghatók maguknál a jelenségeknél; a beszédet üres szavakkal tömte tele, amelyek képtelenek érzékeltetni az általuk jelzett, inkább homályos, mint világos dolgokat, s amelyeket nyilvánvalóan azért találtak ki, hogy bátortalanná tegyék az embert, bizalmatlanná saját szellemi erői iránt, felkeltsék gyanakvását a józan ésszel és a nyilvánvaló igazságokkal szemben, s áthághatatlan sánccal kerítsék körül az igazságot.

A teológia nem magyaráz és nem világít meg semmit, sem az erkölcs világában, sem a természetben

Ha hihetnénk a vallás híveinek, akkor vallás nélkül semmit sem lehetne megmagyarázni a világon: a természet állandó rejtély volna; s az ember nem tudná megérteni saját magát. Mégis, valójában mit magyaráz meg nekünk ez a vallás? Minél inkább tanulmányozzuk, annál inkább úgy találjuk, hogy a teológiai nézetek csak gondolataink összezavarására jók; hogy mindent misztériummá változtatnak; s hogy a nehezen érthető dolgokat képtelenségekkel magyarázzák meg nekünk. De vajon megmagyarázzuk-e a dolgokat azzal, hogy ismeretlen indítékoknak, láthatatlan hatalmaknak, anyagtalan okoknak tulajdonítjuk őket? Vajon felvilágosul-e az emberi szellem, ha zavarodottságában az *isteni bölcsesség tárházába* utasítják, amelyről viszont folyton azt hallja, hogy vakmerő tekintetével hiába próbál behatolni mélységeibe? Vajon az isteni természet, amelyet senki sem tud felfogni, megértheti-e az emberi természetet, amely különben is nehezen érthető?

Kérdezzetek meg egy keresztény filozófust a világ eredete felől. Azt fogja válaszolni, hogy az isten teremtette a mindenséget. És mi az isten? Semmit sem tud róla. Mi az, hogy teremteni? Fogalma sincs róla. Mi okozza a járványokat, az éhínségeket, a háborúkat, a szárazságokat, az árvizeket, a földrengéseket? Az isten haragja. Hogyan lehet kikerülni ezeket a csapásokat? Azt mondják, az imádságok, az áldozatok, a körmenetek, az ajándékok, a szertartások útján fegyverezhetjük le a leginkább az ég haragját. De miért haragszik az ég? Mert az emberek

rosszak. És miért rosszak az emberek? Mert természetük rosszra hajló lett. És miért lett rosszra hajló a természetük? Azért – válaszolja egy európai teológus –, mert az első ember, az első asszony csábítására, evett az almából, melyet nem lett volna szabad illetnie. És ki bujtotta fel ezt az asszonyt ilyen ostobaságra? Az ördög. De ki teremtette az ördögöt? Isten. Miért teremtette isten az ördögöt, akinek meg kellett rontania az emberiséget? Erről semmit sem tudunk: ez a titok az istenségben magában rejtezik.

Kering-e a Föld a Nap körül? Két évszázaddal ezelőtt egy ájtatos fizikus azt válaszolta volna, hogy istenkáromlás nélkül nem lehet ilyesmit gondolni, hiszen egy ilyen elmélet nem felelhet meg azoknak a szent könyveknek, amelyeket minden keresztény az istenség által sugallt művekként tisztel. S manapság hogyan vélekedünk erről? A keresztény filozófusok, istenük sugallata ellenére, belátták végre, hogy inkább a tapasztalathoz kell folyamodniuk, mint isten által sugallt könyveik bizonyosságához.

Miféle elv rejlik az emberi test cselekedeteinek és mozgásának a mélyén? A lélek. Mi a lélek? Szellem. Mi a szellem? Olyan szubsztancia, amelynek nincs sem alakja, sem színe, sem kiterjedése, és amelynek részei sincsenek. Hogyan lehet elképzelni ilyen szubsztanciát? Hogyan mozgathat az egy testet? Erről semmit sem tudunk: ez titok. Van-e lelkük az állatoknak? A kartéziánus azt állítja, hogy az állatok gépek. De vajon nem azt látjuk-e, hogy az emberhez nagyon is hasonló módon cselekednek, éreznek, gondolkodnak? Tiszta illúzió. De miért, miféle jogon fosztják meg az állatokat a lélektől, melyet – bár semmit sem tudnak róla – megadnak az embernek?

Azért, mert az állatok lelke megzavarná teológusainkat, akiknek – megelégedvén azzal, hogy megrémíthetik és pokolra küldhetik az emberek halhatatlan lelkét – nem áll ugyanúgy érdekükben az állatok lelkének elkárhozása, mint az emberek lelkéé. Íme, a gyermeteg megoldások, amelyeket a teológia pórázán vonszolt filozófia kénytelen volt kiagyalni, hogy magyarázatot adjon a fizikai és erkölcsi világ problémáira.

Mennyire béklyóba verte a teológia az emberi szellem erkölcsét és mennyire akadályozta a felvilágosultság, a józan ész és az igazság előrehaladását

Mennyi fortélyhoz és erőmutatványhoz kellett folyamodniuk a múlt és a jelen összes filozófusainak, hogy ne kelljen összeveszniük az istenek szolgáival, akik minden időkben a gondolat zsarnokai voltak! Egy Descartesnak, egy Malebranche-nak, egy Leibniznek és oly sok másnak mennyi hipotézist és kibúvót kellett kiagyalnia, hogy felfedezéseit összeegyeztesse a vallás által szentté tett álmodozásokkal és tévedésekkel! Még a legnagyobb filozófusoknak is mennyi óvatosságot kellett tanúsítaniuk, dacolni a képtelenség, a következetlenség, az érthetetlenség veszélyével, valahányszor nézeteik nem álltak összhangban a teológia elveivel! Az éber papok mindig gondosan megsemmisítették azokat a rendszereket, amelyek nem felelhettek meg az érdekeiknek. A filozófia mindig is Prokrusztész ágyához volt hasonlatos, amelyre ez a rabló az idegeneket fektette: levágta kezüket-lábukat, ha hosszabbak voltak, vagy lovakkal nyúj-

totta meg őket, ha rövidebbek voltak az ágynál, amelybe kénytelenek voltak belefeküdni.

Hol az az értelmes, tudományszerető, embertársai jólétét szívén viselő ember, aki ne sajnálkoznék és bánkódnék a vesztén annyi mélyen gondolkodó, szorgalmas és tehetséges elmének, akik évszázadokon át haszontalan, sőt gyakorta az emberiségre ártalmas ábrándképekkel merítették ki magukat ostoba módon? Mennyi fényt áraszthatott volna az emberek szellemére sok híres gondolkodó, ha nem teológiai szócsépléssel és arcátlan vitákkal töltötte volna idejét, hanem figyelmét érthető, s az emberek számára valóban fontos dolgokra fordította volna! Ha csak a felét vennénk azoknak az erőfeszítéseknek, amelyeket az elme a vallási képzetekre fordított, azoknak a költségeknek, amelyekbe a hiú vallási kultuszok kerültek a nemzeteknek, fényt lehetett volna deríteni az erkölcsre, a politikára, a fizikára, az orvostudományra, a mezőgazdaságra stb. A babona szinte maradéktalanul leköti a népek figyelmét, csodálatát és pénzét. A vallás sokba kerül a népeknek, ám pénzükért nem kapnak sem tudást, sem erényeket, sem boldogságot.

Folytatás

Néhány régi és modern filozófusnak volt bátorsága, hogy a józan észt és a tapasztalatot válassza vezetőjéül, s lerázza magáról a babona láncait. Leukipposz, Démokritosz, Epikurosz, Sztratón, és még egy-két görög le merte tépni a balítéletek vastag fátylát, és meg merte szabadítani a filozófiát a teológia béklyóitól. De rendszereik, melyek az ábrándképeket kedvelő képzelet szá-

mára túlságosan egyszerűek, túlságosan érzékletesek, és minden csodás elemtől mentesek voltak, kénytelen-kelletlen helyet adtak egy Platón, egy Szókratész, egy Zénon mesés feltevéseinek. A modernek közül Hobbes, Spinoza, Bayle és mások Epikurosz nyomdokain haladtak; de tanításuknak igen kevés híve akadt abban a világban, amely még sokkal jobban át volt itatva a mesékkel, semhogy az értelem szavára hallgatott volna.

Senki, egyetlen korban sem fordulhatott szembe a közvélemény által szentesített balítéletekkel anélkül, hogy ne vitte volna bőrét a vásárra. Egyetlen területen sem volt szabad felfedezéseket tenni; a legfelvilágosultabb embereknek legfeljebb arra volt módjuk, hogy virágnyelven szóljanak, vagy pedig, igen gyakran, hitvány engedékenységből szégyenletesen összekapcsolják a hazugságot az igazsággal. Többeknek *kétféle tanításuk volt* – egy, amelyet közrebocsátottak, és egy titkos; s ha ez utóbbinak elveszett a kulcsa, valóságos érzelmeik gyakran érthetetlenné, következésképp haszontalanná váltak számunkra.

Miképpen lett volna lehetséges, hogy a modern filozófusok, akiket a legkegyetlenebb üldözéssel fenyegetve arra kényszerítettek, hogy mondjanak le a józan észről és vessék alá a hitnek, vagyis a papok tekintélyének; miképpen lett volna lehetséges, ismétlem, hogy az ily módon béklyóba vert emberek szabadon kibontakoztathassák lángelméjüket, tökéletesítsék az értelmet és meggyorsítsák az emberi szellem előrehaladását? A legnagyobb emberek csak reszketve sejtették meg az igazságot; nagyon ritkán merték hirdetni; s akik ilyesmire vetemedtek, rendszerint meg is bűnhődtek vakmerőségükért. A

vallás az oka, hogy sohasem volt szabad hangosan gondolkodni vagy küzdeni a balítéletek ellen, amelyeknek az ember mindenütt rászedett, megcsalt áldozata.

Nem lehet elég sokszor ismételni és újra meg újra bebizonyítani, hogy mennyire szélsőséges és végzetes a vallás

Bárki, aki vakmerően hirdeti az igazságot a világnak, bizonyos lehet afelől, hogy ezzel magára vonja a vallás szolgáinak a haragját; a papok nagy hangon hívják segítségül a hatalmasságokat, hiszen szükségük van a királyok támogatására, hogy fenntarthassák érveiket és isteneiket. Az ilyesmi természetesen csak ügyük gyengeségére vet fényt.

Az ember csak akkor kiált segítségért, ha bajban van.

A vallás dolgában nem szabad tévelyegni; minden más területen büntetlenül lehet tévedni; még sajnálják is azokat, akik tévútra kerülnek, sőt, valamelyes hála is kijut az új igazságok felfedezőinek; mihelyt azonban a teológia úgy érzi, hogy érdekelve van akár a tévedésekben, akár a felfedezésekben, lángra gyúl a vallási buzgóság, az uralkodók felállítják a bitókat, a népek őrjöngeni kezdenek, a nemzetek felbolydulnak – senki sem tudja, miért.

Van-e szomorúbb dolog, mint látni azt, hogy a köz és az egyén boldogsága egy haszontalan, elvtelen tudománytól függ, amely mindig is a beteges képzelődésen alapult, s amely csak üres szavakat tud nyújtani a szellemnek? Mi lehet az annyit emlegetett haszna egy olyan vallásnak, amelyet senki sem ért, amely szüntelenül gyötri a vele foglalkozó egyszerű lelkeket, amely képtelen jobbá tenni

az embereket, sőt gyakran érdemükül tudja be, ha igazságtalanok és rosszindulatúak? Van-e szánalmasabb, több joggal kiirtandó őrültség, mint az, amely semmiféle hasznára nincs az emberiségnek, amely csak elvakítja, felingerli, szerencsétlenné teszi, megfosztván az igazságtól, amely egyedül enyhíthet sorsa sanyarúságán?

A vallás olyan, mint a Pandora szelencéje, s ez a végzetes szelence nyitva áll

A vallás végeredményben nem tett egyebet, mint sötétségbe merítette az emberek szellemét, és tudatlanságban tartotta valódi kapcsolatai, valódi kötelességei, valódi érdekei felől.

Az igazság, az értelem, az erény forrásait csak akkor fedezzük fel, ha eloszlatjuk a vallás felhőit és rémképeit. Ez a vallás félrevezet bennünket, mind bajaink okait, mind pedig ama természetes orvosságokat illetően, amelyekkel megszüntethetnők e bajokat. Ez a vallás nem orvosság, sőt csak súlyosbítja, megsokszorozza és tartósabbá teszi nyomorúságunkat. Idézzük napjaink egy híres tudósát, Mylord Bolingbroke-ot. Posthumus műveiben olvassuk: „A teológia Pandora szelencéjével egyenlő; ha nem tudjuk is visszacsukni a fedelét, legalább hívjuk fel az emberek figyelmét arra, hogy ez a végzetes szelence nyitva áll."

1732. március 15.

TARTALOM

ELŐSZÓ *(Bajomi Lázár Endre)* 5
Példázat 13
Mi a teológia? 15
Folytatás 15
Az ember nem születik sem vallásosnak, sem deistának 16
Nem szükséges hinnünk egy istenben; a legésszerűbb, ha nem gondolunk vele 17
A vallás a hiszékenységen alapul 17
Minden vallás képtelenség 18
Isten fogalma lehetetlenség 18
A babona eredete 19
Minden vallás eredete 19
A vallás segítségével a sarlatánok kihasználják az emberek őrültségét 20
A vallás a csodálatos dolgok segítségével szédíti el a tudatlanságot 20
Folytatás 21
Sohasem lett volna vallás, ha nem lettek volna ostoba és barbár századok 21
Minden vallás az uralkodás vágyából született . . 21
Az a legbizonytalanabb minden vallásban, ami az alapjául szolgál 22
Lehetetlen meggyőződni isten létéről 22
Folytatás 23
Isten léte nincs bebizonyítva 23

Azzal, hogy isten szellem, nem mondtunk semmit . . 24
Valaminek a szellemi természete nem más, mint agyrém 25
Minden, ami létezik, az anyagból veszi eredetét . . 25
Mi a modern teológia metafizikus istene? 26
Kevésbé ésszerűtlen a napot imádni, mint egy szellem-istent 26
Egy szellem-isten képtelen akarni és cselekedni . . 27
Mi az isten? 27
A teológia figyelemre méltó ellentmondásai 28
Istent imádni nem más, mint egy koholmányt imádni 28
Isten végtelensége és az isteni lényeg megismerésének lehetetlensége megokolja és igazolja az ateizmust . 29
Sem kevésbé biztos, sem kevésbé bűnös dolog hinni istenben, mint nem hinni benne 30
Az istenhit nem más, mint a gyermekkor gépies megszokása 31
Balítélet ez, amely az atyákról a gyermekekre száll . 32
A balítéletek eredete 32
Hogyan terjednek és vernek gyökeret 32
Az emberek sohasem hittek volna a modern teológia vallási elveiben, ha csak abban az életkorban ismerkedtek volna meg velük, amikor már tudnak gondolkodni 33
A természet csodái nem bizonyítják isten létét . . . 33
A természet csodái természetes okokból fakadnak . 34
Folytatás 35
A világot nem teremtették, az anyag önmagától mozog 36
Folytatás 37
További bizonyítékok arra, hogy a mozgás az anyag lényegéhez tartozik 37
Az ember léte egyáltalán nem bizonyítja isten létét . 39
Az ember és a világmindenség mégsem a véletlen következménye 41

A világmindenség rendje sem bizonyítja isten létezését 42
Folytatás 44
Egy tiszta szellem nem lehet értelmes; az isteni értelmet imádni nem más, mint agyrém 45
Képtelenség azt mondani, hogy az emberi nem a világmindenség kialakulásának tárgya és célja . . . 46
Isten nem az emberért van, és az ember nem az istenért 47
Nem igaz, hogy a világmindenség teremtésének célja az ember boldogsága 48
A gondviselés nem egyéb, mint értelmetlen szó . . 48
Ez az állítólagos gondviselés kevésbé törekszik a világ fenntartására, mint megzavarására, kevésbé barátságos az emberekhez, mint ellenséges iránt uk 50
Nem, a világot nem valamely értelmes lény kormányozza 51
Isten nem lehet változhatatlan 53
A jó és a rossz nem egyéb, mint természetes okok szükségszerű következménye. Milyen lehet hát az az isten, aki ezen mit sem tud változtatni? . . . 53
Az élet keserűségeit enyhítő teológiai vigaszok hiábavalósága. A paradicsom, a túlvilági élet reménye a képzelet játéka 54
Más, nem kevésbé regényes ábránd 56
A teológia hiába próbálja mentesíteni istenét az ember hibáitól: vagy nem szabad ez az isten, vagy pedig inkább rosszindulatú, mint jó 57
Nem lehet hinni az isteni gondviselésben, a végtelenül jó és hatalmas istenben 58
Folytatás 60
Nincs valódi különbség a vallás meg a legsötétebb és legkegyetlenebb babona között 61
A teológiának az istenségről alkotott nézetei alapján lehetetlen szeretni az istent 61

A pokolbéli kínok örökkévalóságáról szóló hittétel kiagyalásával a teológusok megvetésre méltó lénynyé, elvetemült és céltalanul, kéjjel kegyetlen zsarnokká tették istenüket, aki rosszabb a legalávalóbb embernél 62
A teológia nem egyéb, mint nyilvánvaló ellentmondások sorozata 64
Isten állítólagos alkotásai semmiképpen sem bizonyítják azt, amit isteni tökéletességnek neveznek . . 65
A föld valamennyi vallási rendszere szerint isten a legszeszélyesebb és a legértelmetlenebb lény . . 66
Képtelenség azt mondani, hogy a rossz nem istentől ered 67
Az istennek tulajdonított előretudás feljogosítja az általa megbüntetett bűnös embereket, hogy panaszkodjanak kegyetlensége miatt 67
Az eredendő bűnről és a sátánról szóló teológiai mesék képtelensége 69
Az ördögöt, miként a vallást, a papok meggazdagodása érdekében agyalták ki 69
Ha isten az emberi természetet nem tudta mentesíteni a bűntől, akkor nincs joga büntetni az embert 70
Képtelenség azt mondani, hogy isten viselkedése szükségképpen rejtély az ember számára, s hogy az embernek nincs joga vizsgálat alá venni és megítélni e viselkedést 72
Az olyan isten, aki büntetést szab ki a hibákért, melyeket megakadályozhatott volna, az igazságtalanságot ostobasággal párosító őrült 74
A szabad akarat ábránd 76
A fentiekből nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a társadalom ne büntesse a rosszakat . . . 80
A szabad akarat mellett szóló érvek cáfolata . . . 80
Folytatás 81

Az embereknek istenhez intézett imái eléggé bizonyítják, hogy nem elégedettek a dolgok istentől megszabott rendjével 82
Az evilági méltánytalanságoknak és nyomorúságoknak a másvilágon való megjutalmazása nem más, mint ábránd, képtelen feltételezés 83
A teológia csak úgy tudja elfogadtatni az istene által megengedett rosszat és igazságtalanságokat, ha felruházza ezt az istent az erősebb jogával, vagyis minden jog megsértésének jogával, vagy ha az embereket ügyefogyott jámborságra kényszeríti . . . 84
A Biblia által Jehovának tulajdonított sok megtorlás és a megváltás nem egyéb, mint furcsa és nevetséges képzelődés, mely igazságtalan és kegyetlen istent tételez fel 87
A halandók egész élete, mindaz, ami ezen a világon történik, az ember szabadsága ellen, az állítólagos isten igazságossága és jósága ellen szól 88
Nem igaz, hogy bárminő hálával tartozunk annak, amit gondviselésnek neveznek 89
Őrültség azt állítani, hogy az ember a gondviselés elkényeztetett gyermeke, isten kedvence, munkálkodásának egyetlen célja, a természet koronája . . 90
Az ember és az állat összehasonlítása 92
Nincsenek a világon megvetésre méltóbb állatok a zsarnokoknál 93
Az ember kiválóságának cáfolata 94
Keleti mese 95
Mi a lélek? Nem tudjuk. Ha ez az állítólagos lélek más szubsztanciából volna, mint a test, akkor egyesülésük lehetetlenség volna 98
A lélek léte képtelen feltételezés, s egy halhatatlan lélek léte még képtelenebb feltételezés 99
Nyilvánvaló, hogy az ember egészen meghal . . . 100

Megcáfolhatatlan érvek a lélek szellemi természete ellen 101
A természetfölötti okok, melyeket a teológusok szüntelenül segítségül hívnak, képtelenségek 102
Nem igaz, hogy a materializmus megszégyenítő az emberiségre nézve 103
Folytatás 103
A túlvilági élet hittétele csak azoknak fontos, akik az emberek hiszékenysége révén hasznot húznak belőle 104
Nem igaz, hogy a túlvilági élet hittétele vigaszt nyújt; de még ha vigaszt nyújtana is, akkor sem következnék belőle, hogy igaz 105
Minden vallási elv a képzelet szülötte, a benső vallásosság csak a meggyökeresedett szokás következménye. Isten nem egyéb, mint ábrándkép, s a ráruházott tulajdonságok egymást teszik lehetetlenné 108
Minden vallás olyan kiagyalt rendszer, mely arra való, hogy az ellentmondásokat hittitkok segítségével egyeztesse össze 110
A hittitkok képtelenségek és haszontalanságok, melyek egyedül a papok érdekeit szolgálják 111
Folytatás 111
Folytatás 113
Az egyetemes istennek ki kellett volna nyilatkoztatnia egy egyetemes igazságot 114
Minden vallást nevetségessé tesznek azok az ellentétes és ugyancsak értelmetlen hiedelmek, melyeket a különféle vallások hívei hangoztatnak 114
A deisták istene nem kevésbé ellentmondásos, nem kevésbé az ábrándok birodalmába tartozó, mint a teológusok istene 116
Valamennyi isten a vadság korában keletkezett; minden vallás a tudatlanság, a babona, a durvaság antik emlékműve; a modern vallások tulajdonképpen a régi ostobaságok felújításai 118

Minél régebbi és általánosabb valamely vallási nézet, annál gyanúsabb 119
A vallás dolgaiban tanúsított szkepticizmus csak a teológiai elvek felületes, meggondolatlan vizsgálatának lehet a következménye 121
A megcáfolt kinyilatkoztatás 124
Mi a bizonyíték rá, hogy az isten valaha is megmutatkozott az emberek előtt és szólt hozzájuk? . . 125
Semmi sem bizonyítja a csodák megtörténtét . . . 126
Az isteni jóslatok homályossága és gyanús eredete . 127
Az állítólagos csodák képtelensége 128
A mártírok vére maga is bizonyíték a csodák igazsága és a kereszténységnek tulajdonított isteni eredet ellen 129
A mártírok fanatizmusa, a hittérítők mindig érdekfűtötte lelkesedése egyáltalán nem bizonyítja a vallás igazságát 130
A teológia az értelem és a világosság ellenségévé teszi istenét 132
A hit összeegyeztethetetlen az értelemmel, s az értelem előbbre való a hitnél 132
Mily képtelenek és nevetségesek az olyanok álokoskodásai, akik a hitet fölébe akarják helyezni az értelemnek! Folyton azt hajtogatják, hogy a vallás igazságai fölötte állnak az értelemnek 135
Hogyan kívánhatják meg az embertől, hogy egyetlen szóra higgyen olyan dolgokban, melyek, mint mondják, a legfontosabbak számára? 136
A hit csak a gyönge, tudatlan és lusta lelkekben ver gyökeret 137
Az a tanítás, hogy létezik egy igazi vallás, képtelenség, és az államok életében mindenféle zavar forrása 138
Az erkölcsnek és az erénynek egyáltalán nincs szüksége a vallásra 141

A vallás az a fék, amellyel a legkevésbé lehet visszatartani a szenvedélyeket 143
A becsület üdvösebb és hatalmasabb fék, mint a vallás 144
Nyilvánvaló, hogy a vallás nem fékezi meg inkább, mint bármi más, a királyok szenvedélyeit, akik rendszerint kegyetlen és önkényes zsarnokok, miként az isten, kinek állítólag földi képviselői, és akik csak arra használják a vallást, hogy minél inkább elbutítsák bilincsbe vert rabszolgáikat, hogy elkábítsák és könnyebben tönkretegyék őket . . . 145
Hogyan keletkezett a legképtelenebb, a legnevetségesebb és a leggyűlöletesebb bitorlás: „a papok istentől való joga"? Bölcs tanácsok a királyoknak . . 146
A vallás végzetes a politikára; csak féktelen és elfajzott kényurakat meg lealjasodott és szerencsétlen alattvalókat formál 148
A kereszténység csak a zsarnokság révén terjedt el, melynek, mint minden vallás, a legerősebb támasza 149
A vallási elvek egyedüli célja az, hogy örökkévalóvá tegyék a királyok zsarnokságát, s áldozatul dobják nekik a nemzeteket 151
Végzetes dolog elhitetni a királyokkal, hogy amikor a népeknek ártanak, csak istentől kell tartaniuk . . 153
Egy ájtatos király csapás az országra 154
A vallás pajzsa gyönge védelmet nyújt a zsarnokságnak a népek elkeseredettsége ellen. Egy zsarnok nem más, mint őrült, aki önmagának árt, s aki elalszik a szakadék szélén 156
A vallás elősegíti a fejedelmek tévelygéseit, midőn megszabadítja őket a félelemtől és a lelkifurdalásoktól 157
Milyen a felvilágosult uralkodó? 158

A papság uralkodó szenvedélyei és bűnei. – A papság a vallás állítólagos istenének a segítségével elégíti ki szenvedélyeit és követi el bűneit 159
A papok szélhámossága 161
Miféle rengeteg zavart okoz a vallás, mely bemocskolja az erényt, s elhomályosít minden helyes nézetet, minden szent eszmét 162
Minden vallás türelmetlenül tönkreteszi a jótékonyságot 164
Az államvallás túlzásai 165
A vallás törvényessé nyilvánítja és ezáltal szabadjára engedi a nép vadságát; továbbá igazolja a bűnt, mondván, hogy megfelelhet isten szándékainak . 166
Nem igaz, hogy a vallásnak tulajdonított bajok egyedül az emberi szenvedélyek szomorú következményei 167
Semmiféle erkölcs sem egyeztethető össze a vallási nézetekkel 168
Az Evangélium morálja megvalósíthatatlan . . . 171
Lehetetlenség a szentekből álló társadalom 172
Az emberi természet nem elfajult; a neki ellentmondó erkölcs nem embernek való 173
Jézus Krisztusról, a papok istenéről 175
A bűnbocsánat hittételét a papok érdekében találták ki 176
Az istenfélelem tehetetlen a szenvedélyekkel szemben 177
A pokol gondolata sokkal képtelenebb elmeszülemény, semhogy megakadályozhatná a rosszat . . 179
A vallási morál és a vallási erények képtelen dolgok, melyek csakis a papok érdekeit szolgálják . . . 180
Mivé válik a keresztény felebaráti szeretet, ha a teológusok tanítják és gyakorolják? 182
A gyónás, a papoknak ez az aranybányája, tönkretette az erkölcs valódi alapelveit 185

Isten létének feltételezése nem szükséges az erkölcs szempontjából 187
A vallás a maga természetfölötti erkölcsével végzetes a népek számára, és ellentétes az ember természetével 189
A vallás és a politika összekapcsolása végzetes következményekkel jár mind a népekre, mind a királyokra nézve 190
Az istenek tisztelete terhes és költséges a nemzetek legtöbbje számára 192
A vallás megbénítja az erkölcsöt 192
A hitbuzgóság végzetes következményei 194
A túlvilági élet feltételezése nem nyújt vigaszt az embernek, s az erkölcs szempontjából sem szükséges 195
Az ateistában több a lelkiismeret, több az indíték a jó cselekedetre, mint a vakbuzgó hivőben 196
Az ateista király előbbre való a nagyon vallásos és nagyon rosszindulatú királyoknál, akikből jócskán láthatunk 198
A filozófia révén megszerzett erkölcs elegendő az erényhez 199
A vallási meggyőződés ritkán befolyásolja az emberek viselkedését 200
A józan ész vallástalanságra és ateizmusra sarkallja az embert, mert a vallás képtelenség, a papok istene pedig rosszindulatú és komor 202
Egyedül a félelem teremti a teistákat és a hivőket . 203
Lehet-e, kell-e szeretni vagy nem szeretni istent? . . 204
Az istenre és a vallásra vonatkozó különféle és egymásnak ellentmondó nézetek azt bizonyítják, hogy az isten és a vallás a képzelet játékának szülötte . 206
Istennek – minden vallás alapjának – a létét még senki sem bizonyította be 207
A papok sokkal inkább érdekből cselekednek, mint a hitetlenek 207

A gőg, az önteltség és a szív romlottsága inkább megvan a papokban, mint a hitetlenekben és az ateistákban 208
A balítéletek csak ideig-óráig élnek; egyetlen hatalom sem tartós, ha nem az igazságon, a józan észen és a méltányosságon alapszik 211
Mekkora hatalomban és tiszteletben lenne részük az istenek szolgáinak, ha a józan ész apostolaivá és a szabadság védelmezőivé válnának 212
Mily boldog és nagyszerű forradalom menne végbe a világon, ha a filozófia lépne a vallás helyébe! . 213
Egy hitetlen megtérése halála óráján egyáltalán nem érv a hitetlenség ellen 215
Nem igaz, hogy az ateizmus elszakítja a társadalom összes kötelékeit 217
Nem igaz az a szüntelenül hangoztatott nézet, hogy a népnek szüksége van a vallásra 217
A teológia haszontalansága és veszélyei. Bölcs tanácsok a fejedelmeknek 219
A vallás végzetes hatása a népre és a fejedelmekre . 220
Folytatás 222
A történelem arra tanít bennünket, hogy minden vallást – a nemzetek tudatlanságát kihasználva – olyan emberek alapítottak, akik arcátlanul az istenség küldötteinek mondták magukat 224
Minden régi és új vallás egymástól kölcsönözte elvont álmodozásait és nevetséges szertartásait . . 226
A teológia mindig letérítette a filozófiát igazi útjáról 227
A teológia nem magyaráz és nem világít meg semmit, sem az erkölcs világában, sem a természetben 228
Mennyire béklyóba verte a teológia az emberi szellem erkölcsét, és mennyire akadályozta a felvilágosultság, a józan ész és az igazság előrehaladását . 230
Folytatás 231

Nem lehet elég sokszor ismételni és újra meg újra bebizonyítani, hogy mennyire szélsőséges és végzetes a vallás 233
A vallás olyan, mint a Pandora szelencéje, s ez a végzetes szelence nyitva áll 234

Szerkesztette: Elek Maria A fordítást az eredetivel egybevetette: Bajomi Lázár Endre. A borítot Kondor Árpád tervezte. Műszaki vezeto: Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő. Gyenes L Gyorgy. A szedést 1961. III. 20-an kezdtek meg. Megjelent 1961. VI. 30-án, 10 000 példányban. Terjedelem 12,4 (A/5) ív

612098/1 — Zrínyi Nyomda, Budapest